

УНИВЕРЗИТЕТ “СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ”- СКОПЈЕ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈА

**РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА И
АРОМАНСКОТО ПРАШАЊЕ (1860-1903)**

(МАГИСТЕРСКА ТЕЗА)

Кандидат:

Никола Минов

Ментор:

Проф. д-р Кочо Сидовски

Скопје, 2010 година

Содржина:

ПРЕДГОВОР	3
I. ВОВЕД	8
ПРВИТЕ МАНИФЕСТАЦИИ НА НАЦИОНАЛНА СВЕСТ КАЈ АРОМАНЦИТЕ.....	8
РОМАНИЈА И АРОМАНЦИТЕ (КОРЕНИТЕ НА РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА).....	10
II. АРОМАНЦИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА (ЛОКАЛИЗАЦИЈА И СТАТИСТИКА)	20
1. ЛОКАЛИЗАЦИЈА.....	21
2. СТАТИСТИКА.....	23
3. СТАТИСТИКИТЕ НА ВАСИЛ К’НЧОВ И ГУСТАВ ВАЈГАНД.....	26
а) Статистиката на Васил К’нчов.....	32
б) Статистиката на Густав Вајганд.....	34
III. АПОСТОЛ МАРГАРИТ И ПРВИТЕ УЧИЛИШТА	41
1. ПРВОТО РОМАНСКО УЧИЛИШТЕ ВО МАКЕДОНИЈА.....	50
2. МЛАДИТЕ “СВЕТИ АПОСТОЛИ”.....	55
3. РОМАНСКИТЕ УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА ДО 1878 г.....	59
4. ПРОБЛЕМИТЕ НА УЧИТЕЛОТ.....	76

IV. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА И АРОМАНСКОТО ПРАШАЊЕ (1878-1897)	79
1. ОД БЕРЛИНСКИОТ КОНГРЕС ДО ГРЧКОТО ПРОШИРУВАЊЕ ВО ТЕСАЛИЈА И ЕПИР.....	82
2. ПАПАТА, ДИПЛОМАТИЈАТА И КЛУЧОТ (Ароманското црковно прашање 1878-1897 година).....	102
3. РОМАНСКИТЕ УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА (1882-1897).....	138
V. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА И АРОМАНСКОТО ПРАШАЊЕ (1898-1903)	167
1. НОВИОТ ПОЛИТИЧКИ КУРС.....	167
2. РОМАНСКИТЕ УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА (1898-1903).....	180
3. АРОМАНСКОТО ЦРКОВНО ПРАШАЊЕ (1898-1903).....	190
VI. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА И ДРУГИТЕ ПОЛИТИЧКИ ФАКТОРИ ВО МАКЕДОНИЈА	211
1. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА И ГОЛЕМИТЕ СИЛИ.....	211
2. БАЛКАНСКИТЕ КОНКУРЕНТИ И СОЈУЗНИЦИ.....	222
3. ОДНОСОТ НА АРОМАНЦИТЕ И НА РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА КОН МРО И ИЛИНДЕНСКОТО ВОСТАНИЕ.....	230
ЗАКЛУЧОК	245
БИБЛИОГРАФИЈА	250

I. ВОВЕД

Една година пред Вук Караџиќ да ја објави *“Писменица сербскога језика”* и дваесет и две години пред печатењето на *“Vulgarska grammatika”* од Неофит Рилски, во 1813 година во Виена беше отпечатена *“Ароманска граматика”* од Михаил Бојаџи.¹

Напишана со латинско писмо² и наменета за *“Ароманецој̄...кој̄ ѿреба да се г̄ордее со мајчиниој̄ јазик”*,³ граматиката на Бојаџи истовремено претставува почеток на еден нов однос кон пишаниот аромански јазик и кулминација на културното движење со национална тенденција започнато меѓу Ароманците на Балканот далеку пред 1813 година.

1. Првиѣ манифестации на национална свесѣ кај Ароманциѣ

1.1. Цитирајќи ги зборовите на Константин Хаџи Ѓорѓи Џехани од Москополе, професорот на универзитетот во Хале, Јохан Тунман, забележува во 1774 година дека *“Во Моској̄оле сеј̄о население зборува влашки”* и дека *“Власиѣ...се г̄олем и броен народ...кој̄ самиој̄ си се нарекува Румањ”*.⁴

Навидум и нема нешто невообичаено во изјавата на Џехани. Во историографијата е прифатен фактот дека градот Москополе во југоисточна Албанија бил населен од Ароманци кои на својот локален дијалект се нарекувале Rrumãn/Rrãmãn/Rrmãn.⁵ Само доколку овие зборови забележани од Тунман ги анализираме во контекст на времето во кое што биле искажани, ќе можеме да го доловиме нивното значење како манифестација на ароманска национална свест во модерна смисла на зборот и да ги увидиме непосредните премиси што произлегуваат од тоа.

1. На увид го имавме четвртото издание на граматиката: Mihail G. Boiagi, Gramaticã Aromãnã icã Macedonovlahã, Freiburg, 1988. Првите три изданија на граматиката на Бојаџи беа објавени во 1813, 1863 и 1915 година.

2. Граматиката е двојазична, напишана на германски и на грчки јазик, но сите наведени примери се на аромански јазик со латинско писмо (Ibidem, 1-212)

3. Ibid., Anexa 2/10.

4. Johann Thunmann, Untersuchungen über die geschichte der östlichen Europäischen Völker, Leipzig, 1774, 174, 178 белешка f.

5. Per. Papahagi, Scriitori Aromâni in secolul al XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil), București, 1909, 316.

Во XVII и XVIII век градот Москополе израснал во центар на трговијата помеѓу Македонија, Албанија и Јадранот.⁶ Во рацете на трговците од Москополе и од блиските аромански населби, филијали на Москополе, била речиси сета трговска размена помеѓу југозападниот Балкан и Венеција, Бриндизи, Виена.⁷ Просперитетот на градот апсорбирал значаен дел од регионалната интелигенција. Привлечени од добрите материјални услови, бројни научници од Османлиската Империја, прогонувани од верските и схоластичните догми во матичните образовни институции, во Москополе нашле и интелектуално засолниште. Така, импресивниот трговски развиток постепено го издигна Москополе во ранг на регионален културен центар. Во 1710 година во градот бил отворен колеџ, во 1731 година печатница⁸ а околу 1742 година, како врв на целиот образовен систем во регионот, била основана “Нова Академија”.⁹

На прв поглед се добива впечаток за една грчка обоеност на културниот процут на Москополе. Во колеџот и во академијата се предавало на грчки јазик а печатницата служела, во прв план, за ширење на грчката култура.¹⁰ Ваквата импресија ја надополнуваат и првите листи со аромански зборови. Во 1770 година, една година по првото разурнување на Москополе,¹¹ во Венеција била отпечатена книгата “Протопирија” од Теодор Анастас Кавалиоти.¹² Осмислена како еден вид учебник за

6. Иако Москополе е неоминлив дел од ароманската историја, историографската литература за овој голем аромански град е релативно скромна. Со посериозен истражувачки пристап се истакнуваат делата на Перикле и Валериу Папахаци, Макс Деметер Пејфус и Танасе Буждовану. Види: P. Parahagi, Op. Cit.; Valeriu Parahagi, Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, București, 1935; Max Demeter Peufuss, Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769, Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida, Wien-Köln, 1989; Tănase Bujdoveanu, Moscopole, Căsăbă-Armănescu dit Peninsula Balcanică, Constanța, 2010.

7. Стопанскиот развој на Москополе целосно соодветствува со процутот на венецијанската трговија на Јадранот во XVII век. За трговските врски на Москополе со Венецијанската Република види: V. Parahagi, Aromânii moscopoleni..., passim; Валериу Папахаци, Москополе-трговската и културната метропола на Ароманците на Балканскиот полуостров во XVIII век, Документи, I/3, Скопје, 2004, 48-50.

8. M.D. Peufuss, Die Druckerei..., 90-93.

9. Перикле Папахаци, повикувајќи се на најстариот познат документ во кој што се спомнува оваа академија, и кој датира од 1744 година, основањето на “Нова Академија” го сместува во 1744 година (P. Parahagi, Op. Cit., 10). Од него грешката ја презема и Марио Рупини (M. Ruffini, Un centro aromeno d’Albania: Moscopoli, Документи, I/1, Скопје, 2004, 48). Но на една гравура од 1742 година, на која што е претставено Москополе, фигурира и Академијата, што прилично јасно укажува дека таа веќе функционираше во 1742 година (Дори Фало, Трагедијата на еден град, Скопје, 2005, 130).

10. Малубројните пронајдени дела за кои со сигурност се знае дека биле печатени во москополската печатница се напишани на грчки јазик, со грчко писмо (M. Ruffini, Op. Cit., 47; P. Parahagi, Op. Cit., 25-29).

11. За разурнувањето на Москополе во 1769 година види: Д. Фало, Op. Cit., 168-182.

12. Целосниот наслов на книгата, преведен од грчки, е: “Првоучение подготвено од премогу образованиот и премогу вредниот училец, проповедник и проповеднички крп Теодор Анастас Кавалиоти од Москополе и сега за прв пати изнесено на виделина со парии на пречесниот и предарезливиот крп Георџи Трикуја наречен и Космиски, од Москополе, Венеција 1770, печатница Антонио Борполи” (P. Parahagi, Op. Cit., 38)

младите Ароманци и Албанци полесно да го совладаат грчкиот јазик, кон крајот на книгата учениот Москополец во три паралелни колони приложува и речник со 1170 грчки, аромански и албански зборови.¹³ Во оваа категорија на трудови спаѓа и делото на Данаил Москополецот, насловено “Четиријазичник”, издадено во 1794 година во Венеција.¹⁴ Книгата на Данаил, која дочекала второ издание во 1802 година и била еден вид бестселер,¹⁵ содржи лекции од религијата, елементи од епистоларен стил и, тоа што ја направи позната, четиријазичен речник на грчки, аромански, бугарски и албански зборови, сите напишани со грчко писмо. Во предговорот на делото, авторот ги повикува Ароманците, Албанците и Бугарите да ги остават “варварскиоѝ јазик и обичаише...и... да се подгоѝваѝ да сѝанай Грци”.¹⁶ Впечатокот дека Ароманците биле неодвоива компонента на грцизмот го комплетираат и писмата на москополските

Првата страница од речникот на Данаил

комерцијалисти кои што во трговската кореспонденција со надворешните партнери редовно го користат грчкиот јазик и се именуваат Грци.¹⁷

Токму во ваква атмосфера, кога во балкански рамки Ароманците биле сметани

13. J. Thunmann, Op. Cit., 181-238.

14. Daniil Mihali Adami Hagi Moscopolean, Lexicon tu patru limbi, Scopia, 2002.

15. Max Demeter Peufuss, Chestiunea aromânească, Evolutia ei de la origini până la pacea de la București 1913 și poziția Austro-Ungariei, București, 1994, 24.

16. P. Parahagi, Op. Cit., 112-113 ; Австрискиот историчар М.Д. Пејфус смета дека трудот на Данаил е само продолжение на една грчка пропагандна активност во која грчкото свештенство ги уништувало монументите напишани на аромански и на словенски јазик. Истовремено со дејноста на Данаил, меѓу Ароманците во Загора (Епир), со крајна цел нивно грцизирање, дејствувал и калуѓерот Козма од Етолија, кој во 1961 година беше прогласен за светец од страна на Цариградската Патријаршија (М. Д. Peufuss, Chestiunea...,24).

17. V. Parahagi, Aromâniî moscopoleni..., passim ; Во случајов треба да го имаме во предвид и статусот на Lingua Franca што го уживал грчкиот јазик во трговијата.

за додавка на грцизмот а за интелектуална Европа биле целосна непознаница, Јохан Тунман ја запознал Западна Европа со, за неа, егзотичните Ароманци, кои зборуваат латински дијалект и кои што самите себеси се нарекуваат со етноним кој потсетува на името кое што за себе го користеле жителите на стариот Рим.

1.2. Блиските трговски врски на Москополе со Венеција и силниот културен развој на градот отворија пат за пенетрација на западноевропските идеи меѓу ароманското население на Балканот. Богатите Ароманци редовно ги испраќале своите деца на студирање во италијанските универзитетски центри¹⁸ и сличноста на ароманскиот и италијанскиот јазик сигурно не останала незабележана од овие аромански посетители. Во еколот на просветителството и на самите почетоци на романтизмот, кога насекаде бил регистриран еден нов однос кон говорниот јазик, кон лингвистиката и фолклорот, покрај свеста за латинското потекло на нивниот јазик, на младите аромански студенти во Италија не им останала туѓа ниту потребата за комуникација на пишан мајчин јазик. Веројатно е дека токму на ваквата тенденција се должат и пишаните записи на аромански и ракописите со религиозна содржина од XVI-XVIII век, преведени од грчки на аромански јазик.¹⁹ Иако малубројни, овие ракописи сведочат за една традиција кај образованите Ароманци да пишуваат на мајчин јазик долго пред XIX век. На почетокот на XIX век, битолчанецот по потекло од Москополе, Јорџи Константин Рожа, потврдува дека и во печатницата во Москополе, во XVIII век, често се практикувало да се печатат книги напишани на аромански јазик со грчко писмо.²⁰

18. За Ароманците кои во XVIII век студирале на италијанските универзитети види: Valeriu Papahagi, *Cum s'a format conștiința latinității la Aromâni?*, Revista istorică, XXIV/ 1-3, București, 1938, 44-45.

19. Од неколкуте откриени инскрипции и ракописи би ги издвоиле:

- Инскрипција на аромански јазик со грчки букви на вазната Симота, од крајот на XVII или почетокот на XVIII век.

- Текст на аромански јазик со грчки букви на горната лева страна на дрвена гравура на Богородица од 1731 година, наречен Инскрипција Нектарије Трпу, откриен во манастирот Арденица. (Владимир Дримба, За еден аромански текст од 1731 година, Документи, IV/2, Скопје, 2007, 39-43).

- Аромански Литургиер ; Најстар откриен манускрипт со религиозна содржина напишан на аромански јазик со грчко писмо. Матилда Караџиу-Мариоџеану го датира во XVII век или почетокот на XVIII век (Matilda Caragiu Marioțeanu, *Liturghier aromânesc*, Manuscris anonim inedit, București, 1962).

- Казанија Поленаковиќ, религиозен текст на аромански јазик, пронајден од Харалампие Поленаковиќ во Горна Белица (Th. Capidan, *Un recueil d'homélie*s, Cazanie, en Aroumain, Документи, II/3, Скопје, 2005, 40-41).

- Codex Platari, религиозни текстови на аромански јазик пронајдени од Платари-Цима во Мецово (Ghiorghii Platari-Tzima, *Manuscrisi Armăneshti*, Документи, VII/2, Скопје, 2010, 13-22)

- Codex Dimonie ; Колекција на 15 црковни текстови преведени на аромански јазик, напишани со грчки букви, откриени во Охрид од Густав Вајганд, користени од Ароманците за време на религиозните служби (Matilda Caragiu Marioțeanu, *Biblia la Aromâni*, Revista de istorie și teorie literara, XXXVIII/3-4, București, 1990, 306-315).

20. Според Перикле Папахаци: P. Papahagi, *Op. Cit.*, 43.

По првото уништување на Москополе во 1769 година, во кое биле целосно ограбени и изгорени печатницата и градската библиотека, културниот центар на Ароманците се поместува во Хабсбуршката Монархија. Виена, каде што москополските трговци се населувале уште од 1761 година, стана интелектуална метропола и допирна точка за балканскиот свет со западноевропските идеи. Духовната атмосфера во монархијата, пред сè училишната и конфесионалната политика на Марија Терезија и Јозеф II, ги фаворизираше и напорите на јазично поле на Ароманците кои се населија во овој дел од Европа и кои го живееше моментот на национално будење на народите во монархијата. Ослободена од цензурата наметната од патријаршиското свештенство во Османлиската Империја, ароманската дијаспора во земјата на Хабсбурзите се почувствува слободна да ги изрази своите мисли и чувства. Овие, навидум нови размислувања, кои што сигурно тлееле и меѓу Ароманците на Балканот, можеме јасно да ги согледаме кај москополецот Константин Укута. Протопоп и архивист во Познањ, тогашна Јужна Прусија, во 1797 година во Виена, во печатницата на браќата Маркизи Пуљу, Укута ја отпечатил книшката “Нова Педагогија”, читанка напишана на аромански јазик со грчки букви, наменета “да ги научи децата да читаат ароманска книга”.²¹ Во предговорот на книгата, напишана “во слава на родот”, Укута отворено ја произнесува својата припадност кон ароманскиот народ и ја истакнува потребата за образование на мајчин јазик: “Прими ја оваа мала свештина во полза на нашиите деца, зошто верувам дека долго коинееш да го видиш овој почесток за нашиот народ, за децата наши лесно да го разберат штоа што со изгубено време и труд тешко го разбираат на еден туѓ јазик.”²²

На почетокот на XIX век борбата на Ароманците во Хабсбуршката Монархија за еманципација на ароманскиот јазик почна да добива и други форми. Таканаречените “грчки трговци” во Австрија, Унгарија, Трансилванија и Банат, биле во големо мнозинство Ароманци,²³ кои, сосема веројатно, не биле имуни на националните раздвижувања во монархијата и новиот однос кон говорниот јазик, веќе регистриран кај Константин Укута. Во 1802 “грчката општина” во Будим побарала од градскиот бискуп да назначи два свештеника во грчката црква, кои што наизменично ќе служат на грчки и на романски јазик. Во 1807 година т.н Грци од Пешта побарале свештеник

21. V. Papahagi, Aromânii moscopoleni..., 140-141 ; P. Papahagi, Op. Cit., 59 ; T. Bujdoveanu, Op. Cit., 127-130.

22. P. Papahagi, Op. Cit., 61.

23. M.D. Peyfuss, Chestiunea...,16.

кој во локалната црква ќе служи на романски.²⁴ Доколку ја имаме во предвид тогашната терминологија со која Ароманците најчесто влегувале во графата Грци а ароманскиот јазик за неискусното уво на еден католички бискуп не бил ништо друго освен јазик од латинско потекло, сличен на романскиот јазик, јасно е дека се работи за Ароманци од Пешта и од Будим кои барале аромански свештеник кој во нивната црква ќе служи на аромански јазик.

Во првата деценија на XIX век се забележуваат првите обиди за латинизација на пишаниот аромански јазик. Јорџи Рожа, доктор во универзитетската болница во Пешта, кој во неговата докторска дисертација на своето име ги додаде и националноста и местото од каде што потекнува (Georgius Const. Rosa, Vallachus Voscopolitanus et Macedo),²⁵ во 1808 година во Пешта, како штотуку дипломиран студент по медицина, го напишал делото “Студии за Романите или таканаречените Влахи што живеат отаде Дунав”. Како што и самиот наведува во воведот, неговата намера била “*Да им ѝонуди на Власиѝе крајѝок оѝис со кој, шѝѝо е можно ѝодобро, ќе се види дека овој народ од секоѝаш бил ѝѝоа шѝѝо е и денеска*”.²⁶ Рожа нагласува дека “*Власиѝе себеси се нарекувааѝ Романи (Римјани)*” и ги дефинира како “*висѝѝински браќа на Дако-Романциѝе.*” Во 1809 година истиот автор го објавил делото “Вештина за читање на романски со латински букви, кои што се и старите букви на Римјаните”, во кое што пледира Ароманците и Романците да ги употребуваат латинските букви. Рожа се залага за создавање на еден унифициран јазик, составен од елементи од ароманскиот и од романскиот јазик.²⁷ Воочливо е дека младиот битолчанец бил под големо влијание на Ерделската школа, која што во времето кога Рожа ги пишувал своите трудови, ја интензивирала борбата за латинизација на романскиот јазик.²⁸

Тенденцијата за латинизација на ароманскиот пишан јазик уште посилно се чувствува во веќе споменатата граматика на Михаил Бојаци. Како професор во

24. Ibidem, 25 ; P. Parahagi, Op. Cit., 22 белешка 3, 23 белешка 1.

25. Рожа, чиешто презиме понекогаш се јавува во формите Роса, Роја, Роза и Розиа, всушност бил роден во Битола, во москополско семејство (Т. Капидан, Македо-Романците, Историска и описна скица на романските населенија на Балканскиот полуостров, Скопје, 2004, 78-79). Интересно е тоа што Рожа, како и москополските трговци во венецијанските документи, Москополе го сместуваат во Македонија.

26. M.D. Peufuss, Chestiunea...,25 – Цит. според: Georg Constantin Rosa, Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen, Pesth, 1808, 4.

27. Ibidem, 25-26.

28. Во секој случај, делата на Рожа биле добро прифатени и од ароманската дијаспора. Меѓу имињата на 637-те претплатници на неговите Студии за Романите, се забележуваат и ароманските презимиња Шагуна, Грабовски, Дера, Мано, Дарвари, Курти, Кавалиоти, Нита и Никаруши (Ibid., 26, белешка 25).

грчко училиште во Виена, Бојаџи сфатил дека грчките букви не се доволни да се пишува на аромански јазик и влегол во отворена битка со оние кои што не дозволувале Ароманците да се изградуваат на својот мајчин јазик. Во предговорот на оваа прва ароманска граматика, Бојаџи најпрво им се обраќа на интелектуалците (*“Сакам да ви дадам граматика на македоновлашки јазик, онака како што се зборува јужно од Дунав”*),²⁹ потоа на сите свои сонародници кои *“не треба да се срамаат од својот мајчин јазик, туку напротив, треба да се гордеат со него”*,³⁰ и на крај се обраќа до Неофит Дука и сите оние што го сметале ароманскиот јазик за *“валкан, одвраќен и добар само за аналфабетите”*, резимирајќи со зборовите: *“И Христовите (африканско племе, слично на Бушманите, б.н) да бидат Власите, тие пак ќе имаат право и должност да се изразуваат на својот сопствен јазик, како најпогоден начин за нивно усовршување”*.³¹ Делото на Бојаџи имало свое ехо и на Балканот, иако не на начин на кој што авторот посакувал. Патријархот Кирил VI ги проколнал ароманскиот лингвист, неговата граматика и *“сите кои веруваат во кажувањата на овој јоџан”*.³²

Од кратките инскрипции по црковните икони во срцето на Балканот, преку научните трудови на преродбениците Ароманци во Хабсбуршката Монархија, накратко можеме да го проследиме еволутивниот развој на индивидуалната свест на Ароманците за сопствениот јазик и потекло. Точно е дека оваа свест е многу појасно дефинирана кај ароманската дијаспора на север од Балканот, која што продолжи да работи по зацртаниот правец од Михаил Бојаџи,³³ но не можеме со сигурност да го исклучиме, како што тоа го прави Руфини,³⁴ постоењето на национална свест и кај Ароманците на Балканот. Во 1821 година францускиот академик Франсоа Пуквил забележува дека:

29. M. Boiagi, Op. Cit., anexa I/1.

30. Ibidem, anexa 2/10.

31. Ibid., anexa 2/11. Овие зборови треба да ги гледаме во контекст на времето во кое што биле напишани и тогашниот однос на Европа кон африканските племиња.

32. Според предговорот на Г. Грандеа во ароманската читанка на Андреј Багав од 1887 година, патријархот испратил циркуларно писмо до сите митрополити, во кое се вели: *“Слушам дека се шири книгата на еден забеган проколнатик од црквата, на некојси Бојаџи. Неговата цел е да го испира грчкиот јазик од зборовите на нашето верно стипадо. Кажувајте ја оваа анаџема за сите кои веруваат во кажувањата на овој јоџан за јазикот на кој зборувал и зборува Господ”* (Види: Andreilu-Al Bagav, Carti di aleadziri, Tră Clasilii II, III, IV tsi vin după Abitsidar, Constanța, 1994, 238).

33. Во 1820 година Ѓ. Чапрасли-Сиракиотул ја напишал втората ароманска граматика. Следната година Москополеот Никола Јоановиќ подготвил петјазичен речник во кој биле вклучени и ароманскиот јазик и Ароманците, кои што, според авторот, *“се несомнено потомци на Стариот Рим”*. (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 29, белешка 46). Според Перикле Папахаци, Михаил Бојаџи продолжил да работи за ароманизмот. Бојаџи превел црковни книги на аромански јазик, кои што достигнале во Македонија и биле користени од тамошното ароманско население (P. Papanagi, Op. Cit., 18-19).

34. M. Ruffini, Op. Cit., 46.

“Власиїе од Пинд...се смеїааїї, без да дадаїї некаков истїориски доказ, за остїаїїоци од војскаїа на Помїеј”. Според истиот автор “Москоїолци се смеїааїї за їоїїомци на Римјаниїе населени од Квинїї Максим...и...сиїе влашки їлемиња ѓордо ѓо їрифакїааїї имейїо Румани или Романи”.³⁵ Десет години подоцна, францускиот конзул во Солун, Еспри Мари Кузинери, за Ароманците запишал: “Ги їреїознаваш блаѓодарение на нивниоїї јазик. Тие и сеѓа ѓордо ѓо зборувааїї латїинскиоїї и доколку ѓи їрашааш: Од која нациїа сїе?, їїе со ѓордосїї одѓоварааїї: Романи.”³⁶

Токму во сите горенаведени манифестации на национална свест, изразени долго пред појавата на романската пропаганда во Македонија,³⁷ ги наоѓаме и корените на ароманското прашање.

2. Романија и Ароманциїе (Корениїе на романскаїа їроїаѓанда во Македонија)

До XVI век Влашка и Молдавија потпаднале под османлиска власт. Во периодот кога Османлиската Империја претставувала светска сила, таа ги опфакала сите територии на кои што живееле Романците. Со постепената дезинтеграција на империјата, дел од османлиските територии населени со Романци потпаднале под власт на соседните држави а романскиот народ бил поделен меѓу три велесили: католичката Хабсбуршка Монархија, православна Русија и мохамеданската Османлиска Империја.

2.1. Уште од XVI век ароманските трговци патувале и развивале трговски односи со Влашка и Молдавија, т.н Дунавски Принципати, и имале чести контакти со луѓето и јазикот во овие земји.³⁸ Несомнено, сличностите помеѓу романскиот и ароманскиот јазик не останале незабележани од овие трговски патници, но не постојат сведоштва дека ароманските трговци од XVI-XVIII век го пренеле во своите родни земји сознанието за сличностите помеѓу двата јазика и за наводно заедничко потекло на романскиот и ароманскиот народ. Како што видовме, балканските Ароманци се

35. F.C.H.L. Pouqueville, Voyage dans la Grèce, ed. I, t.II, Paris, 1820, 151-153, 292.

36. M.E.M. Cousinéry, Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays, vol. I, Paris, 1831, 17.

37. Неприфатливи се тезите дека националната свест кај Ароманците секогаш била зависна од романската пропаганда и поддршка. Види: Севолд Брага, Правата на ароманското малцинство во Грција, Скопје, 2004, 19; T.J. Winniffrith, Власи, Велес, 1999, 171.

38. Mariana Vara, On the Aromanian cultural and ethnic identity, Документи, I/2, Скопје, 2004, 16.

декларирале за наследници на римските војници, понекогаш и Грци, но не и како Романци.

Во исто време, ретки и изолирани споменувања за Ароманците се среќаваат само кај првите романски хроничари. Николае Милеску Спатарул, Димитрие Кантемир и Мирон Костин пишуваат во XVII и XVIII век за “некои Куцовласи кои се од иста раса со Романците и кои зборуваат романски јазик помешан со грчки и турски зборови”.³⁹

Поблиски врски и поприсни односи помеѓу Ароманците и Романците биле воспоставени во втората половина на XVIII век, во Хабсбуршката Монархија. Преку индивидуални средби и интелектуални контакти, ароманската дијаспора и трансилванските Романци ги осознале сличностите помеѓу нивните мајчини јазици. Токму под влијание на историско-филолошкото движење кое што цутеше кај Романците од Трансилванија, дел од младите Ароманци во Централна Европа ја интензивираа борбата за еманципација на ароманскиот јазик. Ароманците зедао живо учество во борбите на Романците против унгарско-католичката доминација и на Трансилванија и дадоа редица личности кои што и денес заземаат почесно место во историјата на преродбата на трансилванските Романци.⁴⁰

Културната соработка меѓу Ароманците и Романците на почетокот на XIX век во Хабсбуршката Монархија ⁴¹ не наишла на соодветен одек во Влашка и Молдавија. Точно е, малкуте познати записи на аромански јазик биле напишани со грчки или латински букви и азбуката претставувала голем проблем за романскиот читател кој што до 1863 година ја користел кирилицата како официјално писмо во принципатите, меѓутоа скромен е и бројот на романски автори кои во првата половина на XIX век се заинтересирале за “браќата на југ од Дунав” и затоа се тешко прифатливи тврдењата дека Ароманците им биле добро познати на писателите во Влашка и Молдавија пред 1850 година.⁴² Оние Романци што покажале подобра информираност за ароманскиот

39. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 30 ; Т. Капидан, *Op. Cit.*, 64.

40. Најзначајното место во оваа борба секако му припаѓа на Андреј Шагуна. Роден во 1809 година во Мишколц (Унгарија), син на Наум Шагуна, Ароманец од Грабова (Албанија), Андреј Шагуна беше политички лидер на Романците во Хабсбуршката Монархија и митрополит на православната романска црква во Трансилванија.

41. Ароманци членувале во речиси сите романски друштва во Монархијата а понекогаш биле и лидери на истите. Во 1815 година во Пешта било формирано Друштво на жените Романки. Како претседател на друштвото ја наоѓаме Елена Грабовски а меѓу членовите ги среќаваме ароманските презимиња Дера, Мутовски, Мано и др. Види: Јон Аргинтеану, *Историја на Армен Македонците (Власите)*, s.l., 1998, 174-175 ; M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 28-29.

42. Види: Nicolae Șerban Tanașoca, *Aperçus of the history of Balkan romanity*, in: Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows, *Politics and culture in Southeastern Europe*, Bucharest, 2001, 148.

народ биле жители на Хабсбуршката Монархија, што биле во чест контакт со Ароманци.⁴³ Во Молдавија и Влашка, интересот за Ароманците бил далеку послаб. Во 1837 година Михаил Когалничану забележува дека “во Македонија се зборува и романскиот јазик” и дека “Ароманциите себеси си се нарекуваат Романци”,⁴⁴ во 1847 во Јаш, К. Даскалеску го објавил делото “Написи од земјата на Цинцарите” и со тоа се исцрпува интересот за Ароманците во Дунавските Принципати во првата половина на XIX век.

Революционерните бранувања во Европа од 1848 година ги зафатиле и Влашка и Молдавија. Прогресивните романски револуционери барале обединување на двата принципата, нивна административна и законодавна независност, гаранција за граѓанските слободи, образовна реформа и национална гарда.⁴⁵ Била формирана и револуционерна влада која што ги укинала болјарските чиновници во Влашка, го установила националното тробојно знаме и формирала национална гарда. Востаничкиот сон за национално обединување на Романците не траел долго. Под силен руски притисок султанот бил принуден да испрати контингент османлиски војници во принципатите, кои што набргу го задушиле востанието, револуционерната влада паднала и нејзините водачи морале да ја напуштат земјата. Во егзил, романските револуционери во своите национални преокупации ги вградиле и Ароманците. Водачот на револуцијата, Николае Балческу, уште на 1 октомври 1848 година го истакнал политичкото значење што ароманскиот народ може да го има за Романија. Во писмо до официјалниот претставник на провизорната влада на принципатите во Османлиската Империја, Јон Ѓика, тој пишува: “Имам желба да дојдам во Цариград и да се сместам меѓу Куцовласиите од Балканот, бидејќи сметам дека по секоја цена треба да се развие патриотизмот кај ова расфурено подрачје на романизмот.” Убеден дека ќе дојде денот кога Ароманците “ќе се покажат корисни за нас таму каде што сега живеат”, Балческу бара од Ѓика на Пинд да биде испратен доверлив човек кој што ќе

43. Византологот Ѓеорѓе Шинкаи пишува за латинизирано население на Балканот а писателот и револуционер Ефтимие Мургу искажува револт кон зборовите Цинцар и Куцовлав (Според: M.D. Peufuss, Chestiunea..., 31). Во 1819 година Ѓеорѓе Монтан наоѓа место за Ароманците дури и во насловот на неговата книга “Кратка историја за влашката нација од Дакија и Македонија” (Georg Montan, Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen nation in Dacien und Macedonien, s.l, 1819).

44. Според N. Ş. Tanaşoca, Op.Cit., 148.

45. Дан Бериндей, Программные документы румынской революции 1848 г., Румыния страницы истории, 2, s.l, 1978, 34-35, 62-63.

изготви извештај за моралната и политичката состојба на Ароманците и ќе го опиша пулсот на ароманското население за отворање на романски училишта.⁴⁶

Очигледно, Балческу знаел за Ароманците уште пред да замине во егзил. Главното “запознавање” на романските револуционерни лидери со ароманскиот народ сепак се случува во Османлиската Империја. Османлиската влада се покажала гостољубива кон европските, а меѓу нив и романските револуционери, на кои што, покрај љубезниот прием, им обезбедила и државни функции. Јон Јонеску де ла Брад бил назначен за администратор на имотот на големиот везир Мустафа Решид-паша во Тесалија, генералот Кристијан Тел емигрирал на островот Хиос и патувал низ Света Гора, Димитрие Братиану го посетил западното крајбрежје на Епир, Чезар Болиак патувал низ Румелија, Димитрие Болинтинану дошол во Македонија.⁴⁷ За време на нивниот престој во Империјата, романските револуционери сретнаа “еден броен народ, сроден со имѐно Роман, шѐно зборува разбирлив јазик”⁴⁸ и беше поставена првата база за понатамошна романска акција во Османлиската Империја.⁴⁹

2.2. Парискиот мир од 30 март 1856 официјално го означил крајот на Кримската војна (1853-1856). Според одредбите од договорот, Влашка и Молдавија останале под врховна власт на Портата, силите потписнички на договорот колективно ги гарантирале правата на принципатите а Русија, покрај тоа што била принудена да се откаже од приоритетното право за заштита на Молдавија и Влашка, на Молдавија и ги препуштила областите Болград, Исмаил и Кахул од јужна Бесарабија, приклучени кон Русија со Букурешкиот мир од 1812 година.⁵⁰

Одредбите од Парискиот мировен договор имале поголем ефект врз принципатите отколку врз било која друга област во Европа. Протекторатот на Русија бил прекинат и таа не можела веќе да врши контрола над политичкиот живот во Влашка и Молдавија. Со укинување на рускиот протекторат станало јасно дека во принципатите

46. N. Bălcescu, Opere, IV, București, 1940, 229.

47. C.I. Cosmescu, Dimitrie Cosacovici și aromânismul, Посебен отпечаток од: Analele Academiei Române, Seria II, Tom XXV, Memoriile Sect. Literare, București, 1908, 23 (307)-26 (310).

48. J. Аргинтеану, Op. Cit., 183.

49. Под влијание на вестите пренесени од романските револуционери во Османлиската Империја, за Ароманците се заинтересирале и останатите револуционерни дејци, пребегани во западна Европа, како и голем број личности од културниот живот на Влашка и Молдавија. Еден од лидерите на револуцијата, поетот Јон Елиаде Радулеску, пишуваше за историјата и јазикот на Ароманците и ја истакнуваше нивната решавачка улога во ослободувањето на Грција. Таткото на идниот романски премиер Титу Мајореску, Јоан, пишувал за лингвистичките особеност на ароманскиот јазик. За Ароманците пишувале и К. Росети, Г. Грандеа, М. Когалничану, В.А. Уреќиа и др. (C.I. Cosmescu, Op. Cit., 23-26).

50. Leften Stavrijanos, Balkan posle 1453 godine, Beograd, 2005, 320.

ќе мора да се спроведе нова политичка организација. Во преговорите што следувале помеѓу големите сили, решавачко било влијанието на Франција. На изборите од 17 јануари 1859 година во Молдавија и 5 февруари истата година во Влашка, парламентите на двата дунавски принципати едногласно го избрале Александар Куза за свој владетел. Во септември 1859 година силите гарантки на мирот од Париз го признале двојниот избор, но само во текот на животот на Куза. На 23 декември 1861 година султанот издал ферман со кој што го признал обединувањето на принципатите. Така, назначувањето на владетелот на Влашка и Молдавија било озаконето. Во секоја практична смисла постоела обединета и автономна романска држава. Формирана била држава со големина од 120 973 км² со 4 424 000 жители. Со тоа се реализирал историскиот идеал на романскиот народ и беа поставени темелите на новата, модерна романска држава.⁵¹

Иако Романија официјално сè уште не била независна држава, сега веќе существувале услови за развој на посамостојна надворешна политика. Таканаречените четириесетисомаши, т.е револуционерите од 1848 година, ги зазеле главните места на романската политичка сцена и, како директна последица на нивниот интерес кон балканските Ароманци, ароманското прашање станувало сè поактуелно кај романската јавност и романскиот печат. По 1859 година и меѓу Ароманците населени во Романија се истакнуваат личности кои, вградувајќи се социјално и економски во општеството, пледираа за институционално организирање и помагање на нивните сонародници од Балканскиот Полуостров.

Откако се вратил од Македонија во Букурешт, Димитрие Болинтинану, од таткова страна Ароманец од Охрид,⁵² заедно со поетот Григоре Хараламбие Грандеа од Мецово, во октомври 1858 година го основаа весникот “Дамбовица”. Весникот, пионер во појавата на бројни периодици поврзани со ароманското прашање, набргу се претвори во солиден пропаганден инструмент за ароманската кауза. Околу него се собраа најистакнатите членови на ароманската емиграција во романскиот главен град, кои објавуваа статии за ароманскиот јазик и историја и ја запознаваа романската јавност со “мистериозните браќа” од јужниот Балкан. Меѓу ароманските активисти во “Дамбовица” особено се истакнува мецовчанецот Димитрие Козакович. Оваа

51. Ibidem, 336-338.

52. Ѓеорѓе Збука, Апостол Маргарит, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 38 ; С.І. Cosmescu, Op. Cit., 24 (308) ; N. Ş. Tanaşoca, Op.Cit., 149.

“...брилијантна фигура од историјата на преродбата на ароманскиот народ и национален маченик...ја персонифицираше идејата на романизмот од Пинд и беше најбудниот пројавител на оваа идеја...на која шито и го посвети свој живот...и сито свое бојасиво”.⁵³ Само во 1859 година Козакович објави во “Дамбовица” тринаесет статии за животот и јазикот на Ароманците и, според Г. Грандеа, “иситојано се обидуваше да пронајде друѓи будни Ароманци”.⁵⁴ На апелот на Козакович до неговите сонародници во Букурешт за формирање на комитет кој ќе им помага на Ароманците од Османлиската Империја да отворат училишта на мајчин јазик, одговориле богатите трговци: браќата Јордаќе и Ѓорѓи Гога од Влахо-Клисуреа, Зису Сидери од Сер, Тома Трикопол од Крушево и поетот Михаил Никулеску од Трново и во 1860 година во Букурешт овие петмина Ароманци, заедно со Димитрие Козакович, го формираат првиот “Македо-Романски комитет”.⁵⁵ На првата седница биле изнесени програмските начела и целите на комитетот, содржани и во апелот од 1860 година до ароманското население во Османлиската Империја, напишан на аромански и на грчки јазик, отпечатен во илјада примероци и дистрибуиран низ сите градови и села на Балканот каде што живеело ароманско население.⁵⁶ Во апелот, кој за жал не е сочуван и чиј што текст ни е познат од еден друг апел од 1863 година со слична содржина, Комитетот ги советува Ароманците да го отфрлат грчкиот јазик од училиштата и црквите и на негово место да го постават мајчиниот јазик. Меѓу другото, според личности што го прочитале апелот, Македо-Романскиот комитет ги повикал Ароманците да ги испраќаат своите деца на школување во Букурешт “за да учат ароманска книга и пошто да се враќаат како аромански учители во своите родни места.”⁵⁷

53. С.І. Cosmescu, Op. Cit., 1 (285). Козакович бил роден во 1790 година во Мецово (Епир), во семејството на свештеникот Паскал Кирку и Марија Козакович. По раната смрт на неговиот татко, младиот Димитрие се сели во Будим кај вујко му Петру Козакович. Во Хабсбуршката Монархија се запознава со ароманските и трансилванските преродбеници и станал добар пријател со Михаил Бојаџи. Во 1834 година се преселил во Влашка а во 1848 година учествува во романската револуција и се зближува со водечките романски револуционери. Оваа преродбеничко-револуционерна идеолошка подлога на Козакович се отсликува во сите негови дејствија по обединувањето на Влашка и Молдавија.

54. Ibidem, 29 (313), белешка 1.

55. Ibid., 29 (313) ; Кирјазовски погрешно го именува комитетот “Комитет за национална романска пропаганда” (Р. Кирјазовски, За романската пропаганда во Македонија, Историја, V/2, Скопје, 1969, 81).

56. Според Пејфус апелот стигнал само во Цариград и во поголемите градови од Европска Турција (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 35-36). Коста Космеску, пак, тврди дека апелот стигнал и во неговиот роден Гопеш и оставил силен впечаток кај селаните (С.І. Cosmescu, Op. Cit., 29 (313), белешка 2).

57. Dimitrie Atanasescu, Cum s’a deschis prima școală română, Lumina, III/10, Bitolia, 1905, 323.

Првите акти на Комитетот докажуваа дека и во Романија постоела силна ароманска иницијатива, која што била многу повеќе одошто вештачки продукт на романската влада и интелигенција. Во исто време, веројатно стимулирано од дејноста на ароманските печалбари во Букурешт, се забележува и раздвижување меѓу Ароманците

Димитрие Козакович

во Македонија и сè поголем прилив на млади Ароманци во романските училишта и духовни семинарии.

Паралелно со раздвижувањата во Букурешт, бил опипан и пулсот на властите во Цариград за нивно излегување во пресрет на ароманските желби за сопствени

училишта и цркви. Димитрие Болинтинџану бил тој што, наводно, прв интервенирал кај Портата. Според Болинтинџану, тој уште за време на неговиот престој во Цариград (1853-1854) упатил меморандум до османлискиот министер за надворешни работи Фуад Паша : “...Со цел да се подобри судбината на Ароманците, ги истакнав интересите на Османлиската Империја за да му даде рака на овој народ. Сидана збор за подобрување на училиштата, цркви со соодветни свештеници, бојослужба на мајчин јазик и организирање на дервенџии и вооружена полиција за чување на иланиските теснеци и обезбедување на јавниот ред и мир. Пашата ги забележа важноста и корисноста од оваа идеја, но работата се одложи за подобри времиња ”.⁵⁸

Во 1860 година следувахе и првата интервенција од официјалните романски претставници во Цариград кога романскиот дипломатски претставник, Костаке Негри, упатил барање за основање на романски училишта во Османлиската Империја и подобрување на статусот на ароманското малцинство. Политичарот Михаил Когалничану ја убедувал Портата дека будуњето на ароманскиот етнос ќе претставува фактор за зацврстување на романско-турските односи. Истата идеја пред османлиски власти ја презентирал и лидерот на романската либерална партија, Јон Братиану.⁵⁹

Во 1862 и 1863 година се интензивираат активностите на Ароманците во Влашка и Молдавија и постепено се исцртуваат контурите на романското дејствување во Македонија. Најпрво во 1862 година, со средства обезбедени од Ѓорѓи Гога и Димитрие Козакович, била отпечатена ароманската граматика на латинистот Масим, посветена на поранешниот молдавски кајмакам од ароманско потекло, Анастасе Пану. Во писмо за благодарност кон Македо-Романскиот комитет, Пану скицира една програма за понатамошен развој и поттикнување на националното будење на Ароманците. За да се анимираат браќата од Македонија, Епир и Тесалија, Пану предложува:

- “ 1. Да се доведат во Романија на школување одреден број млади Ароманци.
2. Од фондоите на посветените манастири (види подолу) да се издвои сума од 12 000 жолтици за финансирање на национални образовни институции во Тесалија, Македонија, Епир и други делови на Османлиската Империја - сите под иницијатива на романските кнежевства.

58. D. Bolintineanu, Călătorii, vol. II, Călătorii la Români din Macedonia și muntele Athos sau Santa-Agora, București, 1968, 66.

59. Никола Чакир, Романија во источната криза 1875-1878 и нејзиниот однос спрема Македонија, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978, 406 ; J. Аргинтеану, Op. Cit., 190.

3. Владата на принципалите да лобира кај Портиа и силите заштитнички во користи на Ароманците.

4. Да им се одобри правото на Ароманците да избираат соодветни духовни пастори, почнувајќи со архиепископ Архиепископ Прима на Јустинијана Прима во Охрид.”⁶⁰

Како што ќе видиме, проект-програмата на Пану во иднина ќе биде имплементирана во програмата на романската пропаганда во Македонија. Во тој миг, сепак, владетелот Куза покажал резервираност кон идејата на Пану бидејќи не сакал да ги загрози односите со грчкото кралство и останатите христијански народи на Балканот.⁶¹

Во 1863 година, со средства обезбедени од Костаке Негри, Димитрие Болинтинану го отпечатил второто издание на граматиката од Михаил Бојаџи.⁶² Истата година Болинтинану ги објавил своите патеписи под наслов “Патувања кај Романците од Македонија и Света Гора”.⁶³ Во овој труд, кој бил вистинско откровение во принципите,⁶⁴ и Болинтинану ја истакнува идејата за романска интервенција меѓу Ароманците во Македонија: “Романците во Македонија не се Грци, тие се Романци. Тие треба да останат Романци. Нашата замисла не е да ги соединиме со нас бидејќи ние сме премногу далеку од нив. Нашата замисла не е да им помагаме да креваат востанија. Нашата замисла произлегува од тоа што овој еденмилионски народ, расфрлан низ Македонија, сака да биде свесен за својата националност... Ние мислиме дека тоа што би требало да го прават овие Романци е одржување, како нешто својо, на јазикот и обичаите, без оглед која и да им биде судбината.”⁶⁵ За одбележување е и тоа што Болинтинану прв ја истакнал идејата за единство во дејствувањето на Ароманците и Албанците, идеја за чие што реализирање Романија ќе вложува напори сè до Балканските војни.⁶⁶

Истата година Анастасе Пану упатил меморандум до францускиот император Наполеон III во кој, после краток историјат на ароманскиот народ, ја истакнува сродноста на Ароманците со останатите латински народи и бара: “На Ароманците од

60. Victor Papacostea, Memoriul macedoromânilor către Napoleon, Un proiect de autonomie românească în Peninsula Balcanică, Revista Macedo-Română, 1-2, București, 1931, 29-32.

61. Ibidem, 25-26.

62. M. Boiagi, anexa III/2-III/3.

63. D. Bolinteanu, Op. Cit., 7-164.

64. Т. Капидан се сомнева дека Болинтинану воопшто ја посетил Македонија, но признава дека неговите патеписи одиграле огромна улога во растот на симпатиите на романскиот народ кон Ароманците (Т. Капидан, Op. Cit., 80).

65. D. Bolinteanu, Op. Cit, 67, 151.

66. Ibidem, 67.

Османлискојџо Царсџиво да им се даде љравојџо од својџие редови да ја избираат црковната хиерархија...во обласџиџие населени со Ароманци свејџаџиџа служба да се изведува на аромански јазик, ароманскојџо население да добие љраво да основа национални училишџиџа, да ни се враџаџат сџарџиџие љривилеџии кои шџџо џи уживавме до вџџораџа љоловина на XVIII век и ароманскојџо народ да биде уџравуван од аромански челници и џрадски советџи избрани од нашиџие аромански редови, сџџоред злаџнаџа була на царџџо Јоан Канџакузин, кој, во 1343 џодина, џџо назначи својџџо браџџо Јован Анџел за доживџџен владеџџел на љрефекџџураџа Голема Влахија.”⁶⁷ Забележлива е алузијата на автономното кнежевство Голема Влахија со што Пану индиректно сугерира една латинска автономија на Балканот во случај на распаѓање на Османлиската Империја.

Анастасе Пану

Во 1863 година и Македо-Романскиот комитет го проширува своето членство со личности од романскиот политички и културен живот. Во Комитетот сега членувале и етнички Романци (Кристијан Тел, Чезар Болиак, Константин Александру Росети), чие што влијание веќе се чувствува во апелот од 1863 година упатен до Ароманците во Македонија, Тесалија, Епир, Албанија и Грција. Во апелот се укажува дека Ароманците се дел од романскиот народ, кој што пак е дел од големата римска нација. Потенцирајќи ја духовната потчинетост на ароманскиот народ кон грчки обоената Патријаршија, членовите на Комитетот пишуваат:

“...Вие браќа во цркваџа слушаџие џџуџџо јазик, во ваџаџа дејносџи корисџиџиџие сџџрански јазици, во јавносџа зборуваџие џџуџински јазик а ваџиџџо јазик џџо зафрливџие во некое

67. V. Papacostea, Op. Cit., 32-35.

ќоше, како да ви е срам од неѓо ; ѓо задржавиџе само за жениџе и децаџа...Време е да излезеџе од оваа леџарџија! Време е вашиоџи јазик да излезе од вашиоџи дом и да влезе во вашиџа иџрџовија и во вашиџе цркви! До коџа ќе слушатиџе иџуџинци да ѓо молатиџ Боџа во ваше име на јазик иџџо иџвеќеџо од вас вооџиџо не ѓо разбираатџ?...Помислете си само...колку ќе биде убаво за вас, за вашиџе жени и деца да ја слушатиџе светиџаџа служба во црквиџе на вашиоџи јазик...

...Ова се основниџе иџџо не наџераа да ѓо формираме во Букурешџи комиџеџиоџи наречен Македо-Романски, чија иџџо мисија не е ниџџо друџо освен да ѓи види овие два милиони Романци надвор од Романија како ја слушаатџ релиџиознаџа служба на мајчин јазик и учатџ сџоред насџавен иџлан иџодџоџвен од романскоџо минисџерсџиво за образование. Ние сакаме да ѓи видиме нашиџе браќа близнаци од Македонија, Тесалија, Еџир и од слободна Грџија...како дел од ѓолемаџа и славна наџија иџџо се иџроџеџа од Атџланџскиоџи Океан до Црноџо Море.

Д. Болинџинеану, Д. Козакович, Ј. Гоџа, З. Сидери, К. Тел, Ч. Болиак, К.А. Росеџи ”. 68

*
* *
*

До 1863 година повеќе од 12% од територијата на Молдавија и 1/9 од обработливата површина во Влашка им припаѓале на Цариградската, Антиохиската и Ерусалимската Патријаршија. Станува збор за т.н посветени манастири чиј имот бил стекнат со донации од големите романски болјари. Овие манастири, освен што биле под странска контрола, сите приходи ги изнесувале надвор од земјата. Романските револуционери уште во 1848 година барале секуларизација на посветените манастири но поради испреплетените интереси на Патријаршијата, Русија и султанот, прашањето било постојано одложувано. Конечно на 25.12.1863 година бил изгласан предлог законот на М. Когалничану за секуларизација на посветените манастири.

Новостекнатите средства отвориле нови перспективи за романско дејствување во Османлиската Империја. На седница на романската влада кон крајот на 1863 година била донесена одлука од средствата обезбедени со секуларизацијата на посветените манастири да се издвои и посебен буџет за финансирање на романски училишта во Македонија. Сега сѐ беше подготвено на теренот во Македонија да се појави уште еден играч.

68. C.I. Cosmescu, Op. Cit., 31(315)-38(322).

II. АРОМАНЦИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА (ЛОКАЛИЗАЦИЈА И СТАТИСТИКА)

*Наша дамнешна обврска е
ние самиите да се преброиме,
да знаеме колку сме.*

Никола Бацариа

За да добиеме подобра претстава за условите во кои што се развиваше романската пропаганда во Македонија и проблемите со кои истата се судруваше, сметаме дека е нужно детално да ја разгледаме распространетоста и бројноста на елементот кон кој што Романија претендираше - Ароманците.

За ниеден народ на Балканот не биле правени толку противречни меѓусебни препирки за тоа кој е нивниот број, како за Ароманците.¹ Сместени, во помал или поголем број, низ речиси сите катчиња на Македонија, без притоа да формираат компактно мнозинство во ниту една поголема територијална единица, Ароманците почесто претставувале надолнувач на недостатокот кај Грците и Словените отколку една јасно дефинирана политичка сила со јасно дефинирани цели и територијални претензии. Токму затоа нивниот број во Македонија станал предмет на манипулација кој бил добредојден за балканските статистичари да ја докажуваат пред светската јавност надмоќноста на “своето” население во Македонија. Ваквата поставеност на работите неколкупратно го отежнува секој обид на денешниот историчар да дојде до приближна цифра за бројноста на македонските Ароманци во односниот период. Во шумата сериозно и детално изработени статистики, бројчани проценки за кои останува непознато како виновникот дошол до нив и тенденциозни псевдостатистики во кои туѓиот елемент намерно се намалува или премолчува, неопходно е да се води сметка за провениенцијата на статистичарот, за целите на статистиката и за начинот на кој што статистичарот дошол до конечната бројка. Ние не претендираме да дадеме точна бројка на ароманското население во Македонија во втората половина на XIX век. Впрочем, сметаме дека тоа било невозможно дури и за современите кои вршеле темелни теренски истражувања. Нашата цел е да направиме преглед на неколку статистики од тој период и преку компаративна анализа на некои од нив да дојдеме до

1. Севолд Брага, Op. Cit., 8.

бројка која, според нас, се доближува до реалната бројка на ароманско население во Македонија во периодот што е предмет на наш интерес.

Првиот проблем со кој што се судривме беше дефиницијата на терминот Македонија. Низ историјата овој термин имал различно значење и употреба и, како што правилно забележува Данкан Пери, секое настојување да се определат границите на Македонија, во кое било значење освен најопшто, е бесплодно со оглед на тоа што етничките барања, придружени со историските, политичките и дипломатските моменти, ја прават невозможна прецизната определба.² Така, додека за грчките статистичари Македонија редовно ги опфаќа само Солунскиот и Битолскиот вилает т.е териториите на коишто живеело грчко и грцизирано население, за бугарскиот статистичар Македонија е онаму каде што може да се најде словенско население, при што териториите јужно од Бистрица и околу Пинд се великодушно препуштени на оној, кој и да е, што е заинтересиран за нив. За конфузијата да биде поголема, Романците под широкиот термин Македонија понекогаш ја опфаќаат цела Европска Турција а понекогаш, за попрецизно групирање на ароманското население во Османлиската Империја, Македонија е стеснета во рамките на Солунскиот и дел од Косовскиот вилает, додека најголемиот дел од Битолскиот вилает е жртвуван во корист на Епир и Албанија.

Во овој труд под географскиот термин Македонија ги подразбираме оние територии што Васил К'нчов ги обработува во својата статистика,³ со таа разлика што кон Македонија ја додаваме и Катеринската каза од Солунскиот вилает а од статистиката на К'нчов ги исклучуваме ароманските села од Гребенската каза, Амеру, Лабаница, Болтово и Бозово, кои гравитираат кон Мецово и по традиција се сметаат за дел од Епир.

Многу посериозен проблем од произволноста со која што статистичарите ја дефинирале Македонија, претставуваат тешкотиите со кои истражувачот се среќавал на самиот терен. Во прв ред, миграцијата лето-зима на ароманските сточари и ризикот истите да се бројат два пати, еднаш во нивните летни а еднаш во зимските живеалишта, нешто што било мудро искористено од романските статистичари, или пак воопшто да

2. Данкан М. Пери, Политиката на теророт, Македонското револуционерно движење во периодот од 1893 до 1903 година, Скопје, 2001, 13.

3. Територијата на југ ограничена со реката Бистрица и Егејското море, на југо-запад со планината Пинд, на запад и на север приближно со денешната македонско-албанска и македонско-српска граница, на исток и северо-исток со Осогово, Рила и Родопите а на југо-исток со реката Места. Види: Васил К'нчов, Македонија, Етнографија и статистика, II фототипно издание, Софија, 1996.

не се бројат доколку статистиката се однесува за македонските вилаети и е направена за време на зимата кога најголемиот број од овие номади зимувал во тесалиските рамнини.⁴ Некои Ароманци-номади, како Фаршеротите, лете-зима биле во постојана преселба и им се измолкнувале и на највештите статистици. Сличен проблем претставува и втората категорија Ароманци патници т.е ситните трговци или занаетчији кои биле распространети во речиси сите центри на Балканот. Поради нивната професија тие останувале на истото место само неколку години, доволно за да не бидат попишани ниту во нивното родно место, ниту во местото во кое моментално се наоѓале.⁵

Потребно е и да се знае методот што бил користен при правењето на статистиката. Три статистики направени според потеклото, јазикот и политичките чувства давале три различни резултати. Оние што сакале да го преувеличат бројот на Ароманците во Македонија го користеле во своја полза ароманското потекло на онаа категорија луѓе чии што предци уште одамна биле целосно грцизирани или словенизирани⁶ а оние што сакале за своја сметка да го намалат бројот на Ароманците, редовно ја користеле нивната црковна припадност на кон Патријаршијата, при што Ароманците биле сметани за Грци.

Политичките чувства воопшто и не треба да се земаат во предвид. Некои семејства во неколку генерации промениле по две, три па и четири национални идеи а за некои поединци националноста претставувала професија која им обезбедувала лагоден живот и солидна материјална корист. Покрај опортунизмот, неретко и стравот од

4. Исто така, големите ненаселени пространства на планините во околината на ароманските села придонеле да можат да се цртаат мапи на кои Ароманците заземаат големо пространство. Сето ова било со цел да се прикаже дека бројот на Ароманците е поголем од што бил. Повеќето од овие картографи биле Романци, меѓутоа има случаи и кога изработувачите на мапите од другите балкански држави давале предност на двојазничноста на Ароманците, при што им давале мал или никаков простор на мапите. (T.J. Winnifrith, Op. Cit., 17.)

5. Во некои случаи овие трговци и занаетчији биле запишувани и како Грци, едноставно поради тоа што самите така се изјаснувале. Ова особено се случувало во места каде што Ароманците биле одамна преселени и само постарите го зачувале мајчиниот јазик. Види: Густавъ Вайгандъ, Аромане, Етнографическо-Филологическо-Историческо издирвания на тѣѣ наречения народъ Македо-Ромѣне или Цинцаре, Варна, 1899, 266.

6. Постојат и такви автори кои иако биле заинтересирани да го прикажат ароманското население во поголем број, сепак искрено признаваат дека голем број од населението со ароманско потекло не може повеќе да се смета за ароманско. Така Ароманецот Василие Диаманди пишува: "...Ние загубивме во Македонија во последниите векови повеќе месѣа како Шайисѣа, Кожани, Лайчишѣа и околнаѣа на Гребена. Сѣѣе овие месѣа некогаш беа романски, сѣоред кажуванаѣа на ѣаѣинициѣе иѣѣо ѣи ѣосеѣиле а особено сѣоред ѣрчкиоѣи ѣисаѣѣел Аравондинос (Vasilie Diamandi, Renseignements statistiques sur la population Roumaine de la pѣninsula des Balkans, Paris, 1906, 9).

протерување бил причина Ароманците да се искажуваат за Грци, Бугари или други националности.⁷ Особината што ги прави Ароманците различни од соседните етнички групи не е нивната религија, ниту пак нивната политичка ориентираност, туку нивниот јазик и затоа тука му даваме предност на јазичниот принцип, иако, поради мултилингвизмот на мнозинството Ароманци, и тука постои ризик некои од нив неправилно да бидат сметани за нешто што реално не биле.⁸

Не е од помала важност ни потеклото на статистиката. Во зависност од целите на статистичарот и што тој сакал да покаже, голем дел од тие статистики се политички условени и тенденциозни во одреден дел. Тука пред сè треба да се имаат во предвид романските статистики чија цел била да се зголеми бројот на “романското население во Македонија” и грчките статистики кои одат во друга крајност и драстично ја намалуваат бројката на Ароманци, прикажувајќи ги како Грци. Од друга страна, во теократската Османлиска Империја етничкиот идентитет бил потиснуван за сметка на религиозниот и османлиските власти го евидентирале само машкото население, не по национална припадност туку според вероисповедта на истото. Ваквите турски статистики, базирани врз несигурни податоци од османлиските нуфуз дефтери (еден вид матични книги), презентирани во официјалните салнамиња, не можат да бидат сериозно прифатени при пресметките за бројот на ароманското население. Во нив Муслиманите биле запишувани заради воена служба а друговерците поради данокот. За да се избегне данокот често пати бројот на децата се намалува. Тоа се случувало претежно во такви месности што се наоѓале на страна, какви што впрочем биле и поголемиот дел аромански села, а по некој пат Христијаните дури и ги поткупувале чиновниците за намерно да дадат помал број на жители.⁹

Што се однесува до бројните западноевропски патеписци, научници, дипломати и статистичари, ни кај нив не може целосно да се исклучи политичката условеност на нивните статистики и бројчани проценки. Големите сили имале свои политички интереси во Македонија и во зависност од тие интереси било пожелно бројот на

7. С. Брага, *Op. Cit.*, 9.

8. Во овој контекст, интересен е заклучокот на Душан Поповиќ: “Тој (Ароманецот б.н) е по пошкело Илир или Тракиец, сосема рејко Словен, по јазикот е Римјанин, по верата православен а по култура, барем во градовите, Грк. Османлишкото, како неговојто име, презиме, национално чувство, положба во државата, е сосема неодредено. Сè може да се промени. Главна карактеристика на Цинцарот е неодреденоста”. (Д.Ј. Поповиќ, *О Цинцарима*, Прилози питању постанка нашег граѓанског друштва, Друго знатно допуњено издање, Београд, 1937, 27).

9. Г. Вайгандъ, *Аромјне...*, 265.

Ароманците да се прикаже поголем или помал од што бил. Честопати, поради непознавањето на ситуацијата на теренот, странските дипломати едноставно ги пренесувале податоците кои им ги сервирале нивните информатори, кои, најчесто, биле Ароманци или Грци вработени во конзулатите и во чиј што интерес било бројноста на Ароманците да биде зголемена или намалена. Тешкотијата за добивање веродостојни статистички податоци неретко се должела и на местоположбата на ароманските села кои европскиот намерник, од страв или незнаење, не ги ни посетувал. Ова, заедно со многујазичноста на Ароманците, довело до тоа многу европски патеписци воопшто и да не ги спомнат Ароманците од Македонија во своите патни белешки, но, токму поради многујазичноста, кај многу од нив се јавил и сомнеж за грчкото или словенското потекло на некои жители на Македонија, при што во нив започнале да гледаат Ароманци. Ова е убаво опишано од британскиот дипломат Сер Чарлс Елиот, кој под псевдонимот Одисеј пишува:

*“Тие (Ароманцијѝе, б.н) нѝ ѝоѝсеѝувааѝ на оние слики на кои живоѝноѝо или човековоѝо лице се скриени за да не бидаѝ ѝримерѝливи на ѝрв ѝоѝлед, но коѝа еднаѝ ке бидаѝ здоѝледани изѝледааѝ како да се ѝлавниоѝ асѝекѝ на сликаѝа. Некоѝ може да живее или ѝаѝува низ Балканоѝ без да види или чуе неѝѝо за Власиѝе. Сѝ додека не му се оѝвораѝ очииѝе. Тоѝаѝ ѝоѝ ризикува да ѝрѝне во сѝроѝивна ексѝремносѝ и да мисли, како романскиѝе ѝаѝриоѝи, дека најѝолемиоѝ броѝ жиѝели на Македонија се ѝрикриени Власи.”*¹⁰

1. Локализација

Мнозинството македонски Ароманци дошле во Македонија за време на османлиското владеење. Старите средновековни Власи биле во голема мерка словенизирани или погрчени.¹¹ Главните преселби од Епир и Албанија кон Македонија се случиле во втората половина на XVIII и почетокот на XIX век по уништувањето на развиените аромански населби Москополе, Нича, Николица, Грамоста, Линотопи, Шиписка, Вртени и Фуша.¹² Побогатиот слој од ова население се преселил во поголемите центри на Хабсбуршката

10. Odysseus, Turkey in Europe, London, 1900, 409-410.

11. В. Кънчов, Македонија..., 100-101. Според Кънчов, од средновековните македонски Власи зачувани се Мегленитите и Ароманците сточари кои лете живееле по планините на Источна Македонија, како и скоро погрчените Ароманци од некогашното епископско седиште Сисаниј. Ова го прифаќа и Вајганд, според кого предтурски аромански населби во Македонија се и Гопеш и Маловиште додека во другите места во Македонија Ароманците дошле од Епир и Албанија (Г.Вајгандъ, Аромѝне..., 283).

12. Г. Вајгандъ, Аромѝне..., 284-286.

Монархија а останатите ја преплавиле Македонија.¹³ По населувањето во Македонија, каде дел се населиле во градовите а дел на високите планински места,¹⁴ поради релативната пренаселеност на некои од овие места, сточарските миграции, разбојништвото, бурните политички настани од крајот на 70-те години на XIX век, исцртувањето на нови граници со кои било отежнато традиционалното мигрирање на ароманските сточари од нивните летни престојувалишта во Македонија кон зимските тесалиски населби, изградбата на железници итн, Ароманците не останале статични туку се наоѓале во постојано движење при што биле формирани нови населби и села и се формирале аромански колонии во градови каде што претходно воопшто немало Ароманци а, од друга страна, доаѓало до намалување на бројот на Ароманците во нивните првобитни живеалишта во Македонија, или пак, до нивно целосно напуштање.¹⁵ Овие околности се причината поради која извесен број

13. В. Књчов, Македонија..., 101.

14. Една ароманска поговорка вели: “Планините се нашиот дом. Кога Бог ги раздавал богатствата, Грците го добиле морето, Албанците крајбрежјето, Бугарите полето а Ароманците планината” (Георги Барболов, Историјата на Армъните и взаимоотношенията им с Българите, Софија, 2000, 7).

15. За ова постојат повеќе десетици примери а ние ќе наведеме само неколку покарактеристични од нив:
- Во најсеверните краишта на Македонија Ароманците воопшто не се населувале сè до 1874 година, по изградбата на железничката линија Скопје-Врање. Во Скопје населувањето на Ароманци трговци од Крушево, Битола, Прилеп, Серес, Кавала и Солун се случува по 1874 година (Вангел Ј. Трпкоски-Трпку, Власите на Балканот, Скопје, 1986, 91).

- Потрагата по нови пасишта довела до формирање на летни колибарски населби, кои постојано растеле и прераснувале во поголеми села во кои Ароманците останувале и во текот на зимата. Таков е случајот со Голема Селиа (позната и под имињата Каливе Бадраlexи, Нова Бела и Долно Шел или Долна Селиа) на планината Вермион, формирана во 1822 од неколку семејства од Авдела и од Периволи, која постепено израснала во село со 3000 жители (Iota Naum Iota, Cronica-a anilor 1820-1878, Cronica-a Badralexadzlor, Scopia, 2002, 18) и селото Пападиа во Мориово (Леринска каза) формирано кон крајот на XIX век од околу 50 фаршеротски семејства (Mihail-Virgiliu Cordescu, 1866-1906, Istorical şcoalelor Române din Turcia, Sofia şI Turtucaia din Bulgaria şI al seminariilor de limba Româna din Lipsca, Viena şI Berlin, Bucureşti, 1906, 135).

- Разбојништвото и четништвото довеле до иселување на побогатите семејства од некои аромански гратчиња и села. Гратчето Влахо-Клисура во 1878 година броело околу 1000 куќи но по нападот на четите кои во тој период дејствуваа во западна Македонија, најбогатите жители биле одвлечени во заложништво, а по нивното ослободување поголемиот дел од нив засекогаш си заминале од Влахо-Клисура (Constantin Ghica, Oraşelul Vlaho-Clisura, Lumina, Revistă populară a Românilor din Imperiul Otoman, II/4, Bitolia, 1904, 117). Кога Хенри Ноел Брејлсфорд ја посетил Влахо-Клисура по Илинденското востание видел дека гратчето наликува на распаднат град во кој половината куќи се празни, но кој во славното минато имал дури и семејства со клавири и германски гувернанти (Хенри Ноел Брејлсфорд, Македонија, Нејзините народи и нејзината иднина, Второ издание, Скопје, 2003, 245).

- Селото Трстеник во близина на Крушево, во “добрите времиња” броело 2000 жители а на почетокот на XX век веќе било целосно напуштено (Anastase N. Hâciu, Aromânii, Comerţ, Industrie, Arte, Expansiune, Civilizaţie, Ediţia a II-a, Constanţa, 2003, 182, белешка 8).

- Самарина на Пинд била големо летно село со 10-15 000 жители чии што жители зимските месеци ги минувале во потоплите тесалиски рамнини. Со исцртувањето на новата турско-грчка граница во 1881 година, преминувањето на границата два пати во годината станало неисплатливо, по што голем број од жителите на Самарина престанале да се враќаат во селото и засекогаш останале во Грција а бројот на жители во селото опаднал двојно, па и тројно (M. Cordescu, Op. Cit., 148).

на аромански села воопшто не фигурираат во раните статистики а во некои градови Ароманците не се забележани бидејќи во периодот во кој што била подготвена статистиката тие таму и не живееле.

Во периодот третиран во овој труд, Ароманците живееле речиси во сите краеве на Македонија. Најмногубројни сепак биле во Битолскиот и во Солунскиот вилает, додека во македонскиот дел од Косовскиот вилает тие претежно биле населени во поголемите градови, како трговци и занаетчи.¹⁶ Според бројноста, Ароманци имало најмногу во Битолскиот вилает.¹⁷ Тука биле најкомпактни во Гребенската каза, поточно во пиндските села Авдела, Периволи, Самарина, Смикси и Турја и малата ароманска колонија во градот Гребена.¹⁸ Во Кајларската каза Ароманците претставувале мнозинство во Влашка Блаца (позната и како Грчка Блаца) и Сисаниј, а живееле и во чисто ароманските села Граматиково, Кандрова, Патичина, Фетица и Лака.¹⁹ Во Анаселичката каза Ароманци имало во големото село Шатиста и во ароманското село Пепелишта а, заедно со Грците, Ароманците живееле и во селото Цотил. Во Костурската каза живееле во ароманското гратче Влахо-Клисуре, во Хрупишта, Грамос а во македонските населби речиси и да немало село без најмалку 4-5 аромански семејства.²⁰ Аромански колонии имало и во градовите Кожани и

16. Од 1867 година, кога бил формиран Солунскиот вилает, сè до 1903 година, настанале бројни прегрупации во рамките на овие вилаети. Ние тука ги користиме административните поделби од крајот на XIX век. Види: Димитар Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает (1893-1903), Второ издание, Скопје, 1982, 65-70 ; Ванчо Ѓорѓиев, Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893-1903 година, Скопје, 2003, 51-54.

17. Според статистиката на К'нчов, во овој вилает Ароманците процентуално биле најзастапени во Гребенската каза со 32% од целокупното население. Потоа следуваат Битолската каза со 15%, Костурската и Леринската со по 6%, Кајларската со 4%, Охридската со 3% итн (В. К'нчов, Македонија..., 293).

18. Авдела, Самарина, Смикси и Периволи биле летни населби и нивните жители биле во најголем број сточари кои зиме ги зафаќале пониските места во Македонија и Тесалија. Турја била населена во текот на целата година. Гребена лете имала само 20 аромански куќи но во текот на зимата тој број растел до 200 куќи така што градот лете бил мнозинско грчки а преку зимата Ароманците претставувале мнозинство во градот (Г. Вайгандъ, Аромјане..., 127).

19. Блаца била населена од Ароманци од Москополе и од Пинд, како и од Ароманци од некогашното епископско седиште Сисанион. (Д.Ј. Поповић, Op.Cit., 42). Грцизираните Ароманци од Сисанион го пренеле грчкото влијание во Блаца, така да во 1875 година повеќето од половината жители на Блаца биле грцизирани. (M.E. Picot, Roumains de la Macèdoine, Paris, 1875, 37). Како и во блиската Шатиста, каде што во 1889-1890 година Вајганд забележал дека децата не го зборуваат ароманскиот јазик (Г. Вайгандъ, Аромјане..., 126) така и во Блаца веројатно се работи за истата ситуација и за ароманско население кое постепено престанува да го зборува ароманскиот јазик. Во 1900 година К'нчов забележал 2 500 жители во Блаца од кои 1 300 ги смета за Ароманци а 1 200 за Грци (В.К'нчов, Македонија..., 269).

20. Х. Н. Брејлсфорд, Op. Cit., 244 ; Иако речиси сите современици го потврдуваат ароманското присуство во македонските села во костурско, К'нчов во истите не регистрира Ароманци.

Костур, во голема мерка грцизирани.²¹ Малата ароманската колонија во Лерин била речиси словенизирана.²² Во северните и централните делови од Битолскиот вилает, Ароманците биле најбројни во Битолската каза. Тука, покрај вилаетскиот центар Битола, во кој Ароманците биле најбројни меѓу христијаните²³ и градот Крушево во кој што Ароманците и Македонците биле речиси подеднакво застапени,²⁴ се наоѓале и ароманските села Маловиште, Гопеш, Нижополе, Трново и Магарево.²⁵ По Македонците, Ароманците биле втори по бројност во градот Ресен и блиското село Јанковец.²⁶ На планината Петрина помеѓу Ресен и Охрид била сместена летната населба Каливе Исток, формирана од Ароманци-номади од Периволи.²⁷ Во Леринската каза биле ароманското гратче Невеска и селата Псодери, Пападиа и Чикура. Измешани со православните Албанци, Ароманците ги населувале и селата

21. Според Виктор Берар, кон крајот на XIX век ароманскиот јазик го зборувале, или во најмала рака го разбирале, во секоја христијанска куќа во Костур, што несомнено укажува на силно ароманско присуство во овој град. Види: Victor Bérard, *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*, Paris, 1897, 318.

22. В. Кънчов, *Македонија...*, 103 ; Дека Ароманците во Лерин, дојденци од Псодери и Битола, се словенизирани признава и Ароманецот Теодор Неро: *Theodor Nero, Aromânii din cazaua Florina, Lumina*, II/6, Bitolia, 1904, 174.

23. Податоците за бројноста и предимството на ароманското население во Битола се контрадикторни и се менуваат во зависност од времето во кое се пишува за нив и провениенцијата на авторот. Во односниот период градот имал околу 40-50 000 жители од кои речиси половината биле Муслимани и Евреи. Според бугарскиот егзарх Јосиф I, во 1882 година во Битола живееле 18 000 Ароманци и “Власизирани Бугари” (Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Егзарх Български Йосиф I, Писма и доклади, Софија, 1994, 40). Според Кордеску во Битола живееле 15 000 Ароманци (Cordescu, *Op. Cit.*, 46). Вајганд дава бројка од 13 000 Ароманци (Г. Вајгандъ, *Аромане...*, 9). Во 1901 година италијанскиот конзул во Битола, Бернарди, кажува дека “Несомнено, куцовлашкото население во Битола е најзначајно по бројот на жители, општествена положба и трговска важност во овој град” (Silvano Gallon, *Rapporti politici dei regi consoli d'Italia a Monastir (1895-1916)*, Bitola, 2004, 373). Според пописот извршен од српските власти во март 1913 година, во Битола имало 50 000 жители од кои 26 000 биле Муслимани и Евреи, 10 000 Бугари, 12 000 Цинцари а другите 2 000 Срби и Куцовласи(?). (Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1912-1914, Избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски, Скопје, 1979, 223). Според Кънчов во Битола од христијанското население Ароманците со 7 000 жители биле втори по бројност зад “Бугарите” кои имале 10 000 жители. (В. Кънчов, *Македонија...*, 236).

24. Според македонскиот просветен деец Иван Шумков, во 1862 година тон на целокупниот стопански и општествен живот во Крушево давале Ароманците. Присуството на македонското население како да не се ни чувствувало, така што се добивал впечаток дека сето население било ароманско. Во училиштата и во црквата се употребувал грчкиот јазик, но во сите други домени на јавниот живот преовладувал ароманскиот јазик. Според истиот автор во 1870 година Крушево имало 2 500 семејства, од кои што 1 900 биле аромански, албански и мал број ароманизирани Македонци (Историја на Крушево и Крушевско, книга прва, Крушево, 1978, 57, 77-78). За доминантноста на ароманското население во Крушево пишува и Никола Баџариа (N. Bațaria, *Istoricul fundărei orașului Crușova, Lumina*, II/5, Bitolia, 1904, 147-150). Кон крајот на XIX и почетокот на XX век дошло до иселување на дел од ароманското население од Крушево и населување на македонски семејства од околните села, со што бројот на Ароманците и Македонците во градот се изедначил.

25. Dimitrie Nicolescu, *Târnova și Magarova, Lumina* II/6, Bitolia, 1904, 183-186 ; Nico Popnicola, *Muluvishi, Monografia a hoarăljei, Bituli*, 2008 ; G. Zuca, *Comuna Gopeși, Lumina*, III/7-8, Bitolia, 1905, 196-200.

26. В. Кънчов, *Македонија...*, 240.

27. A.J.B Wace and M.S.Thompson, *The nomads of the Balkans, An account of life and customs among the Vlachs of Northern Pindus*, London, 1914, 176.

Негован, Белкамен и Елеово.²⁸ Во Охридската каза Ароманци имало во градовите Охрид, Струга и во селата Долна и Горна Белица.²⁹ Во Прилепската каза Ароманци наоѓаме во градот Прилеп и во мариовските села Градешница, Бешишта и Будимерци.³⁰ Ароманци-трговци, речиси без исклучок од Крушево, се населиле и во градот Кичево.³¹

Во Солунскиот вилает Ароманците, или, поточно, Мегленските Власи, биле најбројни во Гевгелиската каза, во областа Влахо-Меглен со селата Ноте, Бирислав, Лугунци, Ошин, Љумница, Хума, Купа, Црна Река, Коњско и Серменин.³² Ноте било целосно исламизирано а во Коњско, Црна Река и Серменин во тек бил процес на словенизација.³³ Во Мегленијата се наоѓа и големото ароманско село Ливади, основано од Ароманци од Грамос кои летото го минувале во Ливади а зимата во Солунско Поле и на Касандра. Селото до 1899 година било сопственост на турски бегови од Ениџе-Вардар, кога било откупено од Ароманците од Ливади.³⁴ Мала ароманска колонија имало и во Гевгелија, составена од Ароманци од Крушево, Прилеп и од Меглен.³⁵ Во соседната Ениџе-Вардарска каза, неколку аромански семејства се населиле во градот Ениџе-Вардар. Кон оваа каза припаѓа и мегленското село Баровица, чии што жители биле во голема мерка словенизирани. Во 1909 година, кога Теодор Капидан го посетил селото, само возрасните го зборувале меглено-влашкиот јазик.³⁶ Во Солунската каза среќаваме голем број Ароманци-сточари, меѓутоа нивните зимски живеалишта се непостојани и затоа нив ги регистрираме во нивните летни домови. Во оваа каза

28. Архивско Одделение при Институтот за Национална Историја (натаму АО ИНИ), Податоци за селото Негован, “Фламбуро”, Леринска околија, Хр. IV. 45. Повеќето автори се согласни дека Негован, Белкамен и Елеово биле предимно албански. Меѓутоа има и такви автори според кои Ароманците имале 3/4 од населението во овие села. Види: Ch. Nerro, Comuna Belcamen și împrejurimi, Lumina, I/4, Bitolia, 1903, 94.

29. Тодор Трајановски, Власите во Охрид, Охрид, 1999, 27-29 ; Во Охрид Ароманците дошле од Епир и од ароманските населби во јужна Албанија и Фрашерија. Тука ги формирале Горно и Долно Село кои со проширувањето на Охрид во средината на XIX век се споиле со градот и прераснале во охридските маала, Горно Влашко маало и Долно Влашко маало. За струшките села Горна и Долна Белица види: Pericle Parazisi, Beala de sus, Lumina, IV/9, Bitolia, 1906, 265-267 ; Costică St. Ciolache, Comuna Beala-de-jos, Lumina, VI/4, Bitolia, 1908, 25-28.

30. В. Кънчов, Македонија..., 244, 247.

31. Ѓорѓија Сајкоски, Власите во Кичево во почетокот на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 84-85.

32. Gustav Weigand, Vlacho-Meglen, Eine ethnographisch-philologische untersuchung, Leipzig, 1892, 26-27.

33. Ibidem, 14-15, 26-27 ; Кирилъ Младеновъ, Областѣта Мегленъ въ Македония, Историко-етнографски прегледъ и народностни борби, София, 1936, 12 ; Вирџил Коман, Општи видувања во врска со местото на Мегленитите во рамките на Ароманците на Балканот, Документи V/1, Скопје, 2008, 5.

34. Demetru Canacheu, Comuna Livezi, Lumina, IV/6, Bitolia, 1906, 179.

35. A.Hăciu, Op. Cit., 241.

36. Т. Капидан, Op. Cit., 13.

поголема група Ароманци имало само во градот Солун.³⁷

Ароманците биле бројни и во Берската каза, каде што, веднаш после Грците, претставувале најбројна етничка група. Тие имале апсолутно мнозинство во планинските региони западно од градот Бер, на планината Вермион, каде што биле сместени селата Голема и Мала Селиа, Маруша, Ксироливади, Кастанија, Царовчан, Валода и Долјани.³⁸ Во Катеринската каза Ароманците биле прилично бројни во текот на зимата, кога Ароманците од Олимп се спуштале кон Катерини и крајбрежјето.³⁹ Во Струмичката каза преку летото Ароманците-номади се издигнувале со своите стада на Огражден а зиме се спуштале во Солунското поле и околината на Лангаза, источно од Солун.⁴⁰ Во втората половина на XVIII век околу 250 аромански семејства се населиле во Велес. Со опаѓањето на трговијата во Велес во втората половина на XIX век, паралелно одело и намалувањето на бројот на Ароманците во градот. Во 1900 К'нчов забележува само 500 Ароманци во Велес.⁴¹ Ароманците во Серес и целиот подоцнежен серски санџак се населиле по ограбувањето и палењето на Москополе во 1769 од Албанците и во 1788 од Али-паша Јанински. Најважната ароманска колонија во рамките на целиот санџак се населила во Серес, која постепено се грцизирала, како и во Серска Цумаја, каде сè уште бил зачуван ароманскиот јазик.⁴²

37. Грчки извори тврдат дека кон крајот на XIX век половината од грчкото население во Солун се состоело од Ароманци (Αστέριος Ι. Κουκούδης, Μελέτες για τους Βλάχους, Ιος τόμος, Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι, Θεσσαλονίκη, 2000, 87-90, 118-120 ; Helen Abadzi, The Vlachs of Greece and their misunderstood history, Документи, II/4, Скопје, 2005, 44). Според Вајганд грчкиот елемент во Солун се состоел од погрчени Ароманци и Бугари. Повеќето од нив си го заборавиле мајчиниот јазик но и покрај тоа ароманскиот јазик се зборувал во маалата Св.Никола, Св.Атанас и Св.Тодор (Г. Вайгандъ, Аромјне..., 211). Според Делакамара во Солун живееле околу 10 000 Ароманци (Delacamara, Salonicul sau Săruna, Lumina, II/2, Bitolia, 1904, 49) а истата бројка ја дава и Кордеску, кој со жалење констатира дека огромното мнозинство од нив се веќе грцизирани (М. Cordescu, Op. Cit., 147). Вејс и Томпсон се согласуваат дека голем број од солунските Грци се всушност Ароманци од Олимп (Wace and Thompson, Op. Cit., 210). Покрај од ароманските села од Олимп, Ароманците во Солун доаѓале и од Влахо-Клисура, Невеска, Крушево и од ароманските места во Тесалија, како Малакаши, Корну, Трикала и др.(G. Zusa, Românii din Tesalia și Epir, Lumina, I/11, Bitolia, 1903, 257).

38. Г. Вайгандъ, Аромјне..., 209. Селото Долјани било поранешен чифлик, откупен кон крајот на XIX век од приврзаниците на романската пропаганда во Македонија. Во него било забрането да се населуваат луѓе од други националности, па дури и Ароманци-гркомани (Wace and Thompson, Op. Cit., 211).

39. Според Василе Папа Јануш, Катерини бил град со 7 000 жители од кои половината биле Ароманци (Vasile Papa Ianuș, Aromânii Olimpianii, Caterina-Carița, Lumina, II/2, Bitolia, 1904, 41). Според Вајганд во Катерини живееле 1 500 Ароманци по потекло од ароманските села на Олимп (Gustav Weigand, Die sprache der Olympo-Walachen, Nebst einer einleitung über land und leute, Leipzig, 1888, 13).

40. Миленко С. Филиповић, Номадски Цинцари на Ограждену, Гласник географског друштва, XXIV, Београд, 1938, 65.

41. В. К'нчов, Македонија..., 156.

42. Иван Катарџиев, Серската област (1780-1879), Економски, политички и културен преглед, Скопје, 1961, 16-17 ; Според Вајганд, во 1890 година 2 000-3 000 души од жителите на Серес биле од ароманско потекло, меѓу кои и најбогатите семејства: Тегочик, Дуро, Контос и Кара Мичу, и тие во Серес дошле од

Освен во овие два града, Ароманци имало и во Демир Хисар (Валовишта), Нигрита, Драма, Кавала, Доксат, Борен, Сари Шабан и Просочен, каде во тек биле процеси на грцизација и словенизација,⁴³ како и во селата од Зихненската каза: Алистратик, Крлуково, Егри Дере, Мандилево, Оравиште и Кормишта.⁴⁴ Ароманците, со над 1 000 жители, биле бројни и во Горни Порој, каде што се населиле Ароманци од Авдела, Смикси и Невеска а биле единствените жители во селото Рамна, основано од Ароманци од Невеска.⁴⁵ Во 1844 година во Неврокоп се населиле неколку аромански семејства од Серска Цумаја.⁴⁶ Во планинските месности на Серес и Неврокоп, по Боздак, имало номадски колиби при селата Орахово, Белотинци, В'зем, Старчишта, Трлис. На Пирин планина летни аромански колиби имало во Папас Чаир, Лопово, Бождово, Шатрово, Црвишта, Крушово, Петрово, Сенгелово, Пирин, Горно Спанчево, Горна Сушица и Цигурово, а веројатно и во село Влахи.⁴⁷ Во пиринскиот дел на Македонија, во казите Мелничка, Петричка, Горноцумајска и Разлошка, Ароманците, во помал или поголем број, живееле и во градовите Мелник, Петрич, Горна Цумаја и Мехомија, и во рилските села Р'сово, Бистрица, Струмски Чифлик, Арзач, Белица, Бачево, Софан и Кара Мандра.⁴⁸ Во казите од Солунскиот вилает во кои не е забележано поголемо присуство на Ароманци, тие како трговци живееле во поголемите градови како Воден, Неготино и Кавадарци. На Света Гора К'нчов пресметал дека живеат 250 Ароманци.⁴⁹

Најмалубројни во Македонија Ароманците биле во Косовскиот вилает. Тука дел од нив, претежно Крушевчани-трговци, се сместиле во поголемите градови (Скопје, Куманово, Гостивар, Кочани) а дел со своите стада ги заземале пасиштата на Осогово

Пинд и Олимп (Г. Вайгандъ, Аромане..., 216). Според Пико, Ароманците биле мнозинство во Серес (М.Е. Picot, Op. Cit., 23). Јоан Пјаха бројот на Ароманците во Серес на почетокот на XX век го проценува на 6000 (Joan Piaha, Aromânii din ținutul Seres, Lumina, II/5, Bitolia, 1904, 140). Во Серска Цумаја, Ароманците, околу 1 250 на број, дошле од Москополе и во времето кога К'нчов го посетил градот биле најбогатите од жителите. (Васил Кънчов, Избрани произведения, Том I, Софија, 1970, 100).

43. И. Катарциев, Серската област..., 17.

44. В. Кънчов, Македонија..., 181-182.

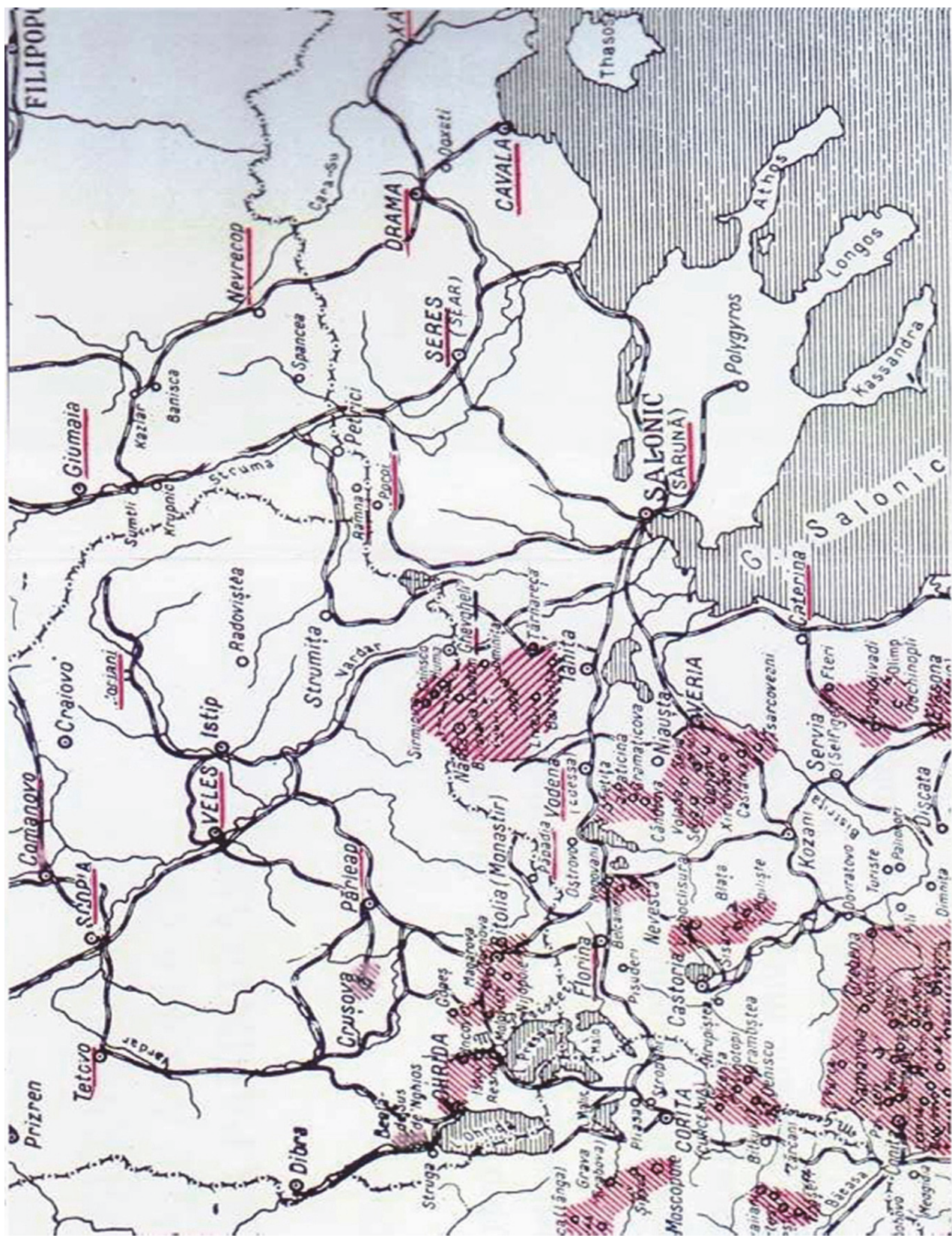
45. Pericle Popazisi, Comuna Poroi de sus, Lumina, IV/5, Bitolia, 1906, 128-129 ; I. Piaha, Aromânii din ținutul Seres..., 140 ; Theodor Nero, Orașelul Niveasta saŭ Nevesca, Lumina, II/1, Bitolia, 1904, 24.

46. В. Кънчов, Избрани произведения, Том I..., 235-236.

47. Според К'нчов Влахи било чисто бугарско село со 1850 жители (В. Кънчов, Македонија..., 189.). До слична констатација доаѓаат и други извори. Британскиот конзул во Софија пишува во 1878 година дека во Влахи има 350 куќи со 1 600 жители, сите Бугари. (Британски дипломатически документи по българскиот национален въпрос, Том I, 1878-1893, Съставители: Весела Трајкова, Александър Гребенаров, Румен Караганев и Румяна Прахова, Софија, 1993, 92). Но според Јоан Пјаха во 1904 во Влахи живееле и 120 аромански семејства (I. Piaha, Aromânii din ținutul Seres..., 141-142).

48. В. Кънчов, Македонија..., 186, 189, 191-193 ; Во некои од овие места, како Горна Цумаја, Ароманците се населуваат по ослободувањето на Бугарија во 1878 година (И. Катарциев, Серската област ..., 166).

49. В. Кънчов, Македонија..., 175.

Распространеност на ароманското население во Македонија (1860-1903 година)

и Плачковица, каде што ги формирале летните колибарски населби Калин Камен, Кошарица, Самари, Лопец, Пониква, Чатал, Лисец и др.⁵⁰ К'нчов забележал Ароманци-сточари и во Полошко, во северо-западна Македонија.⁵¹

Листата би била предолга доколку ги одбележуваме сите места во кои имало Ароманци. Во некои села, како во македонските села во Корештата, имало само по 4-5 аромански куќи а таков е случајот и со многу други села во Македонија. Доволно ќе биде да заклучиме дека Ароманците живееле низ речиси сите краеве на Македонија, без притоа да формираат значително мнозинство во ниту еден од нив. И онаму каде што биле побројни, тие секогаш живееле во непосредна близина на другите христијански групи во Македонија, или заедно со нив.

2. Статистика

Постојат повеќе статистики за бројноста на Ароманците во Македонија, главно во контекст на статистиките за населението во Европска Турција. За повеќето од нив не знаеме како авторот дошол до бројката која ни ја сервира и ни останува само да ја прифатиме или отфрлиме, без притоа да можеме критички да пристапиме кон неа. Зависно од временскиот период во кој е изработена статистиката, од потеклото на нејзиниот автор и од неговата дефиниција за “Македонија”, различни се и бројките кои ни се понудени. Но, често, и тогаш кога се работи за точно дефиниран регион, за временско растојание од само неколку години, дури и за автори од иста народност, цифрите што тие ни ги нудат за бројноста на ароманското население значително се разликуваат. Во контекст приложуваме 5 статистики за бројноста на Ароманците во македонскиот дел од Битолскиот вилает, подготвени во периодот од 1896 до 1902 година од италијанските конзули во Битола, Сканиља и Д'Арагона ди Каstellмола, од рускиот битолски конзул Ростковски, од францускиот вице-конзул во Битола Шублие и од романскиот училишен ревизор за битолскиот регион, Ароманецот, географ, Јоан Чули.

50. Ibidem, 205, 213, 215, 223-225, 227.

51. Ibid., 213.

Македонски дел од Биџолскиот вилает

<i>Авиор</i>	<i>Пошкело</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
Сканиља	Италијанец	1896	125 000 ⁵²
Ростковски	Русин	1897	44 185 ⁵³
Чули	Ароманец	1898	78 870 ⁵⁴
Шублие	Французин	1902	45 000 ⁵⁵
Д'Арагона	Италијанец	1902	101 700 ⁵⁶

Очигледно, разликата во понудените бројки е огромна. Но доколку повнимателно ги разгледаме статистиките и видиме кој стои зад нив и каква била целта на истите, ќе ја разбереме и причината за големата разлика меѓу 5-те статистики.

Во периодот кога Артуро Сканиља и Гаетани Д'Арагона ди Кастелмола биле италијански конзули во Битола, кралски драгоман бил Михаил Пинета, зет на генералниот инспектор на романските училишта и цркви во Турција Апостол Маргарит и професор во романскиот лицеј во Битола. Поради честото отсуство на италијанските конзули, Пинета повеќекратно бил и вршител на должноста конзул и единствен застапник на Италија во градот.⁵⁷ Во контекст на генералната италијанска политика во регионот, на Сканиља и на Д'Арагона им одело во прилог бројот на Ароманците и на Албанците да го прикажат поголем од што бил. Доколку го додадеме и неоспорното учество на Пинета при подготовката на двете статистики, ќе ја разбереме и причината за големата бројка што тие ја нудат. Во статистиката на Ростковски, а во контекст на руската политика на Балканот, се забележува обратна тенденција т.е зголемување на бројот на словенското население за сметка на останатите. Статистиката на Ростковски е темелна, но, што се однесува до бројот на

52. Д. Димески, *Op. Cit.*, 247.

53. Државен Архив на Република Македонија (натаму ДАРМ), *fond: Şcoli româneşti în Macedonia*, микрофилм (понатаму: мф) 2351, Doc. 3, Pachet XIX, *peraginat*.

54. *Ibidem*, Bitolia, 9/21.02.1898, *peraginat* (Според Чули, 103 330 е вкупната бројка на Ароманци во Битолскиот вилает).

55. К. Битоски, Бројот и составот на населението во Битолскиот вилает во крајот на XIX век, *Историја*, VI/1, Скопје, 1970, 113 (Според Шублие, вкупниот број на ароманско население во битолскиот вилает, вклучително и териториите надвор од Македонија, е 53 227. Според наши пресметки, околу 45 000 од нив се во Македонија).

56. Turchia, Il vilaiet di Monastir, *Rapporto del cav. O. Gaetani D'Aragona Di Castelmola*, R. Console in Monastir, *Bolletino del Ministero degli affair esteri*, Roma, 1902, 5. (Вкупниот број на Ароманци во Битолскиот вилает според италијанскиот конзул е 142 000 од кои, според нашите пресметки, 101 700 се во македонскиот дел од вилаетот).

57. S. Gallon, *Rapporti politici...*, 120.

Ароманците, крајно нереална. Според Ростковски ароманското село Нижополе има 470 жители а градот Битола 3 500 Ароманци. Споредено со сите останати статистики, без разлика на нивното потекло, овие бројки се повеќекратно намалени и не соодвествувале со реалноста.⁵⁸ Истата тенденција, или неинформираност, се забележува и кај Шублие. Статистиката на географот Јоан Чули останала необјавена и е подготвена за негова лична потреба. Како научник, а подоцна и училишен ревизор, Чули повеќепати годишно ги посетувал ароманските места во Битолскиот вилает и добро бил запознаен со состојбата на теренот. Меѓутоа и тој изразува сомнеж за некои од бројките што самиот ги подготвил и, за некои села, во заграда додава помали бројки при што крајната цифра за ароманското население во македонскиот дел од Битолскиот вилает се доближува до 65 000 жители.

Колку што се зголемува територијата за која се однесуваат статистиките, толку се зголемуваат и разликите меѓу нив. Во изложените пет табели ги даваме бројчаните проценки од балканска и западноевропска провениенција за бројноста на Ароманците во Македонија. Сите податоци се однесуваат на Македонија, со исклучок на дел од грчките статистики кои не го опфаќаат Косовскиот вилает. Во табелите се вклучени и неколку статистики од периодот после 1903 година, бидејќи поголемиот дел од нив се засновани на податоци добиени од истражувања извршени пред 1903 година.

Западноевропски статистики - Македонија

<i>Автор</i>	<i>Земја</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
Лорд Фицморис	Велика Британија	1880	50 132 ⁵⁹
Густав Вајганд	Германија	1895	62 405 ⁶⁰
Гастон Руте	Франција	1903	183 000 ⁶¹
Вико Мантегаца	Италија	1903	300 000 ⁶²
Џерсин	Австро-Унгарија	1903	80 767 ⁶³
Ж. Бургорел	Франција	1903	96 000 ⁶⁴
Острих	Германија	1905	100 080 ⁶⁵
Воена студија	Австро-Унгарија	1905	104 840 ⁶⁶
Б. Пелегрини	Италија	1907	+ 300 000 ⁶⁷

58. К'нчов дава бројка од 2 030 жители на Нижополе, од кои 1 690 се Ароманци (В. К'нчов, Македонија..., 239). Вајганд пресметал 2 000 Ароманци во селото (Г. Вайгандъ, Аромане..., 273). Според Кордеску, Нижополе имало 1 700 жители од кои 1 500 биле Ароманци. (M.V. Cordescu, Op. Cit., 128).

59. Британски документи за историјата на Македонија, Том IV, 1857-1885 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје, 2003, 460.

Разликите стануваат уште подрастични кога ќе се споредат балканските статистики, особено грчките со романските статистики. Големи разлики се среќаваат и во рамките на грчките статистики, каде што во 1856 година грчкиот министер за надворешни работи Ризо Рангабе кажува дека во Европска Турција живееле 600 000 Ароманци, за во 1904 година грчки извори да проценуваат дека во Македонија има 9 653 Ароманци.⁶⁸

Грчки и Романски сѐаѝисѝики- Македонија

<i>Авѝор</i>	<i>Земја</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
Грчко-Македонски силогос	Грција	1878	70 000 ⁶⁹
Николаидис	Грција	1899	28 053 ⁷⁰
Таке Јонеску	Романија	1903	500 000 ⁷¹
Bulletin d'Orient	Грција	1904	9 653 ⁷²
С. Цалитрас	Грција	1904	13 510 ⁷³
Григоре Ѓика	Романија	1905	800 000 ⁷⁴

Аромански сѐаѝисѝики- Македонија

<i>Авѝор</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
Апостол Маргарит	1902	161 500 ⁷⁵
Никола Папахаци	1905	223 500 ⁷⁶
Лазар Дума	1906	104 590 ⁷⁷
Василе Диаманди	1906	349 530 ⁷⁸

60. Г. Вайгандъ, Аромѝне..., 281.

61. Giovanni Amadori Virgilj, La questione Rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica Italiana, Volume Primo, Bitonto, 1908, 223.

62. Vico Mantegazza, Macedonia, Milano, 1903, 254.

63. Жеко Попов, Румѝнија и бѝлгарският национален вѝпрос (Македонија и Добруджа), 1903-1913Г., Софија, 2004, 25.

64. V. Diamandi, Op.Cit., 11, Цит. според: L'Economiste Europѝen, Vol. 24, Paris, 1903, 235.

65. G.A. Virgilj, Op. Cit., 221.

66. Т. Томоски, Еден опис на Македонија од 1905 година, Историја, V/2, Скопје, 1969, 162.

67. Battista Pellegrini, Verso la Guerra? Il dissidio fra l'Italia e l'Austria, Roma, 1907, 533.

68. Nicolas Papahagi, Les Roumains de Turquie, Bucarest, 1905, 16-17.

69. G.A. Virgilj, Op. Cit., 223.

70. Ibidem., 221.

71. Ж. Попов, Румѝнија и бѝлгарският национален вѝпрос..., 24.

72. G.A. Virgilj, Op. Cit., 254 (Од вкупно 12 053 Ароманци во Солунскиот и Битолскио вѝлает).

73. К. Папаначе, Рефлексии врз историската и политичката судбина на Ароманците, Скопје, 2001, 174.

74. Горѓи Чакарѝаневски и Стојан Аврамовски, Некои видувања за Власите во Македонија кон крајот на XIX и во почетокот на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 80.

75. Ж. Попов, Румѝнија и бѝлгарският национален вѝпрос..., 28.

76. N. Papahagi, Op. Cit., 145-152. (Наши пресметки)

77. Ж. Попов, Румѝнија и бѝлгарският национален вѝпрос..., 28.

78. V. Diamandi, Op.Cit., 23-29. (Наши пресметки)

Српски и Бугарски статистички- Македонија

<i>Авџор</i>	<i>Земја</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
/	Бугарија	1873	20 923 ⁷⁹
Стефан Верковиќ	Србија	1889	74 375 ⁸⁰
С. Гопчевиќ	Србија	1899	74 465 ⁸¹
Васил К’нчов	Бугарија	1900	80 767 ⁸²
Иван Повољни	Србија	1903	71 000 ⁸³
Д.М. Бранков	Бугарија	1905	63 895 ⁸⁴

Турски и Албански статистички- Македонија

<i>Авџор</i>	<i>Земја</i>	<i>Година</i>	<i>Бр. на Ароманци</i>
“Пописот на Хилми-Паша”	Турција	1904	99 000 ⁸⁵
Албанско-Романско друштво Дрита	Албанија/Романија	1905	520 000 ⁸⁶

Секаков коментар е излишен. Горните цифри даваат искривена демографска слика и се речиси бескорисни. Во војната на бројки која се водела за Македонија и во која се вклучиле премиери на влади, министри, универзитетски професори, научници и новинари, битките се добивале со додавање или одземање на една нула и научноста паѓала во втор план, отстапувајќи им место на политичките интереси.

3. Статистичкиите на Васил К’нчов и Густав Вајганд

Со посериозен и критички приод се одликуваат статистиките на Бугаринот Васил К’нчов и Германецот Густав Вајганд и како такви се прифатени и обемно користени, пред сè, од македонската и од бугарската историографија.⁸⁷ Но, со одредени исклучоци,⁸⁸ македонските и бугарските историчари податоците од овие статистики ги пренесуваат онака како што им се понудени од авторите, без притоа критички да ги

79. Македонија и Одринско, Статистика на населението од 1873 г., Софија, 1995, 107, 112, 199. (Но според нашите пресметки излегуваат 16 810 Ароманци)

80. Севолд Брага, *Op.Cit.*, 10, белешка 20.

81. G.A. Virgilj, *Op. Cit.*, 221.

82. В. К’нчов, *Македонија...*, 289.

83. Тодор Трајан, Ароманите на балканските простори низ XX век- Статистика (Почеток на XX век, почеток на XXI век), Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005, 206-207.

84. Севолд Брага, *Op.Cit.*, 11, белешка 11.

85. Крсте Битовски, Грчката “Македонска борба” 1904-1908, Скопје, 2001, 240.

86. G.A. Virgilj, *Op. Cit.*, 227.

87. Д. Димески, *Op.Cit.*, 89 ; В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 62-65; Р. Кирјазовски, *Op. Cit.*, 80. ; Г. Барболов, *Op. Cit.*, 93 ; Георги Даскалов, Армѓните в Гърция, Историја на един непризнат народ, Софија, 2005, 98 и други.

88. В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 64-65.

обработат. Поради научноста на овие статистики и поради нивната популарност и прифатеност, ние ќе се задржиме на нив и ќе ги истакнеме нивните недостатоци, со цел преку нивно заемно надополнување да дојдеме поблиску до бројот на ароманското население во Македонија во третиот период.

а) *Сѝаѝисѝикаѝа на Васил К'нчов*

Во својство на главен инспектор на бугарските училишта во Европска Турција, К'нчов, во 90-те години на XIX век, постојано патува низ Македонија и собира богати историски, географски, статистички и етнографски материјали. Синтеза на повеќегодишните истражувања претставува делото “Македонија, Етнографија и статистика” издадено во 1900 година.

Според него, во Македонија во 1900 година живееле 80 767 Ароманци, од кои 77 267 биле христијани а 3 500 муслимани.⁸⁹ Грешка се јавува уште при пресметката на оваа бројка. Анализа на крајните пресметки на К'нчов открива дека бројот на Ароманците-христијани е 74 324 а не 77 267 како што тој пресметал.⁹⁰ Втората грешка при К'нчовите пресметки се забележува во Гевгелиската каза каде што наместо 13 030 мегленски Власи, тој пресметал дека Мегленитите се 12 930.⁹¹ Со тоа конечниот број на Ароманци во Македонија според податоците на К'нчов не е 80 767 туку 77 924, од кои 74 424 биле христијани а останатите 3 500 муслимани.

Втор проблем претставува тоа што бугарскиот етнограф воопшто и не ги посетил најголемиот број на аромански села, во прв ред оние села во казите во кои немало бугарски училишта. При подготовката на статистиките за Гребенската, Кожанската и Анаселичката каза тој зависел од попатно собрани информации од втора рака. За Анаселичката каза податоците ги добил од двајца воденичари од Костенаријата и од двајца Ароманци, трговци со коњи.⁹² Третата неправилност е произволното пресметување на населението, не според неговата бројност туку според бројот на куќите во градот или селото. За да го добие бројот на жителите во еден град или село К'нчов не вршел темелен попис, што реално и не секогаш било можно, туку бројот на куќите го множел со број кој што тој го сметал за погоден. Во статистиката од 1900

89. В. К'нчов, Македонија..., 289.

90. Грешката е направена при пресметките за Солунскиот вилает каде што наместо 26 066 Ароманци христијани, К'нчов пресметал 28 949 (Ibidem, 281-283).

91. Ibid., 151-153.

92. Idem., 275, белешка 4.

година тој не кажува со колку ги помножува ароманските куќи, но за тоа можеме да судиме од неговите претходни истражувања, врз кои, во голема мерка, се темели статистиката од 1900 година. Така, за Ароманците кои живееле во градовите и побогатите села во Серската, Зихненската, Демирхисарската и Неврокопската каза тој пресметува 5 или 5.5 жители на една куќа а за летните колибарски населби во Мелничко, Горноцумајско и Разлошко, по 6 жители во една куќа, иако признава дека на Ароманците номади “не може да им се фати крај”.⁹³ Ваквите проценки се според нас нереални. Англиските археолози Алан Вејс и Морис Томпсон, кои минале неколку месеци живеејќи меѓу ароманските номади во повеќе аромански села на Пинд и околината, сметаат дека бројката од 5 жители по куќа е премала и дека реалната бројка е многу поголема.⁹⁴ Вајганд пишува дека во една двокатна куќа во Трикала живееле ни помалку ни повеќе туку 50 луѓе, сите Ароманци.⁹⁵ Проценката на К’нчов дека во куќите на градските Ароманци живееле просечно по 5 луѓе можеби и може да се прифати, но просекот од 6 души по куќа за бројните Ароманци номади е целосно неприфатлив.

Неприфатлив е и начинот на кој што К’нчов ги бугаризира и грцизира одредени аромански населби. Тој кажува дека во Солун има голема ароманска колонија во која возрасните сè уште го зборуваат ароманскиот јазик, кој бил употребуван и од новодојдените Ароманци од Олимп. Но при финалните пресметки тој вели дека во Солун воопшто нема Ароманци.⁹⁶ Истото го прави и со градот Серес и селата Шатиста и Нигрита. Признава дека во Серес имало околу 400 аромански куќи во кои возрасните сè уште збурвале на аромански но на крај сите нив ги внесува во графата Грци.⁹⁷ Во мегленските села Црна Река и Баровица, мегленските Власи од двете села ги смета за Бугари поради брзиот процес на словенизација кој бил во тек.⁹⁸ Селата Граматиково и Фетица во Кајларската каза, кои што воопшто не ги посетил и кои што заедно имале околу 800 жители, сите Ароманци,⁹⁹ К’нчов ги именува Горно и Долно Граматиково и пресметува 780 жители, Турци и Бугари.¹⁰⁰ Конечно, во оваа статистика недостасува

93. В.К’нчов, Избрани произведения, Том I..., 70, 80, 88, 111, 149, 169, 275, 334.

94. Wace and Thompson, Op. Cit., 10.

95. Г. Вайгандъ, Аромане..., 167.

96. В. К’нчов, Македонија..., 105, 140.

97. Ibidem, 176 ; В.К’нчов, Избрани произведения, Том I..., 79.

98. В. К’нчов, Македонија..., 147, 154.

99. M.V. Cordescu, Op. Cit., 78-79.

100. В. К’нчов, Македонија..., 270.

Катеринската каза која што, поради неприсуството на словенски елемент, К'нчов не ја смета за дел од Македонија. Но, истовремено, тој во Македонија вклучува четири села во Гребенската каза кои припаѓаат на Епир и во кои живееле 870 Ароманци.

Во Катеринската каза според статистиката на Вајганд живееле 6 000 Ароманци. Во Серес, Солун и Нигрита 5 500. К'нчов пресметува 6 730 жители во Шатиста, Граматиково, Фетица, Црна Река и Баровица, но неправилно ги смета за Грци, Турци и Бугари. Доколку овие 18 230 Ароманци ги додадеме на горепресметаните 77 924, од кои ќе ги одземеме 870-те жители на четирите гребенски села, ќе добиеме број од 95 284 Ароманци а ако за ароманските летни села се пресметува просек поголем од 6 жители на куќа, тогаш конечната бројка ќе се искачи помеѓу 100 000 и 120 000 Ароманци, од вкупно 2 милиони жители во Македонија.

6) Статистиката на Густав Вајганд

Статистиката на германскиот лингвист Густав Вајганд го опфаќа исклучиво ароманското население и е подготвена врз основа на неговите лични истражувања во Македонија, Епир, Албанија и Грција во периодот од 30 април 1889 до 24 мај 1890 година.¹⁰¹ Принципот кој Вајганд го користел се разликува од К'нчовиот принцип во тоа што германскиот научник ги броел само куќите во кои што живееле луѓе и конечната бројност на жители во едно село ја оформувал дури откако ќе ги добиел на увид нуфузите и ќе извршел разговори со селските првенци, челници и повеќемина селани. Во куќите во кои живеело по едно семејство, Вајганд, за да го добие вкупниот број на жители, бројот на куќи го зголемувал пет пати, но бил добро запознаен дека во многу куќи живееле повеќе семејства и сето тоа го имал предвид при подготовката на статистиката.¹⁰²

Според Вајганд во Македонија живееле 62 405 Ароманци.¹⁰³ Број на прв поглед мал и тешко прифатлив, но разбирлив ако се види кои територии Вајганд ги вклучува во Македонија, кои аромански места ги посетил и кој бил принципот што тој го користел при пресметката на бројот на ароманско население во местата кои не ги посетил. Во оваа бројка тој не ги вклучува Власите од Меглен, кои ги смета за различен народ. Не

101. Г. Вайгандъ, Аромане..., 3.

102. Вајганд пишува: "Куќиите на Ароманциите се двокајни, дури и шрокајни, често снабдени со чардаци...и...често се собираат по неколку семејства во една куќа" (Ibidem, 255-257).

103. И Вајганд прави грешка во пресметувањето. Наместо 63 331, тој пресметал 62 405 Ароманци во Македонија (Ibid., 273-275, 281).

се вклучени ниту селата Горна и Долна Белица кои што Вајганд ги приклучува кон Албанија, пиндските села Авдела, Периволи, Смикси, Турја и Самарина ги придодава кон Епир а Катеринската каза, како меѓупростор помеѓу Македонија и Тесалија, тој на крај се решава да ја приклучи кон Тесалија. Воопшто не се земени предвид Ароманците во Косовскиот вилает, ниту пак Ароманците во Горнуцумајска, Разлошка, Неврокопска, Петричка, Драмска, Саришабанска, Ениџевардарска, Тиквешка и казата Света Гора, како и неколку села во Мелничката и Прилепската каза. Од 56-те места во Македонија во кои Вајганд смета дека живееле Ароманци, тој посетил 33 а во 23 места, од кои 15 биле чисто аромански населби, воопшто не бил. За местата кои не ги посетил тој го дава официјалниот број од нуфузите, но претходно признава дека тој број е значително помал од вистинскиот.¹⁰⁴

Доколку на бројот 62 405, или поточно 63 331 (види белешка 103) ги додадеме Мегленитите и македонските Ароманци кои Вајганд ги приклучува кон Албанија, Епир и Тесалија, а кои според него биле 30 000 и Ароманците од Косовскиот вилает и горенаведените кази кои Вајганд не ги пресметува а според К'нчов биле 8 509, тогаш конечната бројка би изнесувала 100 914, односно 101 840 Ароманци во Македонија. Со оглед на тоа што за многу места Вајганд ги користи официјалните османлиски статистики кои не ја одразувале реалната состојба, со право можеме да заклучиме дека бројот на Ароманци бил поголем и се искачува до 110-120 илјади жители, број кој, според нас, најблиску ја отсликува бројноста на ароманскиот елемент во Македонија кон крајот на XIX век. Бројката би била многу поголема доколку ги сметаме сите оние луѓе со ароманско потекло кои, преку мешани бракови и културното влијание од соседните народи, постепено биле асимиларни. Но, на теренот, овие луѓе биле недостапни за романската пропаганда и затоа ние воопшто нема ни да се обидеме да го пресметаме нивниот број. Секако, бројот на аромански жители во Македонија не бил непроменлива категорија. Факторот наталитет доведувал до пораст на населението но политичките промени, во прв ред промените на грчко-турската граница, печалбарството и мешаните бракови при кои Ароманците се покажале како елемент полесен за асимилирање, резултирале со постојано намалување на бројноста на македонските Ароманци.

104. Васил К'нчов исто така забележал дека Ароманците номади успеале од турските пописи да скријат голем дел од мажите (В. К'нчов, Македонија..., 145).

*
* *

Намерно се задржавме на прашањето за уточнување на бројот на ароманското население и на неговата распространетост во Македонија бидејќи ова прашање се јавува како сериозен објект на политички спекулации и без негово потполно разбирање тешко ќе се разберат условите во кои што Романија ја развиваше својата пропаганда, шансите за успех на истата и оправданоста на романските претензии во Европска Турција. Бројот на Ароманци кои ја прифатија и ѝ служеа на романската пропаганда не се обидовме да го уточниме бидејќи постојано флукутира во зависност од ситуацијата на теренот и од политичките промени во Романија. На прашањето за т.н Ароманци-романофили ќе се задржиме во повеќе наврати подоле во текстот.

III. АПОСТОЛ МАРГАРИТ И ПРВИТЕ УЧИЛИШТА

*Децаѿа кои ѓи учам се аромански фиданки и
ѿилиња и како ѿакви ѿреба ѿред се да ѓо
учаѿи својоѿ мајчин јазик, ароманскоѿѿ.*

Аѿосѿоло Марѓариѿѿ

Никој друг не го одбележа ароманското национално движење во XIX век до тој степен до кој што тоа го направи Апостол Маргарит. “Генијалниоѿ Марѓариѿѿ”,¹ “аѿосѿолоѿ на романизмоѿ”,² “ѿрвиоѿ кој ѓо крена знамеѿо на романизмоѿ во Македонија”,³ “човек иѿар, умен и сѿособен”⁴ но и “човек кому ѿприродаѿа му ѓи ѿодарила ѿше добрини само за лошоѿилак”.⁵ Човек “аванѿѿурисѿѿ”,⁶ “ужасен човек, иѿион, фалсификаѿѿор, боѓоуху, ѿредавник, убиец”.⁷ Доблести и способности со кои го предизвика бесот кај Грците, но и мани кои му создадоа бројни непријатели меѓу неговите Ароманци.

Вешто користејќи ги сите административни и дипломатски ресурси што му беа на располагање, од обичен грчки учител во Влахо-Клисуре, Апостол Маргарит стигна до местото семоќен инспектор на сите романски училишта во Османлиската Империја. Еден негов збор бил доволен да се отворат вратите на затворите, ѓамиите и касарните. Ни конзулите немале толку големо влијание во Битола.⁸ Неуморен, од Пинд до Родопите, предизвикувајќи ги сите опасности, тој ги посетил едно по друго сите села каде што знаел дека има аромански елемент и за кратко време успеал да постигне неочекувани резултати. Одликуван од османлиската влада во ранг на голем офицер а од романската влада во ранг на командор,⁹ Маргарит уживал авторитет и популарност

1. А.В. Амфитеатров, Земја на раздорот (Избор, превод и редакција Цветан Станоевски), Скопје, 1990, 69.

2. Христо Силянов, Освободителните борби на Македонија, Том II, (фототипно издание), София, 1983, 257.

3. Silvano Gallon, Il consolato d'Italia a Bitola, Del Regio Consolato d'Italia a Bitola dal 1895 al 1945, Bitola, 2001, 118, белешка 45.

4. Константин Белемаче, Автобиографија, Скопје, 2002, 25.

5. Ibidem.

6. Neoclès Kasasis, La Macédoine et les Roumains, Paris, 1907, 17.

7. V. Bérard, Op. Cit., 285. Според Берар, вака Маргарит бил етикетиран од грчкиот конзул во Битола и грчката патријаршииска општина во градот.

8. Ibidem, 258-259.

9. Стојка Ласку, Од историјата на ароманскиот печат во Македонија, Списанијата Братство и Светлина, Скопје, 2007, 133.

кај османлиската власт и странските дипломатски претставници, како ретко кој друг Христијанин. “*Не ѝосѝои книѝа найѝишана од сѝѝрәнеѝ за Балканоиѝ во која не е сѝоменайѝо имейѝо на Аѝосѝол Марѝарийѝ*”, забележува Шарл Принта.¹⁰ Неговиот добар пријател, опатот Фавејриал, емотивно заклучува дека Апостол Маргирит целосно може да се идентификува со зборовите од апостолот: *Браќа, сѝѝрадав за вас*.¹¹ Еднаш избоден со нож во Солун, еднаш во Битола, нападнат во Јанина, два пати фрлен во Вардар, ранет со огнено оружје во охридските планини, Грците никогаш не му го простија “предавството” на поранешниот грчки учител. Обвинуван бил дека е панславистички агент,¹² агент на католицизмот, австриски агент и шпион,¹³ а грчката историографија и денес, без да сака да ја разбере постепената еволуција кај Маргарит од грчки учител кон аромански просветен деец, ги акцентира неговите подоцнежни врски со Романија и го обвинува за предавство.¹⁴ Неговиот деспотски карактер предизвика големи бранувања и делби и меѓу ароманското население. Сунѝ како противречност, но во последната деценија од XIX век токму Апостол Маргарит се јавуваше како главна пречка за остварување на делото што тој со децении го насочуваше.

Роден на 5.08.1832 година, веројатно во Блаца,¹⁵ во семејството на богатиот челник од Авдела, Маргарит Кундустерју, Апостол основното образование го завршил на релација Авдела-Зарку-Шатиста, од каде се префрлил во Јанина каде што ја завршил грчката гимназија.¹⁶ Набргу бил назначен за грчки учител во селото Гореанца а во 1856 година, заради покажаниот успех во учителствувањето, костурскиот митрополит го назначил за грчки учител во Влахо-Клисура.¹⁷ Како учител во Влахо-Клисура,

10. Charles Printa, *Les Koutzovalaques et la question Macédonienne*, Questions diplomatiques et coloniales, Tome XXV, Paris, 1908, 441-442.

11. V. Bérard, *Op. Cit.*, 250-251.

12. Кирил Патриарх Български, *Принос към униатството в Македония след освободителната война (1879-1895)*, Доклади на френските консули в Солун, София, 1968, 225.

13. Nicolae Georgescu, *Un om pentru istorie: Apostol Mărgărit, Perenitatea vlahilor în Balcani*, V-a, Constanța, 1999, 106.

14. Види: Г. Даскалов, *Op. Cit.*, 69.

15. Во октомврскиот некролог во списанието *Лумина* од 1903 година јасно се укажува дека Маргарит потекнува од авделиотско семејство но дека летото 1832, поради несигурност во пиндските планини, неговото семејство останало во Блаца, каде што тој и се родил. (+Apostol Mărgărit, *Lumina*, I/10, Bitolia, 1903, 234.) Пејфус смета дека Авдела било родното место на ароманскиот деец (M.D. Peufuss, *Chestiunea ...*, 41). Збуќа прашањето го остава отворено (Ѓ. Збуќа, *Op. Cit.*, 38). Битоски ја прифаќа Авдела како родно место на Маргарит, но погрешно ја зема 1834 како година на раѓање (Крсте Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија, 1878-1912, Грчки религиозно-просветни и вооружени акции*, Скопје, 1968, 138, белешка 257).

16. +Apostol Mărgărit, *Op. Cit.*, 234.

Маргарит постепено, околу 1862 година, стигнал до идејата учебната материја да ја предава на грчки јазик и да ја доизјасни на мајчиниот јазик на децата, ароманскиот. Ова не само што го олеснило учењето, туку за 3 месеци се направил поголем напредок одошто со стариот систем се правел за повеќе од една година. Напредокот бил очигледен при годишните јавни испити кога возрасните гледале како младите ученици на аромански јазик ги објаснувале грчките зборови, за разлика од порано, кога испитот бил вршен на јазик што само малкумина го разбирале. Сега тоа што се зборувало на испитите не било веќе енигма. Овие успеси му донесоа бескрајна репутација на младиот учител.¹⁸

Цариградскиот патријарх Софрониј III во Февруари 1864 година бил информиран за опасната новина во Влахо-Клисура. Да потсетиме, се работи за периодот на македонското преродбенско движење, кога секакво слично движење кај другите етнички групи Патријаршијата сметала дека треба да биде сопрено уште на почеток. По барање на костурскиот митрополит, патријархот на 4.02.1864 издал наредба до жителите на Влахо-Клисура:

“...Бидејќи понајамошнииот пресвијот на училиелото Ајосиол Маргарит е ишпиен за вашето месио и ќе има непријатни последици, треба да го исперите заедно со неговото семејство. Веднаш ишом ќе го примите писмото, исперите го. Оваа наредба е ајсолутина. Доколку не го исперите ќе ве смејам за одговорни и нема да ви биде просиено.”¹⁹

Влахоклисурци набргу одговорија на наредбата:

“Во мигот кога го примивме вашето писмо со кое од мистериозни причини ни наредувате да го ошпиуваме училиелото од неговата функција и да го пропереме од Влахо-Клисура, веднаш одржавме ошши собир. Но додека од една страна со радоси гледавме како црквата мајка се ишпересира за нејзиното сиадо, од друга страна со болка слушавме за лажните информации шито Ви ги доставиле. Зависија и егоизмот фабрикуваа невисини за да ја злоушпербајат Вашата ишпиковска љубов. Шито се однесува до наредбата од Вашата Свешоси, која без сомнение нема никаква основа,

17. Ibidem., 234 ; Ѓ. Збука, Op. Cit., 38-39 ; N.Georgescu, Op. Cit., 101 ; Тешко е прифатливо мислењето на Кордеску дека Маргарит најпрво работел како професор во грчкиот лицеј во Јанина. Доколку тоа било така, тогаш Маргарит бил деградиран со назначувањето за учител во Гореанца и Влахо-Клисура (M.V. Cordescu, Op. Cit., 17).

18. M.V. Cordescu, Op. Cit., 171.

19. Ibidem, 172.

и́аа ни создаде о̀ромна болка ; Доколку ја извршине и́оа би имало и́ажни и́оследици и би и́рейсѝавувало една о̀ромна неи́равда. Пред сѣ, и́оа ќе биде најмно̀у на и́иѝеи́а на нашии́е деца бидејќи нема да најдеме дру̀ учии́ел кој и́окрај и́ознаваи́а на маи́еријаи́а ќе ја има и дра̀оценаи́а и́редносѝ да го знае јази́кои́ на учениции́е. Госи́один Аи́оси́ол Мар̀арии́, и́ознавајќи го јази́кои́ на децаи́а, на нивниои́ мајчин ја́зик им ги објаснува г̀рчкии́е зборови кои и́ие не ги разбирааи́. На овој начин децаи́а сфа́кааи́ и́и́о им зборува учии́елои́, брзо најредувааи́ во учеи́еи́о и и́одобро го заи́ознавааи́ г̀рчкиои́ ја́зик. Поси́авуваи́еи́о на нов учии́ел не веи́ува исѝи́ резулѝаи́и со оние и́и́о нашиѝо училии́и́е денес ги и́оси́и́гнува. Полни со надеж...не се сомневаме дека ќе го земеи́е во и́редвид ова бараи́е на целаи́а наша заедница...и дека Ваши́а и́ресуда ќе биде и́раведна.”²⁰

Очигледно, жителите на Влахо-Клисура не ја разбрале заднината во бараи́ето на Патријархот и, наивно, само ја зацврстиле убеденоста на Патријаршијата дека Маргарит мора да биде протеран од градот. Во Цариград била испратена тричлена делегација за да го убеди патријархот да ја промени одлуката, но одговорот на Софрониј бил негативен: “Не можам да ја и́овлечам наредбаи́а. Аи́оси́ол Мар̀арии́ и́реба да си замине”.²¹

Граѓаните се жалеле и кај битолскиот валија против наредбата за депортација. На крај, Маргарит бил принуден да оди во Цариград за работата, со посредство на романскиот дипломатски претставник во градот, Бордеану, да ја изложи пред министерот за надворешни работи, Али-паша. Османлискиот министер ги уважил рекламациите на учителот од Влахо-Клисура и му дал писмо со кое му дозволува да се врати во градот, ветувајќи му дека за проблемот лично ќе интервенира кај Цариградскиот Патријарх.²²

Наместо да се врати во Влахо-Клисура, Маргарит отишол во Букурешт каде што ги воспоставил првите контакти со Македо-Романскиот комитет. По неполна година тој ќе се врати во Македонија, овојпат многу посилен од порано.

20. Ibid., 172-173.

21. Idem., 174.

22. Id.

1. Првото романско училиште во Македонија

1.1. Не бил Апостол Маргарит оној што го отворил првото романско училиште во Македонија и погрешни се тврдењата на оние автори, кои, повеќе од непознавање на работите отколку со некаква тенденција, го тврдат истото.²³ Училиштето во Влахо-Клисура било грчко и во него Маргарит предавал на грчки и на аромански јазик, не на романски. Всушност, во 1862 година тој воопшто и не го знаел романскиот јазик, ниту пак имал некакви контакти со Романија. Првото романско училиште во Македонија, кое, за волја на вистината, на почетокот било многу повеќе ароманско одошто романско, било отворено во 1864 година во битолското село Трново од Димитри Атанасеску.²⁴

Скромни се изворите кои го засегнуваат прашањето на првото романско училиште во Македонија. Кратките спомени на Димитри Атанасеску и малубројните негови писма од тој период дозволуваат да се направи делумна реконструкција на настаните но остануваат повеќе празнини, кои се надеваме дека некој иден истражувач на оваа проблематика ќе ги пополни.

Трновчанец по потекло, младиот Димитри Атанасеску се населил во Цариград каде што работел како терзија и вршел некои други работи од кои добро заработувал. Сакајќи да ја прошири трговската дејност во Русија, се преселил во Одеса каде се запознава со Романци од Бесарабија со кои, за негово чудење, добро се разбирал и од кои разбрал дека “во Романија има аромански училишта”.²⁵ Во Одеса не успеал да се пробие поради непознавањето на рускиот јазик и се вратил назад во Цариград каде што отворил шивачки дуќан. Во една цариградска кафеана в раце му паднал еден примерок од гореспоменатиот апел од 1860 година и откако неуспешно се обидел да ги убеди цариградските Ароманци да ги испратат своите деца во Букурешт да стекнат романско

23. Пико вели дека во 1862 година Апостол Маргарит отворил романско училиште во Влахо-Клисура (M.E. Picot, Op. Cit., 39) а Пелегрини кажува дека тоа било првото романско училиште во Македонија (B. Pellegrini, Op. Cit., 533). Во оваа забуна голем удел има лично Апостол Маргарит кој не пропуштал прилика да каже дека тој, во 1862 година, го основал првото романско училиште во Македонија.

24. Во извештај од 2.10.1904 година, директорот на романското училиште во Серес, Ј. Хондросом, пишува дека во 1838 година трговци од Молдавија и Мунтенија, пратени од владетелот на Влашка, Александру Димитрие Ѓика, донеле во Серес романски книги. Според Хондросом, истата година во градот профункционирало романско училиште, кое работело до 1845 година (Види: Anghel Papa, Un document inedit despre organizarea primei școli românești la Aromânii din Sudul Dunării, Perenitatea Vlahilor în Balcani, III-a, Constanța, 1997, 35-40). Според Пејфус, пред 1848 година во две охридски училишта наставната материја била предавана на аромански јазик (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 25, белешка 16).

25. Dimitrie Atanasescu, Op. Cit., 323-324.

образование и да се вратат во Македонија како учители, продал сè што имал, купил патен билет и тргнал кон Букурешт каде пристигнал на 20.07.1861.²⁶

Во Букурешт не познавал никого и му требале 8 дена за да сретне еден познат човек, трновчанаецот Михали Папамихали, кому му ја кажал желбата да стане учител. Наредниот ден Папамихали го одвел Атанасеску кај познатиот Чезар Болиак, кој на 1 септември 1861 година го запишал младиот Ароманец во лицејот Матеј Басараб.²⁷ По тригодишно школување, Атанасеску тешко се разболел, се откажал од училиштето и веднаш поднел барање до владетелот Куза да одобри негово испраќање во Македонија како романски учител. Овој го препратил барањето до советот на министри, кои истото го одобриле и Атанасеску можел да замине во Македонија.²⁸

Вака Димитри Атанасеску накратко раскажува како дошло до тоа да стане прв романски учител во Македонија. Нема причина да не му веруваме, но сметаме дека се нужни неколку дополнувања. Од друг извор дознаваме дека Атанасеску и уште еден Ароманец, чие име засега останува непознато, биле уште од самиот почеток подготвувани за учители во Македонија но испраќањето постојано се одложувало поради немање на парични средства.²⁹ Постојано се апелирало до “добрите романски патриоти” во Романија, Австрија и Унгарија да го помогнат националното дело, во весниците биле отворени листи на претплатници за отворање на училишта и изградба на цркви во Македонија, но биле собрани занемарливи средства. Ниту романската влада не се осудувала да издвои средства од буџетот и чекала подобри времиња. Секуларизацијата на посветените манастири била одложена и дури по доаѓањето на министерот Михаил Когалничану, во декември 1863 година таа беше конечно реализирана по што се оформи фондот на посветените манастири, од кој можеше да се финансира отворањето на училишта во Македонија.³⁰ Значи, не ненадејната болест на Атанасеску туку приливот на парични средства бил причината младиот трновчанаец во 1864 година да го започне делото за кое што бил обучуван. Неполни два месеци подоцна, Атанасеску упатува формално барање до А. Куза за “материјална помош при отворање на романско училиште во Македонија”.³¹ Куза барањето го препратил до

26. Ibidem, 324-325.

27. Ibid., 325.

28. Idem., 325-326.

29. C.I. Cosmescu, Op. Cit., 39 (323).

30. Ibidem, 39(323)-40(324).

31. Româniile de la sud de Dunăre –Documente- (Coordonată de: Stelian Brezeanu și Gheorghe Zbucnea), București, 1997, 155-156.

романскиот совет на министри. На две одржани седници, во март и во април, со жестоко залагање на министерот за образование и религија, нам добро познатиот Димитрие Болинтинану, романската влада решила да се одобрат средства за отворање на романско училиште во Македонија.³² Биле одобрени 2 000 леи за патни трошоци и едногодишна кирија за училиштето.³³ Снабден од Болинтинану со книги, Атанасеску тргнал кон Македонија и на 29.06. 1864 пристигнал во Битола.³⁴ Откако локалните власти му ги одобриле книгите, поранешниот шивач³⁵ на 2.07.1864 започнал да ги подучува децата во Трново, во куќата на неговите родители.³⁶ Во училиштето се запишале 25 ученици од селото, од кои само 15 редовно ја следеле наставата.³⁷

Не требало да се чека долго на првите реакции. По четиримесечна работа Атанасеску бил обвинет од пелагонискиот митрополит Бенедикт дека е “револуционерен агент испратен од Влашко”, одвлечен со жандари во Битола и затворен.³⁸ По краток престој во битолскиот затвор тој бил ослободен но му биле запленети 1000 примероци од букварот, подготвен од него на аромански јазик, и со образложение дека не поседува дозвола да отвори училиште му било наредено да го затвори училиштето и да постапува така како што ќе му каже митрополитот.³⁹ Родителите на децата што го посетувале училиштето на Атанасеску поднеле жалба со која ги осудувале интригите на грчкиот митрополит и барале да се повлече одлуката, под претекст дека нивните деца сакаат да ги праќаат само во “влашкото училиште”.⁴⁰ Жалбата не била уважена. Бенедикт им наредил на трновските свештеници да одат од куќа во куќа и да им соопштуваат на родителите чии деца го посетувале романското училиште дека ќе бидат екскомуницирани доколку не ги повлечат децата од тоа училиште.⁴¹ Прогонет од Бенедикт, во 1865 година Атанасеску се вратил во Букурешт а

32. ДАРМ, Ministerul Cultelor și Instrucțiunei Publice (натаму МСІР), мф. 549, dosar 552/1864, p. 2272-2274.

33. Ibidem, Bucuresci, 11.04.1864, p. 2277.

34. D. Atanasescu, Op.Cit., 326.

35. “Кога јас се посветив на романизмој, имаше од нашиите образовани кои можеа да ја зайочнаат оваа работија, како што имаше и филозофи кога настана християнството, меѓутоа Христос, наместо филозофи, одбра рибари, еснафи и необразовани, на кои им даде дух, знаење и истрение за да можат да го создаваат християнството. Истио така и Господ, за ширење на добројто ароманско образование не одбра филозофи, туку еснафчиш.”, Ibidem, 322.

36. Ibid., 326. Бугарскиот патријарх Кирил погрешно го лоцира ова училиште во Битола (Кирил Патријарх Български, Принос към униатството..., 224).

37. ДАРМ, МСІР, мф. 549, dosar 552/1864, Constantinopol, 26.07.1866, p. 2291-2294.

38. D. Atanasescu, Op.Cit., 326-327.

39. Ibidem, 327; ДАРМ, МСІР, мф. 549, dosar 552/1866, Constantinopol, 26.07.1866, p. 2291-2294.

40. ДАРМ, МСІР, мф. 549, dosar 552/1866, Constantinopol, 26.07.1866, p. 2295.

41. Јон Аргинтеану, Op. Cit., 186.

училиштето во Трново било затворено.⁴²

Бројни полемики предизвикува прашањето за јазикот кој се употребувал во ова училиште. Според нас не постои дилема дека наставата била одржувана на аромански јазик. Тоа го наметнувале самите услови и практиката во првите две години децата да учат на аромански јазик била постојано применувана и во понатамошниот развој на романското образование во Османлиската Империја. Иако поблизок во споредба со останатите јазици употребувани во Македонија, романскиот јазик сепак бил туѓ за Ароманците и не би се постигнал посакуваниот ефект доколку наставата не се

Димитри Атанасеску

изведувала првично на мајчиниот јазик на учениците. Со оглед на тоа што Атанасеску останал во Трново само четири месеци, тој немал ниту време, ниту можности, да го направи преминот од аромански на романски јазик. Впрочем и букварот од 1864 година, кој тој лично го подготвил, бил напишан на аромански јазик, што јасно укажува кој јазик бил употребуван во наставата во ова прво романско училиште.

42. D. Atanasescu, Op.Cit., 327.

2. Младиие “Свѣи Аїосїоли”

2.1. Видовме дека Анастасе Пану беше првиот кој ја имаше идејата за пропагандата во Македонија да се користат средства од фондот на посветените манастири. Истовремено во неговата програма за развој и поттикнување на националното будење на Ароманците првата точка предвидуваше да се донесат во Романија на школување млади Ароманци од Османлиската империја. Судбината сакаше овие две идеи да бидат обединети во личноста на еден светогорски калуѓер.

Светогорските манастири исто така поседуваа земја во Влашка и Молдавија и се најдоа затечени од обидите овие манастири да бидат секуларизирани. Во Букурешт беа испраќани емисари од Света Гора за разрешување на манастирските спорови. Како претставник на Иберскиот манастир, а со цел да се разреши еден проблем во врска со манастирот Раду Вода во Букурешт, бил испратен управникот на Иберскиот манастир, архимандритот Аверќи.⁴³ Овој уште претходно се спријателил со Кристијан Тел кога генералот како политички азилант ја посетил Света Гора и преку врските со него Аверќи се запознал со одреден број романски политичари.⁴⁴ Познат на Света Гора како “Аверќи Влаот”,⁴⁵ тој, веројатно поради тоа што како Ароманец подобро можел да се разбере со Романците, во 1862 година бил испратен во Букурешт. Но се постигна спротивното. Како што кажува самиот, откако бил импресиониран од една воена парада, на сиот глас извикал: “Shi io hiŭ Armaŋ” (И јас сум Ароманец, б.н) и повеќе не им посветувал никакво внимание на целите поради кои дошол во Романија.⁴⁶ Дали патриотизмот бил причината Аверќи да се откаже од светогорскиот живот и да остане во Букурешт, ние не можеме да кажеме. Романците се обиделе да го поткупат, но дури и секогаш критички расположениот кон Аверќи, Коста Космеску, признава дека архимандритот ги одбил 5-те илјади леи кои му биле понудени од Чезар Болиак за да

43. N. Ş. Tanaşoca, Op. Cit., 153.

44. Ibidem.

45. Аверќи бил роден во Авдела. Годината на раѓање е непозната. Пејфус смета дека Аверќи бил роден во 1806 (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 39, белешка 114), Циркомнику за година на раѓање ја зема 1808 година (Emil Ţircomnicu, *Chestiunea aromânească până la pacea de la Bucureşti, Perenitatea Vlahilor în Balcani, V-a, Constanţa*, 1999, 160, белешка 94), а според Кордеску и Космеску тој бил роден во 1818 година (M.V.Cordescu, 15, белешка 1 ; C.I. Cosmescu, Op. Cit., 41, белешка 3). Бил син на богатиот челник од Авдела, Јоан Јачу Буда. Израснал во Голема Селиа во близина на вујко му Алекси Барда. Откако рано го изгубил татка си и ја открил својата вокација, мистицизмот, Аверќи, чие крстено име било Анастасие Јачу Буда, побегнал од дома и им се придружил на светогорските монаси (N.Ş. Tanaşoca, Op. Cit., 153).

46. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 39.

остане во Букурешт и да не се враќа на Света Гора и самоиницијативно одлучил да остане во романскиот главен град.⁴⁷

Отворањето на романски училишта во Македонија ја наложило потребата од подготвување на наставен персонал што ќе дејствува и работи во поинакви и посложени услови од оние што суштествувале во Романија. Учителот на романските училишта не бил само педагог, туку и реализатор на едно движење диригирано надвор од границите на Македонија. Тој не само што требало да биде готов да ги решава секојдневните училишни проблеми, туку и да умее да го издржи притисокот од искусната пропагандна машинерија на грчката црква. Учителот, освен што требал да ги научи децата да зборуваат на романски, требал и да им наметне романско национално чувство. Согледувајќи ја оваа потреба, во буџетот од 1865 година романската влада предвидува 20 000 леи наменети за основање на интернат во Букурешт во кој ќе бидат сместени ученици претходно донесени од Македонија. За да го исполни ветувањето дека “ќе им се помогне на браќата од другата страна на Дунав”⁴⁸, но и поради тоа што “подготовката на млади Македонци кои ќе бидат романски учители во Македонија, Пинд, Тесалија и други делови од Европска Турција не е само обврска туку е и витален интерес за романската нација”⁴⁹ на 16.07.1865 советот за образование при романското министерство за образование и религија бара средствата да бидат распределени на следниот начин:

“ 1. Да му се сѝави на расѝолаѓање на оѝеѝ Аверќи сума од 4 000 леи за до Сеѝѝември да донесе 10 момчиња од Пинд, на возрасѝ од 12 до 14 ѝодини, од кои ќе ѝи избере најнѝиѝелиѓенѝнѝиѝе и најѝисмениѝиѝе.

2. Да се обезбедаѝ во еден од букурешкиѝе манаѝѝири соби за овие момчиња, како и за единаесѝѝѝоѝѝо момче, кое ќе биде Г. Марѓариѝѝеску, и соба за оѝеѝ Аверќи ѝод чија надлежностѝ ќе бидаѝѝ овие единаесѝѝмина.

3. За храна, облека и друѓи ѝоѝѝреби на момчињаѝѝа да се обезбедаѝ ѝо 900 леи од човек, или вкуѝно 9 900 леи, со кои иѝѝо ќе расѝолаѓа оѝеѝ Аверќи.

4. Да се дадаѝѝ 4 000 леи за ѝлаѝѝа на еден ѝрофесор иѝѝо ќе биде задолжен да ѝи обучува учениѝѝиѝе.

47. С.І. Cosmescu, Op. Cit.,42, белешка 3.

48. Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente - (1864-1948) – Volumul I (Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicii de: Adina Berciu-Drăghicescu și Maria Petre), București, 2004, 104.

49. Ibidem.

5. *Оние 2 100 леи шиџо ќе осџананџ, ќе бидат за неџредвидени џрошоџи.*”⁵⁰

Читателот лесно ќе ја разбере намерата на романската влада. Момчињата требале да бидат доволно бистри за да можат подоцна да ја употребат својата интелектуална моќ врз своите сонародници, но и доволно млади и чисти за Романија да може да ги обликува по сопствен терк. Летото 1865 година Аверќи замина во татковината и есента истата година се врати со 10 момчиња од Авдела, Периволи и Голема Селиа.⁵¹ Сите биле сместени во просториите на црковниот двор при манастирот “Свети Апостоли” во Букурешт, по што и институтот станал познат под името “Институт на Светите Апостоли” или “Македо-Романски институт”. Пристигнувањето на младите Ароманци предизвика позитивни реакции во романската престолнина. Романската интелигенција го прогласи доаѓањето на 10-те момчиња за извонреден настан од огромна важност. Тие му биле миленици и на кнезот Куза. Момчињата не само што биле облечени во галантна униформа, туку им се дало и оружје. До нив никој не можел да допре. Тие постојано оделе вооружени.⁵² Јасно е, се водело сметка и за најмалиот детал. Овие деца ќе израснат во романски учители кои во Македонија ќе сретнат силен непријател во лицето на патријаршиските свештеници и нивните следбеници. Доколку е потребно, тие требале да се бранат и со оружје.

На почетокот училиштето имало 20 ученици. Покрај учениците донесени од Аверќи биле примени и млади Ароманци кои веќе се наоѓале во Романија. Во првите години директор на училиштето бил латинистот Масим а со интернатот управувал Аверќи. Учениците, покрај романскиот јазик, учеле латински и француски јазик, историја, математика, географија, цртање и музика.⁵³ Приемните испити во првата година биле одржувани на грчки јазик бидејќи “романските апостоли” воопшто не го разбираа романскиот јазик.⁵⁴ Кон крајот на 1865/1866 година бројот на учениците се намалил на

50. Ibid., 105.

51. 10-те момчиња биле: Толи Туљу, Ѓорѓи Даути, Димитри Папајаким, Бушу Савулиу и Димитри Папиниан од Авдела, Апостол Теодореану и Доменик Гома од Периволи и Гушу Папакоста, Димитри Бадралекси и Никола Попилиан од Голема Селиа. (E. Ţircomnicu, Op. Cit., 161). Што се однесува до бројот на донесени момчиња во 1865 година, нема сомнение дека биле десет, иако одредени автори, за да постигнат поголем впечаток, велат дека Аверќи донел “12 апостоли” (J. Arginteanu, Op. Cit., 187). Момчињата биле донесени со една цел, да бидат обучени за романски учители во Македонија и погрешно е мислењето на Вирџили дека момчињата биле испраќани во Букурешт за да не се користи со нивната работа католичката пропаганда (G.A.Virgilj, Op. Cit., 621).

52. C.I. Cosmescu, Op. Cit., 43.

53. M.V.Cordescu, Op. Cit., 16-17.

54. M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 39.

19.⁵⁵ Исто толку ученици имало и во текот на следната 1866/1867 учебна година.⁵⁶ Интересен впечаток оставаат презимињата на повеќето ученици. Наумеску, Јонеску, Георгеску, Попеску, Спиреску, Маргаритеску, Апостолеску итн. Очигледно, како што тоа го правела грчката пропаганда а подоцна ќе го прави и српската пропаганда со македонските ученици, Романија не останала имуна на праксата преку менување на презимињата да се докажува националната припадност. Овие момчиња морале да бидат Романци и како Романци морале да имаат романски презимиња.

Во 1867 година Аверќи повторно патува кон Македонија од каде, преку Пинд, Солун, Цариград, Варна и Ѓурѓу, во Букурешт носи нова серија од 10 ученици, по потекло од Авдела, Влахо-Клисура, Периволи, Невеска, Охрид и Магарево.⁵⁷ Бројот на ученици растеше од година во година. Во 1867 година имаше 26 ученици, во 1868 година 30 а во 1869 година училиштето го посетуваа 32 ученика.⁵⁸

Набргу по доаѓањето на втората група ученици од Македонија започнуваат проблемите кои го означуваат почетокот на крајот на ова училиште. Образованието во училиштето се вршело според спартански методи и строги морални принципи, но учениците не биле Спартанци и не можеле лесно да се навикнат на војничките правила кои им ги наметнувал Аверќи. На 17.09.1868, седумнаесет ученици доставуваат писмена жалба до министерот за образование и религија со која бараат Аверќи да биде отстранет од должноста директор бидејќи "...има лош однос кон учениците, одржува тајни врски со Грците од кои е поткупен за да го ликвидира училиштето, пишува писма до лица во Македонија во кои ги советува да не ги праќаат своите деца на школување во Букурешт, врши злоупотреба со материјалните средства и во институтот не прима деца од аромански туку од грчки семејства."⁵⁹ Аверќи негира сè за што бил обвинет.⁶⁰ Коста Космеску, чиј стрико беше еден од учениците на Аверќи, раскажува дека архимандритот "со неговиот неподнослив режим ги тиранизираше учениците со работа, поради што тие често беа принудени да се жалат."⁶¹ Врз основа на тие судири и обвинувања, министерот на 21.10.1868 го разрешил Аверќи и за директор на училиштето го поставил професорот Н. Флореску. Набргу, по наредба на владетелот

55. Ioan M. Cardula, *Istoria Armănjlor*, Constantza, 2001, 124.

56. ДАРМ, МСIP, мф. 549, dosar 565/1867, p. 2689-2737.

57. Ibidem, dosar 430/1867, Bucuresci, 12.10.1867, p.2573-2575.

58. Ibid., dosar 565/1867, p. 2801 ; dosar 742/1868, p. 3119-3189.

59. Idem., dosar 560/1868, Bucuresci, 17.09.1868, p.2940.

60. Id., dosar 560/1868, Bucuresci, 7.10.1868, p.2974.

61. C.I. Cosmescu, Op. Cit.,44.

Карол, Аверќи бил вратен на местото директор.⁶²

Недоразбирањата на релација Аверќи-ученици продолжиле и, најдоцна до 1872 година, романската влада го расформирала училиштето.⁶³ Учениците го продолжиле образованието во букурешките лицеи Свети Сава и Матеј Басараб. Романската

Архимандрит Аверќи и првите 10 ученици во институтот “Свети Апостоли”

историографија не им посветува внимание на внатрешните недоразбирања во училиштето и смета дека тоа било укинато со цел да се завршат курсевите според државната програма.⁶⁴

Институтот на светите апостоли одигра пионерска улога во развојот и зајакнувањето на романската пропаганда во Македонија. Училиштето ја пополнило празнината што

62. ДАРМ, МСР, мф. 549, dosar 560/1868, Bucuresci, 21.10.1868, p. 2989 ; P. Кирјазовски, Op. Cit., 87.

63. Пејфус смета дека училиштето било укинато во 1870 година (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 40.), Збуќа за последна година на работа на училиштето ја зема 1871 година (Gheorghe Zbucea, *O istorie a Românilor din peninsula Balcanica, Secolul XVIII-XX*, București, 1994, 60) но од платните списоци може да се види дека во Септември 1872 година во училиштето имало 16 ученици а во Октомври 1872 година Аверќи и професорите сè уште примаат плата (ДАРМ, МСР, мф. 550, dosar 1966/1872, p. 4857 ; *Ibidem*, dosar 976/1872, p. 4865-4866).

64. G. Zbucea, *O istorie...*, 60.

се јавила на почетокот при отворањето на училишта во Македонија. Дека проектот бил успешен се гледа од имињата на учениците кои произлегоа од овој институт: Јоан Шома Томеску, Филип Апостолеску, Никола Космеску, Ѓорѓи Данте, Ѓорѓи Томара, Деметру Бадралекси, Гушу Папакоста, Константин Ќирана, Серџу Думитреску, Ѓорѓи Пердиќи, Никола Попилиан, Андреј Багав, Константин Кајрети. Токму местата во кои овие “свети апостоли” отворија училиште ќе бидат главните бастиони на романската пропаганда во Македонија, Епир и Албанија.

Што се однесува до Аверќи, малку се знае за неговиот живот по 1872 година. Есента 1875 година тој дошол во Тесалија и живеел во манастирот Св. Димитрија во близина на Грижану а на 18.02. 1876 година ненадејно починал. Релативно веродостојни семејни извори тврдат дека му било пресудено на византиски начин откако бил отруен од “неговите грчки непријатели”.⁶⁵

3. Романскиџе училишџа во Македонија до 1878 година

3.1. Нема сомнение дека училиштето во Трново било првото романско училиште во Македонија. За локацијата на второто романско училиште не постои согласност. Некои автори сметаат дека училиштето во Авдела отворено од Апостол Маргарит е второто романско училиште на македонска територија, други сметаат дека тоа било училиштето во Гопеш.⁶⁶ Никој не ја допушта можноста дека второ романско училиште во Македонија било училиштето во Битола, отворено од Димитри Атанасеску кон крајот на 1865 или почетокот на 1866 година, иако тоа Атанасеску јасно го кажува во своите спомени а истото го потврдува и документацијата од односниот период. Постојат многу недоследности во хронологијата на настаните претставени од Атанасеску речиси 40 години по нивното одигрување, но тешко може да се оспори суштествувањето на романско училиште во Битола кон средината на 60-те години на XIX век.

Прогонет од пелагонискиот митрополит Бенедикт, на почетокот од 1865 година

65. M.V.Cordescu, Op. Cit., 324 ; N.Ş. Tanaşoca, Op. Cit., 153.

66. За Авдела се изјаснуваат Алин Чупала (Alin Ciupala, Începuturile şcolii româneşti în Macedonia, Epir şi Thesalia, 1864-1877, revista Erasmus, VI, Bucureşti, 1996, 32), Михаил Кордеску (M.V Cordescu, Op. Cit., 17), Георги Барболов (Г. Барболов, Op. Cit., 55) и Георги Даскалов (Г. Даскалов, Op. Cit., 69) а за Гопеш Пејфус (M.D. Peufuss, Chestiunea...,45) Јон Аргинтеану (J. Аргинтеану, Op. Cit., 187) и Жеко Попов (Жеко Попов, Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902, София, 1994, 112).

Атанасеску оди во Букурешт каде отпечатил три нови учебници на аромански јазик. Во ноември 1865 година упатува барање до романското министерство за образование и религија да му се обезбедат 1000 леи со кои би можел да се врати во Македонија и да отвори романско училиште во Битола.⁶⁷ Кон средината на ноември Атанасеску, “натоварен со три пати повеќе книги од првиот пат” заминува од Букурешт и се упатил кон Цариград, каде со помош на романскиот дипломатски претставник во градот, Александру Голеску, успева да добие усно одобрение од големиот везир Фуат-Паша да се врати во Македонија и да отвори училиште “каде што ќе посака”.⁶⁸ Охрабрен од зборовите на големиот везир, штом дошол во Македонија, наместо да го отвори училиштето во Трново, Атанасеску отворил училиште во Битола, во Мечкар маало, во малите куќи на Ташку Макри.⁶⁹ Понатаму Атанасеску потенцира “добро си ја терав работата со училиштето во Битола”, но поради интригите на Бенедикт бил протеран од вилаетот и принуден повторно да се упати во Цариград. Ова второ протерување веројатно се случило во 1867 година бидејќи од Велигден 1865 до Велигден 1867 година Бенедикт е во Цариград а во Битола се враќа во мај 1867 година.⁷⁰ Во Цариград, помогнат од францускиот амбасадор, Атанасеску повторно издејствувал дозвола да се врати во Битола и повторно работи како учител во градот. Во јули 1868 година тој упатува барање да му се пратат пари за да изнајми поголема куќа во Битола во која ќе го смести училиштето⁷¹ а во платните списоци на романската влада за 1868 година Димитри Атанасеску фигурира како учител во Битола.⁷² Атанасеску вели дека во битолското училиште останал сè до протерувањето на Бенедикт од пелагониската епархија. Според британскиот конзул во Битола Чарлс Калверт, Бенедикт бил сменет од митрополитското место во пелагониската епархија кон средината на јуни 1869 година.⁷³ Следејќи ја оваа хронологија, иако Атанасеску воопшто и не спомнува датуми, можеме да заклучиме дека битолското училиште со прекини работи од крајот на 1865, или почетокот на 1866 година, сè до почетокот на учебната 1869/1870 година. Но во 1868 година Калверт пишува дека во 1867 година Атанасеску се наоѓа во училиштето во Трново а во своите спомени ароманскиот учител вели дека како учител во Трново се

67. Școli și biserici românești...Documente..., 106.

68. D. Atanasescu, Op.Cit., 327-328.

69. Ibidem, 328.

70. Британски документи...Том IV..., 193.

71. ДАРМ, МСР, мф. 549, dosar 775/1868, Bitolia, 18.07.1868, p. 3277.

72. Școli și biserici românești...Documente..., 107-108.

73. Британски документи...Том IV..., 224.

вратил по тригодишни протерувања, откако за прв пат бил протеран кон крајот на 1864 година.⁷⁴ Тешко е да се потврди што навистина се случило и во кој временски период, но постоењето на училиште во Битола кон 1866 година е потврдено и според нас тоа училиште треба да се смета за второ романско училиште во Македонија.

Атанасеску се вратил во Трново каде што повторно го отворил училиштето и “...кога со многу, кога со малку деца, кога со добро, кога лошо, како што ќе донесеше денот” работел 35 години како романски учител.⁷⁵ Во текот на сите години поминати во учителствување, Димитри Атанасеску целосно се стави во служба на ароманската кауза. Иако работел како романски учител и помагал при отворањето на повеќе романски училишта во битолскиот вилает, Атанасеску бил во првите редови и член на повеќе делегации кои упорно барале формирање на ароманска црква и подготвил 13 учебници напишани на аромански јазик, со различна тематика, печатени во 21 000 примероци и подарени на аромански ученици.

3.2. Во август 1865 година од Букурешт се вратил Апостол Маргарит.⁷⁶ Иако поседувал дозвола од властите во Цариград да отвори приватно училиште во неговата куќа тој тоа не го направил. Но не мирувал. Во мај 1866 година укажува дека романското училиште, за да биде независно од грчкиот клер, не може да биде финансирано од општината и бара од Романија да обезбеди материјални и наставни средства. Во јули бара од романската влада да му обезбеди романски пасош и дозвола за отворање на училиште во Влахо-Клисура.⁷⁷ Министерот Росети ги убедил своите колеги дека отворањето на училиште е од национален интерес и владата го одобрила барањето на Маргарит.⁷⁸ Тој сепак не отворил училиште во Влахо-Клисура. Изгледа дека опозицијата во градот била голема. Повикан од своите Авделиоти, Маргарит се упатил кон местото каде што го минал детството и во октомври 1866 година отворил романско училиште во Авдела.⁷⁹ Како што видовме во претходното поглавје, Авдела била летна населба и мештаните, најдоцна до Митровден, ја напуштале за да се преселат во

74. Ibidem, 191; D. Atanasescu, Op.Cit., 328.

75. D. Atanasescu, Op.Cit., 328.

76. Берар вели: “Дошогаш ијој беше Хелен, како и неговите аромански браќа. Тој ситекна богајистиво како ирговец, кое можеше да му го посвети на хеленизмот доколку не оидеше во Букурешт. Но ијој оиде, виде и беше убеден. На враќање ја ирфајши новата вера и иочна да ијијува низ Ановлахија”, (V. Bérard, Op. Cit., 251).

77. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2351, dosar 676/1866, Vlaho-Clisura, 24.05.1866, nepaginat ; Ibidem, Vlaho-Clisura, 4.07.1866, nepaginat ; Ibidem, Vlaho-Clisura, 18.07.1866, nepaginat.

78. M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 42.

79. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2351, dosar 676/1866, Bela de la Pindu, 11.10.1866, nepaginat.

пониските, потопли места. Според тогаш користениот јулијански календар, во 1866 година Митровден бил на 27 октомври. Маргарит известува на 11 октомври дека го отворил училиштето, од што произлегува дека тоа работело околу 15-20 дена. Поверојатно е дека Маргарит само ги поставил темелите на романското образование во Авдела и дека училиштето започнало со работа наредната пролет, 1867 година.

Со враќањето на ароманските семејства во Авдела се враќа и Апостол Маргарит и учебната година ја започнува со 34 ученици.⁸⁰ Тука тој, како врвен агитатор и харизматичен авторитет, ќе успее да постигне нешто што во иднина ќе биде повторено само уште еднаш, повторно од него. Во јуни 1867 година Авдела ја посетил гребенскиот митрополит ГенADIЈ (*“Кoј бeшe иpошeвник нa ромaнскaиѝa кaузa и вo 1865 гoдинa гѝ сoиpе сpед иѝи мoмчињѝиѝa ииѝo Aвepќи гѝ нoсeшe вo Бyкyрeшѝиѝ”*).⁸¹ Првобитно жесток противник на романското училиште во селото, по неколку средби со Апостол Маргарит гребенскиот митрополит станува заштитник на романското училиште и, според Маргарит, ”...познанството прерасна во големо пријателство”.⁸² Митрополитот му дозволил на Маргарит да продолжи да учителствува во Авдела и му предложил да се пресели во Гребена и таму во општинското училиште да предава на романски јазик. Не е познато на кој начин Апостол Маргарит успеал да го придобие ГенADIЈ но познат е крајниот резултат. Под директна заштита на митрополитот, на 1 септември 1867 година Маргарит ќе отвори романско училиште во Гребена (во кое бесплатно предавал и по 1 час дневно на грчки јазик) а училиштето во Авдела ќе биде оставено да работи во мирни услови, без никакви проблеми. Дури и кога до ГенADIЈ стигнало писмо од патријаршискиот синод во кое му било наредено да ги затвори романските училишта во неговата епархија, тој само ги замолил романските учители да ги затворат училиштата, а кога овие одбиле, тој ги оставил да предаваат, под услов “попладне да предаваат и на грчки јазик”. Учителите послушале, но и во попладневните часови лекциите од грчки јазик биле преведувани на романски.⁸³ Подоцна гребенскиот митрополит е одликуван со орден од романската држава.⁸⁴

Во меѓувреме, во јули 1867 година, во Авдела пристигнал Јoан Шoмy Тoмeскy, внук на

80. M.V.Cordescu, Op. Cit., 41.

81. Ibidem, 311.

82. Ibid.

83. Idem., 320.

84. Id., 312.

Аверќи и доскорешен ученик во букурешкиот институт. Задолжен од романската влада да отвори училиште во Периволи или Самарина,⁸⁵ Томеску пристигнува на Пинд и замолен од Апостол Маргарит и од Аверќи, кој во овој период е во Македонија и ја формира втората група аромански ученици, тој останува во Авдела и го презема раководењето со локалното училиште. Томеску одел со дел од учениците и во нивните зимски живеалишта, најпрво во Тесалија а по 1881 година во други делови на Европска Турција. Училиштето во Авдела работело без престан секое лето сè до 1905 година кога било запалено од грчките андартти.⁸⁶

Маргарит не се откажувал од намерата да основа романско училиште во Влахо-Клисура. Во 1868 година тој конечно успеал да обезбеди везирска наредба која му овозможила да го отвори долго очекуваното училиште.⁸⁷ Иако во градот веќе постоеле 5 грчки училишта, повеќе од 60 момчиња и девојки од грчките училишта веднаш се префрлиле во романското училиште сместено во куќата на Маргарит.⁸⁸ Во тоа време критското востание го оттргнало вниманието на грчките црковни власти од романското училишно дело, но во 1869 година борбата против Апостол Маргарит повторно се засилила. Наоѓајќи се во тешка положба, за Маргарит останувала можноста да најде закрила кај лазаристичката мисија и австриските дипломатски агенти - две места непријатни за османлиските власти поради нивното мешање во национално-политичкиот живот на населенијата во Македонија. Подоцна ќе ги разгледаме врските на Апостол Маргарит со носителите на католичката пропаганда во Македонија. Односите пак со австро-унгарскиот конзул во Битола, Окули, се темелеа врз една несигурна лага која што не можела долго да остане прикриена, но која ја

85. Alin Ciupala, Op. Cit., 32.

86. Томеску зиме предавал во тесалиските населби Зарку, Дамаши, Грижану и Влахојани, но таму не наишол на поволните услови кои ги имал во епархијата на Генадиј. Прогонуван од локалните митрополити, неколкупати бил приведуван од локалните власти и затворен во 1867 година. Покрај Томеску, кој работел како романски учител во Македонија до септември 1903 година, во училиштето во Авдела предавале и учителите Ѓорѓи Даути, Туљу Михали, Леон Константинеску, Ѓорѓи Пјаха, Гаќи Папа, А. Нуши, Г. Зограф, Јоан Пјаха, Михаил Фоле, Д. Економу, Н. Шашамути, Стерие Карацани, А. Папахаци, Д. Папахаци, Јулиу Здрула, учителот по турски јазик Казанфер Халил и учителките Евантија Чапара, Евангелица Шому и Венера Антонеску (M.V.Cordescu, Op. Cit., 41-42).

87. Ѓ. Збуќа, Op. Cit., 39.

88. M.E. Picot, Op. Cit., 37; Бројните обврски не му дозволувале на Маргарит да остане подолго време во градот. Затоа во првите години како учител во училиштето во Влахо-Клисура повремено работел и Туљу Тачит. До 1903 година како романски учители во Влахо-Клисура работеа уште 25 други учители и учителки од кои во градот најдолго се задржаа учителите Ѓорѓи Адам, Никола Нача, Константин Ѓика и учителката Мариго Дамјанович. Во периодот од основањето на училиштето до 1878 година, тоа на два пати било затворено на барање на грчките свештеници. Еднаш во 1873, еднаш во 1877 година. (M.V.Cordescu, Op. Cit., 177).

исполни првобитната цел на нејзиниот творец. Под името Антоан Маргарит, австриски поданик роден во Букурешт, османлискиот поданик од Пинд цели 3 години ја уживаше заштитата на неговиот “сонародник” Окули. Сите обиди на костурскиот митрополит Никифор да го протера Апостол Маргарит и да го затвори романското училиште во Влахо-Клисура, сите негови обвинувања дека Маргарит е вмешан во пан-славистички заговор и сите обиди на локалните власти да одговорат на барањата на грчкиот митрополит наидуваа на сид пред силната поддршка што австро-унгарскиот конзул му ја давал на својот штитеник.⁸⁹ Дури и кога измамата била откриена кон крајот на ноември 1870 година, Окули одбивал да поверува дека Маргарит не е австриски поданик. Маргарит бил протеран од Влахо-Клисура и во наредните неколку година ќе ја изгуби австро-унгарската поддршка, но целта била остварена а протерувањето во Цариград се покажало како благослов бидејќи ароманскиот учител во главниот град на Османлиската Империја ќе создаде цврста база која подоцна ќе му овозможи привилегирана позиција кај турските власти. Букурешт не останал слеп за дејноста на учителот. Во 1870 година Маргарит е задолжен да ги помага сите останати романски училишта во империјата, да ги распределува книгите и платите за учителите и да ги заштитува од дејноста на грчкото свештенство а во 1876 година романската влада го назначува за ревизор на сите романски училишта во Македонија.⁹⁰

3.3. Во меѓувреме во Македонија биле отворени уште неколку романски училишта. По неколкугодишен престој во Букурешт, каде што завршил средно образование, во 1865 година во Гопеш доаѓа младиот Димитри Космеску и без согласност и материјална помош од романската влада, самоиницијативно започнал да им држи часови на локалните деца. Реакцијата на Охридско-Преспанскиот митрополит Милетиј, под чија црковна јурисдикција потпаѓало селото Гопеш, била експресна и Космеску бил протеран во Романија.⁹¹ Со оглед на краткотрајниот престој на Космеску во неговото родно село, за кој не ни е познат ниту јазикот применуван во наставата, ниту идеите пропагирани од него и поради тоа што Романија воопшто и не била запознаена дека Космеску отворил училиште во Гопеш, сметаме дека 1865 година не може да се смета за година во која е отворено романското училиште во Гопеш. Романското училиште во

89. Маргарит уште од 1867 година ја уживал заштитата на конзулот. Измамата била откриена дури во 1870 година кога Маргарит бил повикан во Цариград за да докаже дека е австро-унгарски поданик. (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 43-44).

90. *Românii de la sud de Dunăre ...Documente...*, 24 ; M.V.Cordescu, *Op. Cit.*, 252.

91. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 45.

во битолското село, со знаење но без материјална помош од романската влада, Космеску го отворил во 1869 година.⁹² Како и неговите колеги од другите романски училишта и Космеску ја почувствувал долгата рака на Патријаршијата. Митрополитот Милетиј го поставил свештеникот Наум од Гопеш со задача да ги проколнува “проклетите папиштанци со романски книги”⁹³ и, во едната рака држејќи света причест, да изјавува дека “во името на телото и крвта на Христос ...ги анатемисува сите оние кои се издвоени од Христоса и чии деца учат на аромански јазик”.⁹⁴ Силно било дејството на вакви зборови за селанецот од XIX век кој “во личноста на митрополитот гледаше светец, а во неговиот збор ги слушаше наредбите од Бога”.⁹⁵ Романскиот учител, без разлика на селото или градот во кој што го отворил училиштето, бил сметан за еретик, обвинуван дека го нарушува јавниот поредок, тероризиран, тепан од османлиските власти, омаловажуван од самите Ароманци, апсен, фрлан во затвор и заплашуван со смрт. Од неговата упорност, смелост и снаодливост зависело дали романската пропаганда ќе проникне во селото или не. Изгледа дека Димитри Космеску поседувал и упорност и смелост и снаодливост. Во првата година привлекол 50 ученици а во втората година бројот на ученици се зголемил над 100. Димитри Космеску останал во Гопеш до 1872 година кога бил заменет од Стерје Чонеску а потоа и од неговиот брат Никола Космеску, поранешен ученик на институтот Свети Апостоли. Сè до почетокот на балканските војни Гопеш ќе остане главната тврдина на романизмот во Македонија. Во првите три години Космеску и романското училиште биле издржувани од локалната општина. По смртта на Димитрие Козакович главнината од неговиот капитал со тестамент била оставена за да се издржува едно училиште во Македонија. Во март 1872 романската влада решава училиштето од Гопеш да биде финансирано од фондот на Козакович. Од тогаш училиштето било наречено “Димитрие Козакович”.⁹⁶

92. Кордеску погрешно смета дека училиштето било отворено во 1868 година (M.V.Cordescu, Op. Cit., 80). Во јули 1870 година Космеску кажува дека “мина точно една година од враќањето во Гопеш“. (ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, dosar 147/1870, Gopeşi, 30.07.1870, nepaginat). Дека училиштето било отворено во 1869 година се потврдува и од едно писмо на гопешките првенци до романскиот министер за образование и религија, Александру Крецеску. Види: Şcoli şi biserici româneşti...Documente..., 109-110 ; Alin Ciupala, Op. Cit., 32.

93. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, dosar 147/1870, Gopeşi, 30.07.1870, nepaginat.

94. J. Аргинтеану, Op.Cit., 191.

95. Вака ароманскиот селанец е опишан од учителот Гушу Папакоста (M.V.Cordescu, Op. Cit., 106).

96. С.І. Cosmescu, Op. Cit., 51 ; Покрај браќата Космеску и Стерје Чонеску, до 1903 година во Гопеш предавале уште 23 учители (M.V.Cordescu, Op. Cit., 83-84).

Во овој период во ароманското национално движење се појавил и нов катализатор. Преродбеништвото во Македонија и културно-просветните успеси на Македонците влијаеле врз Ароманците да го следат истиот пат и преку заемна соработка со македонскиот народ да ги постигнат посакуваните цели. Еклатантен пример е градот Охрид. Во 1870 година охридските Ароманци ќе бидат единствените кои масовно ќе ја отфрлат црковната јурисдикција на Цариградската Патријаршија и ќе се стават под капата на Бугарската Егзархија. Ароманците од Охрид уште во 1865-1866 година ги направиле првите обиди за отфрлање на грчкиот јазик од образованието и негова замена со нивниот мајчин јазик. Напишано од раката на Григор Прличев, 300 Ароманци од Охрид упатиле барање до романските принципати да им биде испратен учител кој ќе им помогне да го воведат мајчиниот јазик во училиштата :

“Зошто на сите православни нации во Турција им е наметната учењето на туѓиот и мртвот грчки јазик? Дали тоа го направија патријарсите во Цариград со исушта надеж дека со јазикот ќе ги погрчат другите народи, или пак како пријатели на темнината го направија тоа надевајќи се дека преку грчкиот јазик просветата никога нема да се рашири...не знаме. Но најубаво знаеме дека овој систем беше мошне погубен за нас и дека додека тој продолжува ние ќе останеме постојано заслани, неуки и играчка на народите. Кога и самите Грци ги увидоа големите тешкотии на старите грчки јазик...ние продолжуваме со учењето на наметнатото туѓо и мртво и сосем тешок грчки јазик. Каква противречност, Госоди! Грците да учи на новогрчки а Ароманците на старогрчки.

Грците схоластички...заедно со тукашните фанариотски архијереи ги погрчуваа со сила сите наши досегашни настојувања за воведување на мајчиниот јазик во училиштите. Сега не можејќи веќе да ја прииме оваа национална срамота и отфрлајќи ги смело интригите и прогоните на грцките владици, тоа ја молиме власта на Подунавските кнежевства да не помогне и со сопствени сили да го воведеме во нашите училишта мајчиниот јазик, доделувајќи ни народни учители и заедно со потребните книги да обезбеди и плати за нив, додека не се почувствува гордост национална свест и предимството на својот јазик, кој е мајка на сите европски јазици.”⁹⁷

Со слично барање до романската влада на 3 април 1866 година се обратиле и 19

97. Оливера Јашар-Настева, Григор Прличев и еден апел на охридските Власи во врска со воведувањето на мајчиниот јазик во училиштата, 36. Животот и делото на Григор Прличев, Скопје, 1994, 26-28.

првенци од струшка Горна Белица.⁹⁸ Имајќи го во предвид фактот дека од 1850 до 1852 година Прличев работел како грчки учител во Долна Белица, не е исклучено негово учество и во петицијата упатена од Ароманците од Горна Белица, ниту пак постоење на слична петиција упатена до Романија од страна на Ароманците од Долна Белица.

Романската влада одговорила на барањето на Охриѓани. Во септември 1868 година, во маалото св.Ѓорѓи во Охрид, Јаков и Ванчу Димоние, во соработка со браќата Дафин, го основаа охридското романско училиште. Од Романија за учител беше испратен Ѓорѓи Томара, уште еден од низата “свети апостоли”.⁹⁹ До 1871 година Томара работел заедно со грчкиот учител во Охрид. Со засилувањето на романската партија во градот, грчкиот учител бил истеран од училиштето, кое преминало во целосна сопственост на “Романците”.¹⁰⁰

Во 1869 година во Крушево пристигнал Стерју Чона-Чонеску. Крушевчанец по потекло, Чонеску го завршил средното образование во Букурешт по што се вратил назад во татковината и во куќата на неговите родители започнал да им држи часови на 20 локални деца.¹⁰¹ Училиштето работело едвај една недела пред митрополитот Милетиј да го обвини Чонеску дека го нарушува јавниот поредок. Власта веднаш го затворила училиштето. Користејќи ги сите легални патишта што му биле на располагање, цели 9 месеци Чонеску безуспешно се обидувал да добие дозвола за отворање на училиште. Во 1873 година тој повторно се обидел да отвори училиште, но од истите причини не успева и заминува во Јаш за да ги заврши универзитетските студии. Во 1876 година се враќа во Крушево и го прави третиот обид, овојпат успешно. Битолските власти дале дозвола да се отвори романско училиште и со мали прекини, училиштето отворено од Чонеску работи сè до 1912 година.¹⁰² Како и во случајот со училиштето во Гопеш, сметаме дека неколкудневното работење на училиште во Крушево во 1869 година е недоволно оваа година да биде земена за датум на отворање на првото романско училиште во Крушево. Училиштето го добило својот романски

98. T. Capidan, Op. Cit., 41.

99. M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 45.

100. Во првата година во училиштето се запишале 48 ученици од двата пола. Томара работел во охридското романско училиште до април 1871 година и бил заменет од неговиот колега од букурешките училишни денови, охриѓанецот Филип Апостолеску. (M.V.Cordescu, Op. Cit., 130-131).

101. АО ИНИ, Крушевска хроника, Сл. IV. 1202/I, 166 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 56.

102. Во октомври 1873 година во Букурешт отишол и Крушевчанецот Анастас Наум кој барал средства за да отвори училиште во Крушево. Останува непознато дали средствата му биле одобрени, но Наум никогаш не отворил училиште во Македонија. (M.V.Cordescu, Op. Cit., 314).

колорит дури во 1876 година, кога започнала регуларната настава на романски јазик.

Романската историографија попатно регистрира дека во 1868 година учителот Туљу Тачит основал училиште во Нова Бела (Noua Bela), за потоа истиот автор да каже дека Димитри Бадралекси во октомври 1870 година го основал училиштето во Колибите на Бардалекси (Calive Badralexi).¹⁰³ Туљу Тачит е навистина регистриран во платните списоци како учител во Нова Бела.¹⁰⁴ Меѓутоа, освен таквото голо споменување на училиште во Нова Бела, историографијата не дава други податоци за истото. Причината е според нас едноставна. Кога во 1822 година семејства од Авдела основаат летна населба на планината Вермион, населбата го добива името Колибите на Бадралекси според името на челникот Алекси Барда. Кога Апостол Маргарит пишува писма од Авдела, тој Авдела ја нарекува Бела на Пинд (Bela de la Pindu).¹⁰⁵ Нова Бела, или Нова Авдела, е всушност името со кое Маргарит ги нарекува Колибите на Бадралекси и како такво останало забележано во платните списоци на романското министерство за образование и религија. Тоа е истото место каде што во октомври 1870 година Димитри Бадралекси едноставно ќе го наследи Туљу Тачит во локалното училиште и истото место кое подоцна ќе биде познато под името Голема Селиа (Selia Mare), во која, според Кордеску, првото училиште било формирано во 1904 година.¹⁰⁶ Така, еден ист автор, за едно исто место, вели дека училиште било основано во 1868, во 1870 и во 1904 година. Голема Селиа била летна населба и зиме учителот, заедно со своите ученици, се селел во Бер, каде што продолжувала наставата. На почетокот училиштето било субвенционирано од градот Јаш. Во 1875 година субвенцијата била укината и училиштето не функционираше 2 години.¹⁰⁷

Во платните списоци на романското министерство забележано е и постоење на летно училиште во селото Смикси, на Пинд, основано во септември 1868 година од Ѓорѓи Данте.¹⁰⁸ Училиштето работело секое лето до 1876 година.¹⁰⁹

Во 1870 година, поранешниот ученик на македо-романскиот институт во Букурешт и дотогашен учител по грчки јазик, Ѓорѓи Пердиќи, започнува да предава на романски јазик во училиштето во Периволи со што ги удира темелите на локалното романско

103. Alin Ciupala, Op. Cit., 32-33 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 168, 255.

104. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2352, dosar 147/1872, nepaginat.

105. Ibidem, мф. 2351, dosar 676/1866, Bela de la Pindu, 11.10.1866, nepaginat.

106. M.V.Cordescu, Op. Cit., 180.

107. Ibidem, 167-169.

108. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2352, dosar 147/1872, nepaginat.

109. Alin Ciupala, Op. Cit., 32, 35.

училиште. Помаган од влијателните семејства Тегујани, Ниби и Пердиќи, младиот учител привлекол 50-ина ученици. Бројот на ученици растел од година во година. Кога во 1876 година во романското училиште учеле 120 ученици, романската партија во селото успеала да го преземе општинското училиште. Како и училиштето во Голема Селиа-Бер и училиштето во Периволи било субвенционирано од градот Јаш.¹¹⁰

Последното место во кое што пред 1878 година бил направен обид за отворање на романско училиште бил градот Невеска. Во 1875 година Константин Ќирана започнал да држи часови на романски јазик, но по кратко време костурскиот митрополит, во соработка со градските првенци и грчките учители, успеал да ги убеди жителите на Невеска да го протераат романскиот учител.¹¹¹

Од изложеното произлегува дека од 1864 година до 1878 година во Македонија биле отворени 12 романски училишта:

Место	Година	Основач
Трново	1864	Д. Атанасеску
Битола	1865-1866	Д. Атанасеску
Авдела	1866	А. Маргарит
Гребена	1867	А. Маргарит
Влахо-Клисура	1868	А. Маргарит
Голема Селиа-Бер	1868	Т. Тачит
Смикси	1868	Ѓ. Данте
Охрид	1868	Ѓ. Томара
Гопеш	1869	Д. Космеску
Периволи	1870	Ѓ. Пердиќи
Невеска	1875	К. Ќирана
Крушево	1876	С. Чонеску

Некои од овие училишта постоеле само неколку недели, некои биле затворени по неколку години и реткост било истовремено да работат повеќе од 6 романски училишта. Само еден дел од романските училишта биле финансирани од романската влада а останатите биле финансирани од лични или општински фондови, со што е отежнато пребројувањето на училишната популација бидејќи дел од учителите не се чувствувале должни да испратат годишни извештаи до романското министерство за образование и религија. Посетеноста на овие училишта ќе ја прикажеме онака како

110. С.І. Cosmescu, Op. Cit., 41, белешка 2.

111. Поради сличноста на ароманскиот назив за Невеска и Негуш (Niveasta-Neagusta), Берар погрешно регистрира отворање на училиште во Негуш во 1875 година, наместо училиште во Невеска. (V. Bérard, Op. Cit., 255). Од Берар грешката ја презема и Битоски (К. Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија..., 137.)

што ни дозволува расположивата архивска документација ¹¹² :

	1870-1871	1871-1872	1872-1873
Трново	57	43	31
Авдела	45	49	/
Блахо-Клисура	/	39	60
Охрид	/	87	88
Гопеш	140	54	/
Периволи	50	/	/
Вкупно	292	272	178

Со оглед на тоа што за одредени училишта и за одредени учебни години воопшто не постојат училишни каталози, можеме да прифатиме дека бројноста на учениците во романските училишта во Македонија до 1878 година се движела помеѓу 300-400 ученици годишно.

Се чини дека и романската влада не посветувала големо внимание на училишното дело во оваа прва фаза од неговиот развој и се забележува негативен тренд во финансирањето на истото. Во 1864 година владата издвоила 14.000 леи за финансирање на пропагандата во Македонија, во 1868 година за истата цел биле потрошени 10 000 леи а во 1871 година 9 920 леи. За 14 години, од 1864 до 1878 година, Романија издвоила 155 669 леи за романските училишта на Балканот или 1/3 од сумата што само во 1893 година ќе биде потрошена за истата цел.

Учителите, со исклучок на Апостол Маргарит, биле романски воспитаници и биле обучени на нивните ученици да им вградат романска национална свест. Акцентот бил ставен врз изучување на романската историја и пропагирање на заедничкото потекло на романскиот и ароманскиот народ. Јазикот употребуван во наставата во овие први романски училишта сепак бил ароманскиот. Краткиот опстанок на поголемиот број романски училишта до 1878 година не овозможувал премин од аромански на романски јазик а насоченоста на ароманските семејства кон трговијата и сточарството ги принудувал романските учители повеќе внимание да му посветат на сметководството, отколку на романскиот јазик и историја.¹¹³ Поради изолираноста на романското образование, непостоењето на дефинирана наставна програма, мизерните услови во кои

112. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2352, dosar 147/1873, Gopeși, 30.12.1872 ; Larissa, 10.10.1872 ; Terr'nova, 10.06. 1873 ; Ochrida, 8.06.1873 ; Vlaho-Clisura, 12.02. 1873 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 40-41 ; Alin Ciupala, Op. Cit., 35.

113. Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 111.

што дел од учителите ја извршувале наставата, нерегуларното финансирање на училиштата и непријателскиот однос на патријаршиското свештенство, романските училишта до 1878 година не можеле доволно добро да ѝ служат на романската политика во Османлиската Империја.

4. Проблемиџе на учииџелоиџ

4.1. Многумина кои престојувале во Македонија во текот на XIX и XX век забележувале дека значајна компонента на оние што се изјаснувале како Грци всушност биле Ароманци по потекло.¹¹⁴ Навистина, до појавата на романската пропаганда во Македонија, ароманскиот елемент во земјата, во сите свои разновидности, живеел во полно духовно единство со грцизмот. Релативната малубројност и распрсканоста на Ароманците го олеснувале процесот на грцизирање и значителен дел од ароманското население во XIX век зборувало грчки и посетувало грчки цркви до тој степен што многу Ароманци биле задоеани со грчката идеја повеќе и од самите Грци. Грчката култура во Македонија била потпомогната во најголема мерка од аромански фондови и богатите Ароманци давале огромни суми за остварување на Мегали идејата. Овие “Елино-власи”,¹¹⁵ во Романија наречени ренегати, во голем број центри на Македонија, Епир и Тесалија го составувале јадрото на грчките општини и при отсуство на грчко население тие биле главните носители на грчката национална идеја. Во Скопје, Куманово, Прилеп, Велес, Невеска, Крушево, Битола и Влахо-Клисуре, 3/4 а некаде и целосно, грчката општина била претставена од Ароманци, иако во тие градови вистински Грци имало “не повеќе отколку што ги има во Финска”.¹¹⁶ Причините за ова солидаризирање со Грците се разноврсни и не треба да се припишуваат само на географската близина со Грција и богатството на грчката култура. Подобрата и попривелигираната позиција на Грците во османлиската држава, заедничката борба за време на грчките востанија, недостатокот на образовни институции и силното влијание на Патријаршијата¹¹⁷, во секој случај одиграле

114. Далибор Јовановски, Грчки дипломатски погледи за Ароманците во Македонија (Ароманците во грчките дипломатски документи), Документи, III/3, Скопје, 2006, 10.

115. X. Сиљанов, Освободителните борби...Том II...256.

116. N. Papanagi, Op. Cit., 74.

117. Многу Ароманци се именувале како Грци од едноставна причина што биле православни и тие биле Грци до тој степен до кој што сите Муслимани биле Турци. Всушност, за многу од нив да се биде православен значело да се биде Грк. (B. Pellegrini, Op. Cit., 420).

важна улога при грцизирањето на Ароманците. Сепак причини од попрактичен карактер дејствувале многу посилно од просветно-религиозните фактори. Ароманците биле во прв ред трговци и нивната дејност гравитирала кон солунското пристаниште и кон Грција. Кога романскиот учител доаѓал во Гопеш, Маловиште или во некое друго место чии жители оделе на печалба во Србија, Бугарија и особено во Романија, тој бил полесно прифатен, но на трговецот од Битола и Крушево му било неисплатливо да го отпише своето дете од грчкото училиште бидејќи без познавање на грчкиот јазик било невозможно да се врши трговија со Грција и Левантот. Грцизмот произлегувал и од најбогатиот аромански слој чии интереси му диктирале да биде носител на грчката политика во Македонија. Овие Ароманци уживале економска супериорност во воспоставениот систем во кој ја имале подршката од грчките црковни власти. Секоја промена за нив значела ризик. Токму овој конзервативен слој, кој имал многу да изгуби, ја почувствувал заканата од промена која ја носеше романската партија. Оваа имотна класа на Ароманци ќе се стави во првите борбени редови против опасноста персонифицирана во романските учители и ќе го користи своето влијание за да го спречи напредокот на романската пропаганда.

Повеќе примери укажуваат дека не секогаш и не сите “рenegати” му биле верни на грцизмот поради нивните грчки чувства. Секако, имало Ароманци, пред сè меѓу атинските воспитаници, за кои грцизмот не бил само начин на живот и кои биле длабоко уверени дека се Грци, но поголем е бројот на оние за кои грцизмот не значел ништо друго освен опстанок и поголема шанса за успех. Ароманскиот јазик и понатаму бил јазикот што се зборувал во домовите. Вајганд приметил дека мнозинството Ароманци, посебно жените, освен *калимерас* не разбирале ниеден грчки збор иако јавно се изјаснувале за Грци,¹¹⁸ а грчкиот конзул во Битола забележал дека “...главна причина за учење на грчкиот јазик било подобро образование кое можело да се добие во грчкото училиште во однос на романското и неопходноста од грчкиот јазик за добивање на средствија за животи.” Доколку во градот биле отворени училишта на француски или германски јазик, тогаш, според конзулот, оние што учеле грчки би започнале да се французираат и германизираат.¹¹⁹

4.2. Почетоците на ароманското национално движење и отворањето на првите

118. Г. Вайгандъ, Аромане..., 139.

119. Д. Јовановски, Грчки дипломатски..., 12.

романски училишта во Македонија не создале големо несопокојство во грчките официјални кругови. Првите анти-романски акции на грчкото свештенство биле некоординирани и водени од личниот инстинкт на локалниот свештеник да се бори против секој оној што се обидува да го наруши воспоставениот поредок. Грција пребродувала династичка криза и критското прашање го одвлекувало вниманието на грчката политика а и дипломатските односи помеѓу Романија и Грција биле повеќе од задоволителни.¹²⁰ Дури и кога се зборувало за романска агитација меѓу Ароманците, во Атина биле спокојни бидејќи *“иридобивање на Куцовласиите од сирана на Романија било невозможно, со оглед на тоа што илти се здраво ириврзани до хеленизмот, кој е од нив иреисставен во Западна Европа и кога то илти од иријателскиите дејствија на буларизмот”*.¹²¹ Но кога во 1869 година Романија ќе го отфрли грчкиот предлог за сојуз насочен против Османлиската Империја и, пред сè, кога создавањето на Бугарската Егзархија станувало реалност, Грција се почувствувала загрошена и принудена да ги преземе потребните мерки да го зачува своето влијание во Европска Турција. Јасна е причината за грчкото чувство на загрошеност. Во една спорна зона како Македонија, со различни народности кои се мешаат и заземаат региони без никакви геометриски правила кои би овозможиле територијална поделба врз основа на бројност, раса, вера или јазик, неутрализирањето на “оној другиот” било прашање на живот или смрт. Додека различните народности биле под црковна јурисдикција на Цариградската Патријаршија во Грција не постоела причина за загриженост, но кога Македонците започнале масовно да ја прифаќаат Егзархијата се намалил и бројот на “Грци” во Македонија. Доколку истиот пат го следеле и Ароманците тогаш грцизмот целосно би исчезнал во неколку градови во Македонија, каде што, речиси, единствено Ароманците ја образувале патријаршиската црковна општина. Кога Ароманците би биле Грци тогаш Грција би можела да тврди дека има свои граѓани на север до Крушево и Битола, но доколку Ароманците не се Грци, тогаш грчките претензии во Македонија би биле сериозно загрозени и Грција би имала само едно занемарливо малцинство оддалечено повеќе од 100 км од грчката граница. Грцизмот би требал да се повлече јужно од Бистрица и Грците би претставувале мала бројка во статистичките податоци на македонските народи. Грчката дипломатија не можела да остане

120. Бил подготвен и текстот на договорот за сојуз помеѓу Грција, Романија, Србија и Црна Гора (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 48).

121. Ж. Попов, *Българският...*, 131.

рамнодушна пред ваквата опасност.¹²²

Опасноста ја почувствувал и грчкиот клер. Ароманците биле најверни приврзаници на Патријаршијата во Македонија. Нивното одделување би имало брзи и катастрофални последици за грчкото црковно-училишно дело во неколку градови во Македонија и финансиски би го дотолчило грчкото свештенство во земјата.

Патријаршијата и грчките дипломатски претставници во Османлиската Империја договориле синхронизирање на акциите насочени против романската пропаганда.¹²³ На локален план, меѓу селското население, се проповедало дека ароманскиот јазик бил “јазик на ѓаволот” кој шири “еден невкусен и гаден мирис”.¹²⁴ Родителите на децата кои посетувале романско училиште биле проколнувани, свештениците одбивале да вршат крштемки и венчавки, мртовците не биле погребувани додека членовите на нивното потесно семејство не се изјаснат за Грци, на Велигден Евангелието било читано на сите јазици освен на аромански и романски а на оние кои сакале по приватна работа да заминат во Романија, грчките црковни власти им создавале пречки при издавањето на уверение за добивање на патни исправи.¹²⁵ Во зависност од моменталната политичка состојба и турско-грчките, односно турско-романските и турско-бугарските односи, романските учители биле обвинувани пред локалните власти дека се романски агенти кои работат против интересите на империјата, пан-славистички агенти и помошници на бугарските комитации. Грчкиот печат бил полн со натписи за “сатанската романска пропаганда”.¹²⁶ Се одело дотаму што грчкиот конзул во Битола, Пануриас, во март 1886 година побарал од грчкиот печат да “...не се ишиува збороӣ Влахо и од сиӣе назнаки кои го̄ йоказувааӣ йош̄еклоӣо и йос̄йоенеӣо на Куцовласиӣе, како на й̄ример Влахо-Клисуре или Влахо-Ливада, да се исфрли збороӣ Влахо и да се ишиува само Клисура или Ливада. Збороӣ Влахо не смее да фӣгурира!”¹²⁷ Кога владиката и конзулот ќе потфрлеле, се прибегнувало и кон употреба на оружје. Чети, кои според грчки извори биле во постојан контакт со Атина,¹²⁸ ги напаѓале македонските и

122. X.H. Brejlsford, Op. Cit., 244.

123. Далибор Јовановски, Значењето на Ароманците за грцизмот во Македонија (1859-1881)-Некои примери- Документи, II/1, Скопје, 2005, 4.

124. T.J. Winnifrith, Op. Cit., 169. ; Октавиан Барлеа, Ароманците и унијатството, Документи, IV/3, Скопје, 2007, 38.

125. Кирил Патријарх Български, Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878), Том Първи (1878-1885), книга първа, София, 1969, 385.

126. N. Papahagi, Op. Cit., 130.

127. Școli și biserici românești...Documente..., 15.

128. The events of 1903 in Macedonia, As presented in European diplomatic correspondence (Edited and annotated by

ароманските села. Во октомври 1880 година ароманскиот свештеник Д. Константинеску бил тепан од андартска чета бидејќи во црквата служел на романски.¹²⁹ Во август истата година четата на познатиот разбојнички водач Катаракха влегла во селото Маловиште, заклала две жени и одвела 11 првенци како заложници, откако претходно му се заканиле со смрт на локалниот свештеник доколку богослужи на романски јазик.¹³⁰

Прв на удар на грчките свештеници и дипломати најчесто бил романскиот учител. Сепак, не секаде учителот од романското училиште бил прогонуван и сметан за најголем непријател. Вајганд забележал дека во Јанина односот помеѓу романските учители и грчкото население не бил воопшто непријателски како што бил во местата во кои што немало Грци туку само грчка партија. Во Битола учителите немале никаков пристап до семејствата кои не принадлежат на нивната партија но во Јанина, каде што грчкиот елемент бил многу посилен и каде што романската партија не можела да ги загрози позициите на грцизмот, романските учители не биле прогонувани и живееле пријателски со локалните Грци.¹³¹

Грција се обидувала да ја порази романската пропаганда и преку обезбедување на подобри услови во грчките училишта, со надеж дека силното интелектуално освојување би обезбедило и политичко и материјално освојување. Според Вајганд, во ниедна друга држава не се грижеле толку за селските деца колку што се грижела грчката пропаганда за децата во ароманските села во Македонија.¹³² Колку бил искрен овој интерес може да се види од една посета на истиот автор во едно ароманско село во грчкото кралство:

“Во селото Суровели (во Акарнанија, б.н)...во еден агол помеѓу карпаи и некогашиној излез од селото, сѐоеја околу 20 боси и лошо облечени деца а пред нив еден човек со фусјанела, фес и со долг сѐај во рацејте. Пред себе го имав училиштителот кое во јануари работеше на отворено помеѓу рушевини...Училиштелот на грчки јазик зборуваше за десетте божји заповеди и бидејќи не разбираше аромански, децата се шеѓуваа со него...Блиску беа и девојчињата кои под раководство на една жена се занимаваа со ракојворби, везење и илење...и зборуваа само на аромански.

Angelos A. Chotzidis, Basil C. Gounaris, Anna A. Panayotopoulou), Thessaloniki, 1993, 13.

129. Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия...книга първа...383.

130. ДАРМ, fond Foreign Office, мф. 25, 78/3136, No. 704, Salonica, 21.09.1880, p. 18.

131. Г. Вајгандъ, Аромане..., 150.

132. Ibidem, 98.

Тука осџанав крајко бидејќи ѓременогу смрдеше...Осџанашџије џамошни аромански села имааџ исио џолку лоши училишџа, или џак немааџ никакви. Куџриџе Ароманци! Да беа во Македонија силоџосот ѓе им исираџеше учџиџели и учџиџелки и џовеке од шџо џреба, само за џобрзо да ѓи џреџвори во чисџи Грци, а сеџа, коџа џше живеаџ во Грција, никој не се ѓрижи за нив. Осџавени се самиџе да се ѓрижаџ за образованиеџо на нивниџе деца.”¹³³

4.3. За да се отвори романско училиште во Османлиската Империја било потребно претходно да се обезбеди дозвола за работа издадена од вилаетскиот административен совет (Идаре меџлис).¹³⁴ Иако турскиот закон за организирање на јавното образование бил донесен во 1868 година и во него биле пропишани сите процедури низ кои треба да се mine за да биде отворено училиште, до 1878 година дозвола за работа на романските училишта им била издавана директно од цариградските или од вилаетските власти а во 1878 година Апостол Маргарит успеал да издејствува везирска наредба романските учители да можат да отворат училиште секаде каде што живеат Ароманци.¹³⁵ По 1881 година училишниот закон бил применуван и за романските училишта.

Според законот за организирање на јавното образование во Османлиската Империја училиштата во земјата биле поделени на јавни и приватни. Јавното образование било поделено на 5 нивоа: Забавиште, рушдие (основно училиште), идадие (гимназија), султание (лицеј) и универзитет.¹³⁶ Овие училишта биле државни. Приватните училишта биле основани од општината или од приватно лице и не биле одржувани од државата. Дозвола за отворање на приватни училишта била издавана на име на религиозниот водач на општината, кој што овие институции ги претставувал пред властите. Со оглед на тоа што во Османлиската Империја немало романска црква и романски религиозен лидер, романските училишта, кои исто така влегувале во категоријата приватни училишта, биле сметани за институции на романските општини во империјата и должноста која нормално му припаѓала на религиозниот водач била заменета со должност на 25 првенци од општината.¹³⁷

За едно романско училиште во Османлиската Империја да добие дозвола за работа било потребно да се прејдат неколку формалности: а) Учителот морал да поседува

133. Ibid., 183-184.

134. C. Metta, Organizarea instruciuneii publice în Turcia, Lumina, II/5, Bitolia, 1904, 136.

135. M.V. Cordescu, Op. Cit., 265.

136. C. Metta, Organizarea instruciuneii..., 135.

137. Ionuț Nistor, “Problema Aromână” în raporturile României cu statele balcanice, 1903-1913, Iași, 2009, 74.

диплома за учителствување издадена или од министерството за образование или од директорот за образование (муариф); б) Учебниците морале да бидат одобрени од министерството за образование или од локалната власт; в) Најмалку 25 жители од местото кое сакало да отвори романско училиште упатувале петиција до локалните власти. Доколку не биле откриени неправилности во петицијата, валијата го предавал барањето до муарифот за да се отвори дискусија во вилаетскиот административен совет ; Во советот имало членови Муслимани и Христијани, меѓу кои секогаш биле и локалниот патријаршки и, доколку го имало во вилаетот, егзархиски митрополит. Без исклучок, патријаршкиот митрополит и членовите на грчката патријаршка општина во советот гласале против издавањето на дозвола за романско училиште. Врз гласот на валијата и останатите Муслимани во советот влијаеле повеќе фактори од политички и личен карактер а често конечната одлука зависела и од понудениот поткуп.¹³⁸ Училишната дозвола била издавана на име на одредено лице од местото кое што бара отворање на романско училиште. Ова лице било одговорно пред властите за сè во врска со училиштето. По обичај ова и не било голема одговорност, бидејќи властите и не се интересирале за работата на странските училишта, со исклучок на бугарските училишта кои што биле сметани за револуционерни гнезда.¹³⁹ Доколку советот гласал против издавањето на дозвола за отворање на романско училиште тогаш целата процедура се враќала на почеток и минувале месеци, некогаш и години, додека романското училиште да започне со работа.

Во случај кога целото село се декларирало дека е романско, како селата Ливади и Голема Селиа, властите дозволувале да се отвори училиште со обврска подоцна да се исполнат сите формалности. Општините признаени од турските власти, како што биле грчките и бугарските општини, немале потреба од вакви процедури бидејќи локалниот мухтар имал дозвола да отвори училиште кога што ќе посакал.¹⁴⁰

4.4. Еден од главните проблеми со кој на почетокот требал да се бори учителот во романското училиште бил недостигот на материјални средства. Малубројни биле оние

138. Вообичаена практика кај османлиските власти била да ја заземаат страната на послабиот од христијанските народи со цел да придонесат кон понатамошни кавги и разединување. Неретко токму ваквата практика одела во прилог на општините кои сакале да отворат романско училиште. Но доколку грчкиот митрополит се покажел поспособен и успеал да го наметне своето мислење врз локалните власти, тогаш отворањето на романско училиште во местата под црковна јурисдикција на митрополитот било речиси невозможно. (M.V. Cordescu, Op. Cit., 263-265).

139. Ibidem, 264.

140. Ibid., 265.

што давале пари за одржување на овие училишта, бидејќи и дадените средства, за да се запазат од турските произволности, имале форма на црковни завештенија и, со оглед на тоа што Ароманците немале свои цркви, се слевале во рацете на грчките свештеници. Кога се нашол начин да се дава помошта, Патријаршијата почнала да ги исклучува од црквата дарителите и родителите што ги испраќале своите деца во романско училиште.¹⁴¹

Во првата развојна фаза на романската пропаганда во Македонија, три пати биле намалени платите на учителите.¹⁴² Проблем претставувала и неажурноста на романската бирократија која платите ги испраќала со доцнење од 6 месеци до 2 години.¹⁴³ Ова ги комплицирало условите за работа на учителот кој, според Апостол Маргарит, “...е како инвалид чиј живој зависи од добриј волја на бакалој” и кој поради тешката сиромаштија изгубил секакво влијание во местото во кое бил упатен да дејствува.¹⁴⁴

*
* *
*

Како резултат на близу 20 годишна дејност биле поставени темелите на романската пропаганда во Македонија. Формите и методите со кои што се служела романската пропаганда на почетокот малку се разликувале од чекорите кои ги преземале другите пропаганди во Македонија. Активноста се одвивала на културно-просветен план при што прва цел на пропагандните дејности бил сиромашниот слој од населението. Единствената разлика се состоела во тоа што додека грчката пропаганда претендирала кон сите Христијани без разлика на нивната етничка припадност а бугарската и српската пропаганда дејствувале помеѓу македонското и ароманското население, романската пропаганда била насочена единствено кон Ароманците. Читателот лесно може да согледа дека во овие први години под широкиот термин “романска пропаганда” има и нешто прочистено од политички опортунизам. Нешто што не

141. Александар Трајановски и Силвана Сидоровска-Чуповска, Влашките црковно-училишни општини во Македонија и влијанието на романската пропаганда (1856-1905), Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 30.

142. Во 1868 година годишната плата на учителите Д. Атанасеску, А. Маргарит, Ј.Ш. Томеску, Ѓ. Томара, Т. Тачит и Ѓ. Данте изнесувала 592,59 леи. Во 1869 платата им била намалена на 444 леи, во 1871 следело ново намалување на 357 леи а во 1876 учителите во романските училишта во Македонија добивале 312,50 леи годишно (А. Ciupala, Op. Cit., 35).

143. Ibidem, 34.; Școli și biserici românești... Documente..., 108-109, 112.

144. ДАРМ, МСIP, мф. 550, dosar 1297/1871, Vlaho-Clisura, 13.09.1871, p. 4598 ; А. Ciupala, Op. Cit., 34.

било резултат на големодржавни политички планови креирани во букурешките канцеларии, туку било автохтоно, саморожба, со желба да поттикне националното будење на Ароманците во Македонија и нивно осознавање како посебен народ. Идеолозите на романско-ароманската соработка беа Ароманци што живеела во Романија, за кои македонските Ароманци не беа пат кон идни политички придобивки, туку беа браќа, сонародници, на кои им требаше помош во процесот за одржување на сопствениот етнолингвистички идентитет. Ароманци беа основачите на првиот македо-романски комитет. Ароманци, без исклучок, беа првите учители упатени од Романија во Македонија. Ароманец беше архимандритот Аверќи, ароманскиот јазик беше јазикот што преовладуваше во училишната настава во првите романски училишта во Македонија и на аромански јазик беа подготвени првите учебници. Можеби наивно, овие луѓе веруваа во искрена романска помош и беа водени од идеал за кој трпеа материјална и општествена штета, но тоа го правела како работници за цел во која што искрено веруваа а не како послушни агенти на романската држава. Ваквиот аромански колорит е причината повеќето автори да го употребуваат терминот “ароманско национално движење” кога пишуваат за првите години на романската дејност во Македонија.¹⁴⁵ Точно е дека романското влијание не може да се негира и точно е дека апелите за помош биле упатувани кон Романија, но во тој период било сосема природно Ароманците да му се обраќаат на најблискиот латински народ кој веќе ги уживал плодовите од својата национална слобода.

Што се однесува до Романија, тешко е да се потврди какви биле нејзините вистински намери во овој период и дали воопшто истите биле добро дефинирани. Сигурно дека за романскиот политичар што размислувал на долгорочен план била привлечна идејата да се има пион на балканската шаховска табла кој што би можел да игра важна улога во некои подобри времиња, но во период кога во прашање бил доведуван и самиот опстанок на Романија и кога земјата се соочувала со куп несредени внатрешни проблеми, неприфатливи се мислењата дека уште пред 1878 година романската дејност во Македонија имала како крајна цел приграбување на бугарски територии или

145. Прашањето за позадината на ароманското национално движење предизвикало силни полемики и кај современите. Странските дипломати во земјата, не можејќи да ја разберат автохтоноста на ова движење, идејниот креатор го барале во австро-унгарскиот, во рускиот и во францускиот конзулат, во бугарското црковно движење и во католичката мисија. (Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 223-224).

пренасочување на интересот на јавноста од Трансилванија кон Македонија.¹⁴⁶ Се чини дека ни романски политичари и јавни личности не знаеле што точно Романија сакала да постигне во Македонија. Се зборувало за скромна помош на културен план за “сонародниците” но и за романско кралство во Македонија. Разочаран од несериозниот пристап на Романија кон ароманското прашање, ароманскиот професор Јоан Караџани иронично изјавил дека се кандидира за принц на идното романско кралство во Македонија, по што неговиот сонародник, поетот Григоре Грандеа, се понудил да биде негов министер.¹⁴⁷

146. Според Жеко Попов територијалните придобивки за сметка на Бугарија биле константа во романската политика кон Ароманците во Македонија (Ж. Попов, Българският..., 115-116) а грчки извори му препишуваат на министерот Когалничану изјави, дадени во 1864 година, од типот: “Доколку не ѝостоеише романската кауза на Балканот ќе ѝребаше да ја измислиме” и “Ако не аѓиѝираме во Македонија ѝоѓаи нашиѝе сонародници ќе ѝо насочаѝ вниманиеѝо кон Романциѝе од Трансилванија. Ова би ѝо искомѝлицирало нашиотѝ однос со Хабсбуршкатаѝ Империја...и заѝоа е важно вниманиеѝо на јавностѝа да ѝо насочиме кон македонскоѝо ѝрашање”. Пејфус овие изјави ги смета за непотврдени и неверодостојни (M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 49). Ние го прифаќаме мислењето на австрискиот историчар. Романија навистина ќе го користи ароманското прашање за да дојде до територијални придобивки и за да го пренасочи јавното мислење од Трансилванија кон Македонија, но ваквата романска политика ќе биде карактеристика на периодот по 1878 година.

147. M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 49.

IV. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА И АРОМАНСКОТО ПРАШАЊЕ (1878-1897)

На 23.02.1866 година Александар Куза бил отстранет од власт во Романија. Привремената влада на Дунавските Принципати одржала плебисцит и со огромно мнозинство за нов владетел на Романија бил избран синот на поглаварот на католичкиот огранок на пруското кралско семејство, Карол од Хоенцолерн-Сигмаринген.¹ Иако меѓународната ситуација не била поволна за проширување на романската автономна позиција, кнезот Карол и владата продолжиле со напорите за постигнување на крајната цел, независност на земјата. Отворањето на Источното прашање и веројатноста од руско-турска војна создале шанса што Романија не смеела да ја пропушти.

Свесна дека руската победа во руско-турската војна (1877-1878) веројатно ќе значи губење на романски територии во корист на Русија и принудена од рускиот државен врв да земе учество во војната на руска страна,² на 29.04.1877 година Романија ѝ објавува војна на Османлиската Империја. Победничкото учество на Романија во војната кулминира со Санстефанскиот прелиминарен мировен договор, според кој Османлиската Империја била принудена да ја признае романската независност и да ѝ ја отстапи на Романија Северна Добруца и finiшира со Берлинскиот мировен договор, каде што, според член 43 од договорот, била признаена романската независност, Романија добива територијално проширување кон Северна Добруца и Црното море а на Русија и е вратен делот од Бесарабија, даден на Молдавија по Кримската војна.³

Со стекнувањето на независност престанала и колективната заштита на Романија од страна на силите потписнички на Парискиот мировен договор од 1856 година. Соочени со силното, непопуларно во Романија, Руско Царство на исток и со полетното Бугарско Кнежевство на југ, Карол, кој во 1881 година бил прогласен за крал на Романија, и премиерот Јон Братиану гаранција за безбедноста на земјата гледале во сојуз со своите

1. Стойчо Грњчаров, Балканскиот свят, Идеи за државност, национализми и развита от началото на XIX век до края на Първата световна война, Съпоставителен разказ, София, 2001, 480-490.

2. На прашањето од романскиот премиер Јон Братиану што би се случило доколку Романија одбие да дозволи руските трупи да минат низ нејзина територија, рускиот министер за надворешни работи, Александар Горчаков, кратко му одговорил: Ќе бидете уништени! (Ibidem, 493).

3. Vladimir Šulek, Diplomatska historija Centralnih Sila, 1882-1915, Prvi svezak, Zagreb, 1938, 11.

западни соседи. И покрај билатералните проблеми помеѓу Романија и Австро-Унгарија, по долги преговори меѓу државниот политички врв во Букурешт, Берлин и Виена,⁴ на 30.10.1883 бил потпишан таен одбрамбен договор помеѓу Романија и Австро-Унгарија. Истиот ден кон сојузот се приклучува и Германија а во 1888 година и Италија.⁵ Безбедноста била гарантирана.

Романското учество во руско-турската војна било умешно исползувано од грчкото свештенство кое успеало да издејствува затворање на романските училишта во Македонија и протерување на романските учители. Ваквата ситуација била краткотрајна. Крајот на војната, Берлинскиот мировен договор и прогласувањето на романската независност отвориле нови перспективи за романската надворешна политика и нејзината активност во Македонија. Германскиот капитал донел релативна економска стабилност во земјата а политичката ориентираност кон Централните сили, како и јасното истакнување на анти-рускиот и анти-словенскиот карактер на романската политика, на Романија ѝ дадоа меѓународен престиж, солидност и авторитет кои што претходно ги немаше. Романскиот народ и понатаму останал емотивно насочен кон Романците од Бесарабија и Трансилванија, меѓутоа тука се спротивставиле романските државни интереси. Иредентизмот на народот ги загрозувал односите со политичкиот партнер Австро-Унгарија и го предизвикувал бесот на омразената Русија. Политика многу опасна со оглед на силата на противниците и политика која можела да го доведе во опасност и самиот опстанок на земјата. Романската влада брзо разбрала дека сигурноста е загарантирана само со умерена, тивка, надворешна политика и со диверзија на јавното мислење од исток и запад, кон југ, на Балканот, кон “браќата Ароманци”.

Целата македонска политика на Романија во дваесетте години по Берлинскиот конгрес е сместена токму во овие рамки.

1. Од Берлинскиот конгрес до грчкото проширување во Тесалија и Еџир

1.1. Директна последица на мировниот договор од Берлин било и територијалното оддалечување на Османлиската Империја од Романија. Османлиската држава,

4. Види: Documente diplomatice Române, Seria I, Volumul 11, 1883 (Volum realizat de: Alin Ciupală, Rudolf Dinu, Antal Lukács), București, 2006, XXXVIII-LVI.

5. Договорот бил обновен во 1892, 1896 и 1902 година (V. Šulek, Op. Cit., 56-61, 108-109 белешка 27, 118 белешка 89, 136 белешка 50).

некогашниот суверен, се оддалечила толку многу што од 1878 година веќе не е ни сосед, а место неа на јужната романска граница се појавува Кнежевството Бугарија.⁶ Во случајот, географијата ќе ја предодреди и политиката на двете држави. Оддалечена од Македонија и од другите османлиски провинции, Романија веќе не претставувала никаква опасност за Османлиите и од претендент за османлиските балкански територии, таа ќе се претвори во сојузник и поддржувач на турската политика. Токму недостатокот на територијални претензии на Романија кон османлиските европски владенија ќе биде суштествена причина за успехот на романско-турските односи во периодот по 1878 година и база врз која романската пропаганда ќе печали терен во Македонија. Свесна дека без османлиска поддршка тешко би работела самостојно за укрепување на пропагандата во империјата, букурешката дипломатија постојано му повторувала на султанот дека мирот на Балканот и зачувувањето на целокупноста на Османлиската Империја се од заеднички интерес за двете држави и сите свои дејствија ги насочувала кон полна солидарност со османлиската политика за зачувување на статус-квото и борба против територијалните стремежи на Бугарија, Грција и Србија кон Македонија. Истовремено, водечките политички фигури во Романија изјавувале пред своите османлиски колеги дека националното будење на Ароманците ќе се покаже како стабилизатор на внатрешната ситуација во Македонија.⁷ Од друга страна, носителите на романската пропаганда во империјата, гледајќи го својот опстанок и развиток во целобитноста на османлиската држава, во моментот се јавувале како лојален елемент, врз кој властите би можеле да се потпрат со извесна доверба. Апостол Маргарит изјавувал дека главен интерес за Ароманците бил опстанокот на Османлиската Империја и дека, бидејќи “Ароманците и Романија ги делат кнежевства и кралства”, обединувањето со Романија не доаѓало предвид.⁸ Портата не била навикната на такви зборови од устата на своите христијански поданици и не можела да не чувствува симпатии кон нив. Османлиската влада немала ништо против тоа на македонската арена на разни борби и соперништва да се јави уште еден борец за црковно-училишни права, уште повеќе поради тоа што овој нов фактор се состоел од

6. Vlado Oštrić, Istočna kriza 1875-1881 i procesi nacionalne integracije južnoslavenskih i balkanskih naroda, 36. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978, 83.

7. Ж. Попов, Българският..., 116.

8. Маргарит додава и дека “... доколку дојде до нова источна криза и паднеме во рацеите на Србиите, Грциите или Бугариите, нашите училишта ќе бидат зајворени и нашите заедници ќе бидат распуштени.” (V. Bérard, Op. Cit., 258-259).

мирни граѓани, трговци и безопасни сточари по планините, зад кои што стоела една пријателска држава чии што балкански претензии биле опасни само за Бугарија. Верна на тактиката да ги поттикнува расправиите помеѓу нејзините христијански поданици, покровителствувајќи ја секогаш послабата страна, османлиската власт наоѓа сметка да ги фаворизира македонските “Романци”.⁹ Секако, манифестацијата на симпатиите кон романските штитеници во Македонија не зависела единствено од ароманските изјави за верност или од романско-турските односи. Односите на Ароманците со Портата се менувале во зависност од релациите на Османлиската Империја со Грција и, посредно, од турско-бугарските односи. Дејноста на романската пропаганда, по силата на историските околности, била директно спротивставена на грчките претензии на Балканот, нешто што на османлиските владеечки кругови им било добро познато. Во периоди кога имало тензија помеѓу Грција и Османлиите, властите од Цариград претпочитале да им укажуваат помош на Ароманците. Всушност, најголемиот број романски училишта во Македонија се отворени во време кога турско-грчките односи биле заострени. Но кога односите помеѓу Грција и Османлиската Империја биле стабилни и, пред сè, кога во интерес на Портата било да ѝ помага на Грција во борбата против, за неа, многу поопасната бугарска пропаганда, тогаш недостасувала и толеранција на османлиските власти кон Ароманците.

1.2. Токму во контекст на грчко-турските односи за време на руско-турската војна¹⁰ и

9. Муслиманите ги заземале највисоките позиции во власта, но бирократијата ја воделе Христијани и, најчесто, тие места ги заземале Грци. По 1878 година доаѓа до промена на ситуацијата. Добро познавајќи ги турскиот и францускиот јазик, двата официјални јазици на империјата, учениците од романските училишта во Македонија често биле вработувани на државни позиции. Ги имало насекаде, “*во секоја канцеларија, во секој вилает, Ајосџол Марѓарии џосџавил Ароманец. Така џој џледал, знаел и можел сè да најрави*”. Портата набргу се уверила во лојалноста на овие службеници. Им биле доверувани документи, пари и проекти. Од Арта до Солун, речиси без исклучоци, сите секретари на царината и полицијата биле Ароманци. (Ibidem, 261-262).

10. Источната криза создала добри услови за Атина да ги изнесе на преден план своите територијални амбиции. Иако под британско влијание Грција останува неутрална за време на војната, таа ги поддржува елементите кои организираат востание во Европска Турција. Започнале востанички дејствија во Епир и во Тесалија а грчкиот парламент изгласал вонреден буџет за воени подготовки. Во земјата биле формирани востанички комитети и чети, кои кон средината на август 1877 година се префрлиле северно од грчко-турската граница. Поранешниот премиер Трикупис истакнувал дека северната грчка граница треба да минува по линијата Бистрица-Аос т.е дека грчкото кралство требало да ги присоедини кон себе Епир, Тесалија и дел од Јужна Македонија. Новата влада на А. Кумундурос уште повеќе ги распалила востаничките дејствија во Епир и Тесалија, а на 2 февруари 1878 година 25 000 грчки војници навлегле во Тесалија, каде што била создадена “привремена влада” која што прокламирала обединување со Грција. Иста таква влада била формирана и во Епир. Целта била да се предизвика интервенција од големите сили, со чија помош Епир, Тесалија и Јужна Македонија би биле вклучени во грчките државни граници. Крајот на руско-турската војна ја принудил Атина да ги повлече трупите од Епир и Тесалија. Види: Далибор Јовановски, Грчка балканска политика и Македонија (1830-1881 год.), Скопје, 2005, 130-162.

непосредно по Берлинскиот конгрес,¹¹ се и првите знаци на османлиска поддршка за романската пропаганда во Османлиската Империја. На 12 септември 1878 година големиот везир Сафет паша издал наредба, упатена до јанинскиот и солунскиот валија, во која меѓу другото се вели:

*“Порџаџа е зајознаена дека, од една сџрана, Романиџиџе од Еџир, Тесалија и Македонија (од санџакоџџи Трикала и од Јанинскиоџџи и Солунскиоџџи вилаџџи) имаџџи желба да се школуваџџи на својоџџи јазик а дека, од друџа сџрана, џрчкиоџџи клер, заблуден од длабокаџа џемнина, врџи џриџџисок кај локалниџиџе власџџи да им џраваџџи џречки на романскиџиџе учџџиџели. Бидејќи нашаџа имџерија никому не дозволува да џо сџречува џаџџоџџи кон кулџџураџа и образовањеџџиџо, барам да им сџаваџџиџе на знаење на цивилниџиџе власџџи џџџо се џод Ваџаџаџа власџџи никому да не дозволуваџџи да врџи џриџџисок...и да им џомаџаџџи на романскиџиџе учџџиџели.”*¹²

Ниту времето, ниту наведените места не биле случајно одбрани. Со член 24 од Берлинскиот мировен договор биле предвидени и корекции на грчко-турската граница а Грција јасно ги истакнувала своите претензии кон Епир, Тесалија и Јужна Македонија. Засилувањето на ароманскиот елемент во тесалискиот Трикалски санџак, во крајните јужни делови на македонскиот Солунскиот вилаџет и во Јанинскиот вилаџет во Епир, во случајот одело во прилог на Османлиската Империја и јасно би укажало дека бараните територии од Грција не се грчки и дека во нив живеат и други народи кои, според очекувањата на османлиските власти, би претпочитале да останат во рамките на Османлиската Империја. Во секој случај, актот на Сафет паша беше добар предуслов за развој на романските училишта на Балканот.

Крајот на Руско-Турската војна овозможил добри услови и за развојот на дипломатските односи помеѓу Романија и Османлиската Империја. По ослободувањето

11. На Грција не и било дозволено да учествува на Берлинскиот конгрес. Само на министерот за надворешни работи му било овозможено да ги истакне грчките претензии, меѓу кои било и присојединувањето на Епир и Тесалија кон Грција. Сепак, според член 24 од мировниот договор, Атина и Цариград биле повикани да се договорот во врска со корекцијата на заедничката граница. По неколку неуспешни рунди преговори, во кои двете страни имале дијаметрално спротивни позиции, на 2.07.1881 во Цариград била потпишана Конвенција за новата грчко-турска граница. Под грчка власт преминале Волос и Лариса а Османлиите ги задржале Мецово и Јанина. На тој начин Грција ги добила поголемиот дел од Тесалија и областа Арта во Епир, со што ја зголемила својата територија за околу 14 000 км². (Ibidem, 175-205).

12. Româniile de la sud de Dunăre ...Documente..., 159 ; P. Кирјазовски, Op. Cit., 84. Според Драгическу, при издавањето на овој акт најважна улога одиграл Апостол Маргарит (Adina Berciu Drăghicescu, Româniile din Balcani : cultură și spiritualitate – Sfârșitul secolului al XIX-lea -începutul secolului al XX-lea, București, 1996, 44). Според Брага ова било првото признавање на ароманскиот елемент во Османлиската Империја (С. Брага, Op. Cit., 21).

на османлиските заробеници од страна на Романија кон крајот на 1878 година и дадените гаранции дека Романија ќе ги почитува правата на муслиманите во Северна Добруџа,¹³ османлиската власт ја признала романската независност и пројавила готовност за унапредување на дипломатските врски. Во септември 1878 година дипломатските агенства во двете држави биле претворени во амбасади. Дотогашниот романски дипломатски агент во Цариград, Димитрие Братиану, бил признат за романски полномошен министер во Османлиската Империја.¹⁴ Наредната 1879 година се пристапило кон отворање на романски конзулати во империјата. Меѓу новоотворените конзулати бил и солунскиот, каде што за генерален конзул бил назначен Георг Де Линш.¹⁵ Со овој акт Романија се здобила со пошироки можности да работи за својата кауза во Македонија. Конзулот, покрај правните и трговските прашања,¹⁶ имал задача да исполнува и политички и пропагандни задачи. Според романскиот министер за надворешни работи, В. Боереску, конзулот Де Линш требал да ја развива пропагандата во Македонија т.е романското црковно и училишно дело во земјата. За развој на истата тој требал да се потпира на османлиската администрација.¹⁷ Де Линш дејствувал согласно препораките. Воспоставил врски со месниот валија и успеал да ја добие неговата поддршка за романската пропаганда во вилаетот. Сороботувал и со рускиот колега Михаил Хитрово, кого го запознал со амбициозната програма за пораст на романското влијание во Македонија. Според Пејфус, рускиот интерес се состоел во постигнување на заедништво во акциите на романските и бугарските пропагандни фактори во земјата. За таа цел, за руски вице-конзул во Битола бил поставен Романец.¹⁸ Романскиот конзул го насочувал вниманието на

13. Во 1880 година романската влада донела решение со државни средства да биде отворена духовна семинарија во Бабадаг. Семинаријата сепак била отворена дури во 1889 година а десет години подоцна, после масовната емиграција на Турците од регионот на Бабадаг, таа била преместена во Мецедие (Г. Барболов, *Op. Cit.*, 106).

14. *Ibidem*.

15. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 55.

16. Романската влада посветувала внимание и на унапредувањето на трговските врски со Османлиската Империја. Солун, сепак, и покрај обидите на романскиот конзул во градот, не бил од големо значење во билатералните трговски односи. Во 1886 година, преку солунското пристаниште Империјата увезувала најмногу дрвена граѓа од Романија, во вредност од 91 000 франци. Романија преку солунското пристаниште увезувала тутун. Види: Данчо Зографски, *Развитокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење*, Скопје, 1967, 377-379, 382.

17. Ж. Попов, *Българският...*, 123.

18. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 56 ; Романскиот конзул набргу го предизвикал бесот на Бугарската Егзархија кога до неа и до претставниците на големите сили доставил извештај дека мнозинството жители на Македонија се Романци. Истовремено, предизвикал силни реакции и во Атина кога напишал дека во Солун немало ниеден Грк и дека Грција немала што да бара во тој град. Грчките весници веднаш

романските учители во Македонија кон проучување на нејзините стопански, политички и културни особености, при што акцентот бил ставен врз изучувањето на материјалната и духовната култура на Ароманците. Биле собирани фолклорни и етнографски материјали, ракописи на аромански јазик и др. Покрај тоа, силно се работело на унапредување на трговско-индустриските врски помеѓу Романија и македонските Ароманци.¹⁹ Очигледно, романската политика се стремела да ги опфати сите сфери од животот на Ароманците. Сепак, во првите години по Берлинскиот конгрес, повеќето точки од амбициозната програма на Де Линш останале само неостварена желба.

1.3. Прашањето на новата грчко-турска граница не било од интерес само за двете инволвирани страни. Не би биле далеку од вистината доколку кажеме дека од исходот на грчко-турските преговори околу границата во Тесалија зависело и решавањето на ароманското национално прашање и дека конечното решение на граничното прашање имало длабоки негативни последици врз Ароманците.

Тесалија, средновековната Голема Влахија, чии граници во XIII век се протегале на југ до Парнас и на север до Серфице,²⁰ за ароманските националисти претставувала историска основа врз која се темелеле барањата за ароманска држава на Балканот. Ароманците упатиле барање до Берлинскиот конгрес, во кое, во името на мнозинството и на историското право, се изјасниле против припојување на Тесалија и Епир кон Грција. Барањето не било прочитано.²¹ Ароманските дејци биле свесни дека евентуално приклучување на Тесалија кон грчкото кралство би значело крај на сонот за формирање на ароманска држава на Пинд и Тесалија. Токму во овие идеолошки рамки е сместена и агитацијата на Апостол Маргарит и Јоан Караџани меѓу ароманското и албанското население низ Епир и Тесалија.

Во периодот 1877-1881 година Маргарит и Караџани, поддржувани од учителите

започнале да го обвинуваат за пан-славизам и за врски со Русија (Ж. Попов, Българският..., 124).

19. Ж. Попов, Българският..., 124-125 ; Трговските врски меѓу Ароманците и романското кралство биле со слаб интензитет и такви ќе останат и во понатамошните децении. Дури и на почетокот на XX век истите сè уште биле на ниско ниво поради што романската пропаганда не можела да напредува. Затоа Ароманецот Пандели Машу предложил трговските односи да се унапредат преку отворање на романски банки во Македонија и преку отворање на трговски фирми и агенции во Солун, во кои ќе се вработат исклучиво Ароманци и преку кои ќе се одвива сета трговија помеѓу Романија и Османлиската Империја. (Никола Минов, Борбата на Ароманците од Македонија за сопствени училишта и цркви согледана преку дејноста на семејството Машу од Велес, Документи, VII/1, Скопје, 2010, 9-10).

20. J. Arginteanu, Op. Cit., 114.

21. N. Georgescu, Op. Cit., 109.

Ѓ. Даути и Ѓ. Пердиќи, неколкупати минале низ ароманските и албанските територии во Тесалија и Епир и ги поттикнувале локалните жители да се спротивстават на грчките барања, прикажувајќи им ги сите зла што би произлегле за нивната егзистенција доколку Тесалија ѝ припадне на Грција. Неуморниот Маргарит успеал да привлече дел од ароманските челници а на еден таен собир со водачите на албанските националисти во Превеза, по еден “прекрасен говор” со кој ги поттикнувал Албанците и Ароманците со оружје да им се спротивстават на грчките амбиции, бил прогласен за водач на т.н ароманско-албанско зближување.²² Во 1880 година Јоан Караџани, во потрага по сојузници, отишол во Италија со цел да го придобие поранешниот италијански министер за внатрешни работи од албанско потекло и иден италијански премиер, Франческо Криспи. Неуспевајќи да го убеди овега, го убедил неговиот внук, адвокатот Антон Криспи за да започнат пропаганда низ италијанскиот печат. Написи во кои авторите се залагале за ароманско-албанска држава на Балканот и кои биле насочени против отстапувањето на Тесалија на Грција биле објавувани во официјалниот весник “Реформи”, во весникот печатен на француски јазик “Италија” и во провинциските весници. По лична интервенција на Франческо Криспи, кампањата набргу била прекината.²³

Како последица на агитацијата на Маргарит се активирале и ароманските арматоли. Под водство на Гогу Мишу од Периволи, долгогодишен советник на министерот за полиција во Цариград и активен учесник во задушнувањето на критското востание во 1869 година, каде што за својата храброст добил три ордени од османлиската влада,²⁴ во 1877 година бил изготвен план за востание и создавање на независна ароманска држава, која требала да ги опфаќа областите Пинд, Загори, Малакаши, Олимп, Еласона, Хаша, Гребена, Костур и Бер.²⁵ Всушност, се работи за територии кои го сочинувале централното јадро на земјите населени со ароманско население. Во подготовката на востанието активно учество зеле капиданите Гарелја, Пуљу, Макри, Чукадана, Ѓулека, Гогу, Пала, Цумерка и браќата Беи, кои воделе сметка за регрутирање и обука на борците. Биле собрани големи количества оружје, складирани во камуфлирани и добро

22. Ioan Caragiani, Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanică, (Фототипно издание), București, 2000, VII.

23. Ibidem.

24. I. Voloagă, Comuna Perivole, Lumina, V/3, Bitolia, 1907, 88.

25. Јорџи Ѓиџеа, Од минатото на Ароманците, Јуначки дела и ликови на арматоли, Скопје, 2002, 36.

чувани места.²⁶ Атина со тревога дознала за целите на подготвуваното востание. Со знаење на грчката влада и Цариградската Патријаршија, локалните власти биле известени за дејноста на Гогу Мишу и востаниците.²⁷ Османлиска војска на препад навлегла во Периволи. Дobar дел од ароманските челници, на чело со Гогу Мишу, биле затворени и прогонети во Мала Азија. Складиштата со оружје паднале во рацете на Османлиите. Следувале репресии во Периволи и околните аромански села. Дел од востаниците биле уапсени и обесени. Најголемиот дел од нив сепак успеале да се спасат и започнале борба со турско-албанските војски. Познавајќи го добро теренот на Пинд, помагани од локалното население, востаниците успеале да се одржат и да им нанесат неколку порази на албанските потери. Ваквата состојба ги принудила Османлиите да прифатат преговори со востаниците и да дадат општа амнестија. Со исклучок на Гогу Мишу, чијашто судбина по апсењето останува непозната, протераните водачи во Мала Азија биле ослободени и им било дозволено да се вратат во Македонија.²⁸

Засега останува непознато до кој степен агитацијата на Апостол Маргарит меѓу Ароманците во Епир и Тесалија влијаела врз Ароманците од Македонија да се вклучат во востаничките движења во југозападна Македонија во 1878 година и во Кресненското востание во 1878-1879 година.²⁹

26. Ibidem.

27. Г. Даскалов, *Op. Cit.*, 63 ; Има две теории за предавството. Според едната теорија предавството дошло од страна на црквата. Аромански игумен разбрал за целите на подготвуваното востание и ја известил Патријаршијата, која што веста ја пренела до османлиските власти, обвинувајќи го Гогу Мишу дека е поттикнувач на немири и непријател на царството (Ј. Ѓицеа, *Op. Cit.*, 37). Леонида Скрима застапува друга теорија според која што предавникот произлегол од редовите на востаниците. Посинокот на Гогу Мишу, после една расправија со водачот на востанието, ги известил властите во Јанина за намерите на востаниците и за локацијата каде што било скриено оружјето. Види: Leonida Scrima, *Perivole cuib de vulturi*. (Versiune întregită după ediția grecească.) Partea II-a, *Monografia comunei aromâne Perivoli – Munții Pindului – Macedonia, București*, 1975, 51-52.

28. Ј. Ѓицеа, *Op. Cit.*, 37.

29. Од пролетта 1878 година, во југозападна Македонија се појавило спонтано востаничко движење кое покривало поголема територија што од север се граничела со линијата Битола-Охрид, од југ со Кожани-Серфице, од запад со венецот на планината Пинд и од исток со планината Вермион. Во ова движење масовно учество зеле и Ароманците а главниот центар на движењето било ароманското село Псодери. (Љубен Лапе, *Внатрешната положба во Македонија за време на Источната криза*, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978, 36.) Дел од водачите на чети меѓу кои Алекси Влаот од Магарево, Васил Журката од Влахо-Клисура и Николица Македонски од Гопеш биле Ароманци. (Дойно Дойнов, *Кресненско-Разложкото востание, 1878-1879*, Принос за неговиот обхват и резултати, за вътрешните и външнополитическите услови, при които избухва, протича и стихва, София, 1979, 88 ; Ж. Попов, *Българският...*, 134.; Ристо Поплазаров, *Востанички и други вооружени акции во Македонија во 1878 г.* според грчки конзулски извештаи, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978, 300). Еден дел од овие чети кон крајот на 1878 година се повлекле на исток и зеле учество во Кресненското востание. Од зачуваните списоци на доброволци во востанието се гледа дека двајца, капетан Павле од Псодери и гопешанецот Николица Македонски, од 12-те војводи на 10-те чети доброволци биле Ароманци а добар дел од востаниците потекнувале од Невеска, Влахоклисура, Псодери и од неколку

Ароманскиот протест против приклучувањето на Тесалија кон Грција финализиран на дипломатски терен. Во февруари 1881 година во Цариград започнала нова рунда во грчко-турските преговори за границата. На 25 март до амбасадорите на големите сили во османлиската престолнина била испратена статистика во која било посочено дека во реонот на Пинд, од Самарина до турско-грчката граница во 70 села живееле 150 000 Ароманци, чиј број општо во Епир и Тесалија достигнувал до 200 000 души.³⁰ На 8 јуни бил испратен и меморандум, насловен “Меморандум од претставниците на ароманските делегати од Македонија, Епир и Тесалија до амбасадорите во Константинопол” во кој меѓу другото пишува:

“...Власиите од Тесалија, Епир и Македонија, обединети со Муслиманиите од овие региони, се во огромно мнозинство во однос на Грциите. Но иако иако Власиите и Муслиманиите ги прави суверени над Грциите е фактот иако иако се единствените сојственици на земјата и местата во кои иако живеат, а иако значи дека се висински жители, висинските граѓани на земјата.....Па сејак Европа, наведена на грешка, сака на нејзините вековни и легионски сојственици да им одземе еден дел од оваа земја за да ја даде на еден туѓ народ.....Сега иако се загрозува од целосна национална катастрофа, преку анексијата од страна на Грција на 40 села во регионот на Трикала, каде иако Грциите се во безначајно малцинство во однос на Власиите и Муслиманиите, како и во градовите Трново, Лариса, Велестино, Кардица итн, пазарите во Зарку, Сиџо и Дамаши, каде иако Власиите во зимскиот период се помногубројни и суверени над Грциите во секој поглед.....Една од главните причини за зачувување на јазикот и националноста на ароманскиот народ беше османлиската доминација, бидејќи османлиските власти уште од почетокот им дозволија на Власиите да си ги зачуваат специфичностите на својата раса, додека пак Грциите се илудеа и сè уште се илудат да ги погрчат Ароманците..... Што ли ќе се случи кога Власиите ќе бидат дел од грчката држава и целосно ќе зависат од Грциите? Во иако случај очајниот влашки народ би бил поведен од инстинктот за останаок и би се свртиел кон сите можни средства иако се во негова моќ, со цел да се заштити и...да го сачува своето битисување.....Во иако положба ќе се најдат и Албанците.....

други аромански села и гратчиња. (Кирил Патриарх Български, Съпротивата срещу Берлинския договор, Кресненското въстание, София, 1955, 287-294). За учеството на Ароманците во востаничките движења во Југозападна Македонија и во Кресненското востание види: Никола Минов, Ароманците и Кресненското Востание(1878-1879 Г.), Документи, VII/2, Скопје, 2010, 1-13.

30.Româniile de la sud de Dunăre...Documente..., 165.

Албаницие.....кои ќе се солидаризираат со Власије.....и ќе бидат принудени да формираат банди за да се сиропивставаат на анексијата а во случај на неуспех ќе се преориентираат на разбојништво...

Прејсставници на влашкиот народ во Турција:

Ѓ. Маџари, Г. Паја-Хаџи, М.Паја-Ѓорџи, В. Хаџи-Сџерџо, Ј.Баламачи, Д. Гарџала ”³¹

Меморандумот воопшто не бил земен во предвид.³² На 2 јули била потврдена новата граница со која поголемиот дел од Тесалија и регионот Арта во Епир и биле дадени на Грција. На 18 јули ароманските делегати доставуваат втора петиција против отстапувањето на Тесалија поради “очајот и загриженоста што беа предизвикани кај влашкиот народ поради веќе потпишаната конвенција”, во која на амбасадорите на големите сили во Цариград по втор пат им ја образложило критичната положба во која ќе се најдат интересите на Ароманците доколку на Грција и се отстапи “иголку значаен дел од територијата на која со векови живее влашкиот народ.”³³ Протестите биле залудни, сонот за Голема Влахија-срушен.

Несомнено, главна улога во сите овие настани имал Апостол Маргарит. Тој лично одел од село до село и ги собрал потребните потписи, ги избрал локалните лидери и ги предводел во Цариград, иако официјално не бил дел од ароманската делегација. Се поставува прашањето: За кого во случајот работел Маргарит? За грчката историографија не постои сомнение дека делото на Маргарит било режирано во Букурешт и помагано од Австро-Унгарија.³⁴ Односот на официјален Букурешт не ги поддржува ваквите тврдења. На конгресот во Берлин Романија се бори против приклучувањето на Бесарабија кон Русија и не е заинтересирана да ги брани ароманските интереси во Тесалија.³⁵ Романскиот премиер Јон Братиану изјавувал дека Романија нема никаков интерес да се скара со Грција заради Ароманците во Тесалија и

31. ДАРМ, fond Casa Regală, мф. 1509, dosar 46/1881, Mémoire présenté par les délégués Valaques de Macédoine, d'Épire et de Thessalie aux ambassadeurs a Constantinople, 1-4.

32. Според Џорџеску, кој го цитира Пинета, при конечното решавање на граничното прашање одлучна улога играл германскиот канцелар Бизмарк, кој во пријателска форма го советува султанот да се откаже од едно парче земја која често би му предизвикувала главоболка (N. Georgescu, Op. Cit., 109).

33. Драги Ѓоргиев, Петиции на Власите од Балканот против присоединувањето на Тесалија кон Грција од Јуни-Јули 1881 година, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 54.

34. Г. Даскалов, Op. Cit., 62, Цит. Според: E. Nikolaidou, Η σταση της Ρουμανικής προπαγανδας στην προσάρτηση της Ηπειρο- Θεσσαλιας στην Ελλάδα, Ιωάννινα 1984, 332-333.

35. J. Аргинтеану, Op. Cit., 192.

дека “било сосема природно Грција да го земе тој дел од Европска Турција и на тој начин да ги ослободи тамошните Ароманци од османлиската власт”.³⁶ Романскиот министер за надворешни работи, Димитрие Стурса, му дал јасни инструкции на романскиот амбасадор во Цариград да се воздржи од било какви дејствија што би можеле да го одложат завршувањето на преговорите за грчко-турската граница.³⁷ Маргарит останал глув за ваквите барања. Ниту Османлиите не му верувале бидејќи иако со својата активност се спротивставил на грчките интереси, тој се спротивставувал и на турските барања да ја задржат Тесалија, затоа што, со мали разлики, ја прифатил линијата на Албанската Лига за албанска независност и за автономија на Голема Влахија, населена со Ароманци и Албанци.³⁸ Веројатна и прифатлива изгледа теоријата дека Маргарит работел самоиницијативно и соработувал со другите аромански националисти во правец на остварување на конечната цел - формирање на ароманска автономна држава. За таа цел територијалната база врз која би се изградила оваа држава, Епир и Тесалија, не смеела да ѝ припадне на Грција.³⁹ Очигледно, Маргарит тактички соработувал со секој кој што во случајот можел да биде корисен за остварување на идеалот, исто како што и неговата дејност била користена од другите политички фактори за остварување на нивната цел, но кога интересите на Романија и Османлиите не соодвествувале со ароманските национални интереси, тој не се колебал да откаже послушност и да продолжи по зацртаниот пат.

Што се однесува до локалните Ароманци, дел од нив му се придружија на Маргарит и решија да се спротивстават на грчката анексија на Тесалија. Истовремено, не бил мал бројот на Ароманците кои претпочитале Тесалија да ѝ припадне на Грција и се потпишувале на грчките петиции со кои се докажувало правото што Грција го полагала на Епир и Тесалија.⁴⁰ Во прв ред, тука се работи за атински воспитаници кои учествувале и во грчките упади на османлиска територија на почетокот на 1878 година.⁴¹ Значаен дел од Ароманците, како впрочем и другите христијански народи, го сметале за несреќа останувањето под османлиска власт а Меморандумот на Маргарит,

36. Според Г. Барболов, *Op. Cit.*, 106.

37. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 57, белешка 27.

38. Кирил Патриарх Български, *Принос към униатството...*, 226.

39. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 56.

40. Француски документи за историјата на македонскиот народ, Серија VI, Том I (1878-1879), Под редакција на Андрија Лаинович, Иван Катарциев и Љубомир Герасимов, Скопје, 1969, 100-102.

41. Iotta Naum Iotta, *Op. Cit.*, 29-31.

колку и да содржел аргументи кои изгледале оправдани, алтернативата што ја нудел била останување под власта на султанот. Сепак, се чини, на мнозинството Ароманци и не им било важно кому ќе му припадне Тесалија, туку како ќе биде Тесалија поделена. Околу 14 000 потписници, Ароманци од Пинд, Епир и Тесалија, упатиле барање до Големите сили во кое барале на Грција да ѝ припадне или што поголема, или што помала територија, со што, без оглед на крајното решение, тие не би биле поделени помеѓу две држави.⁴² Причините за ваквото размислување биле од егзистенцијална природа. Исцртувањето на новата граница ги поделило летните и зимските аромански престојувалишта меѓу две држави. Ароманските сточари биле принудени два пати годишно да ја поминуваат границата, да плаќаат царини и двојни даноци и, конечно, да се откажат од традиционалниот начин на живеење и од традиционалните професии со кои ја обезбедувале егзистенцијата.⁴³

1.4. Стекнатата независност ѝ овозможи на Романија послободно да ја развива надворешната политика и посериозно да се ангажира на пропаганден план во Македонија. Романските амбиции беа јасно истакнати кога Македо-Романскиот комитет прераснал во една нова организација, порепрезентативна, позната под името “Македороманско друштво за култура”. Под претседателство на романскиот митрополит примат Калиник Миклеску, на 23 септември 1879 година се одржало основачкото собрание а на 30 септември бил изгласан и уставот на Друштвото.⁴⁴ Уставот, подготвен од Апостол Маргарит,⁴⁵ ги предвидувал и целите на ова друштво: Создавање на ароманска епископија во Македонија под капата на романската афтокефална црква, ширење на образованието на романски јазик меѓу Романците низ целиот Балкан, отворање на училиште со интернат за младите Ароманци во Цариград, помагање на постоечките романски училишта на југ од Дунав и подобрување на нивната положба, објавување на книги за “Романците од Балканот”, привлекување на Ароманци од Македонија кои би се школувале во Романија и др.⁴⁶ Имињата на

42. Wace and Thompson, Op. Cit., 167.

43. Една од последиците на грчката анексија на Тесалија е и намалувањето на ароманското население во Македонија и постепеното откажување на македонските Ароманци од сточарството. Во 1880 година селото Самарина имало 15 000 жители а во 1900 само 7000. Пред анексијата жителите на Самарина имале 90 000 овци а во 1895 година бројката паднала на 50 000 овци (A.N. Hâciu, Op. Cit., 89-90).

44. Македо-Романско друштво за култура (Под редакција на Катерина Тодороска), Скопје, 2002, 19.

45. D. Leonte, G. Masil, I.C.Pupa, Jubileul Societații de Cultura Macedo-Română, Galați, 1904, 71-72 ; Уште во Септември 1878 година Маргарит му напишал писмо на В.А.Уреќа, во кое ја истакнува потребата од формирање на Македороманско друштво и ги наведува целите на истото.

46. Români de la sud de Dunăre ...Documente..., 163-165 ;

членовите на претседателството на Друштвото, како и на останатите членови, ни овозможуваат да ја согледаме важноста која што романската политика му ја даваше на ова друштво. Меѓу 35-те членови на президиумот беа и поранешните романски премиери Јон Ѓика, Димитрие Ѓика и Константин А. Росети, идните премиери на Романија-Димитрие Братиану, Димитрие Стурса и Титу Мајореску, идниот министер за финансии Менелас Ѓермани, поранешниот министер за правда и иден министер за надворешни работи, за финансии, за трговија и гувернер на романската национална банка, Јон Кампинеану, поранешниот министер за финансии, генералот Кристијан Тел, поранешниот министер за образование и иден министер за внатрешни работи, за финансии и за правда, Георге Ќицу, поранешниот министер за надворешни работи Николае Јонеску и идниот министер за образование, кој беше и секретар на друштвото, Василе А. Уреќа.⁴⁷ Забележително е дека во президиумот членувале политичари од двете најголеми романски партии, од Либералната и од Конзервативната партија. Покрај личности од политичкиот живот на Романија, во претседателството на Македороманското друштво за култура биле и лица од религиозниот живот на Романија (Митрополит Примат Калиник Миклеску и Епископот Долнодунавски Јосиф), лица од културниот живот на земјата (писателите Василе Александри и Јоан Караџани, академикот Д-р Николае Калиндеру) и богати Ароманци од метрополата.⁴⁸ Во 1880 година почесен член на Друштвото станал и османлискиот амбасадор во Букурешт.⁴⁹

Иако не било владино тело, Друштвото имало прилично необични овластувања меѓу кои и правото да издава документи за национална припадност, со што Ароманците можеле да извадат романско државјанство избегнувајќи ги при тоа бирократските тешкотии. Со помош на Друштвото, многу Ароманци од Македонија биле упатувани на школување во Романија и бесплатно се запишувале во романските училишта.⁵⁰ На 14 април 1880 година романскиот парламент го озаконил друштвото за правно лице, придавајќи му културен карактер. Братот на премиерот Јон Братиану, тогашниот романски амбасадор во Цариград, Димитри Братиану, изработил детален план за

47. N. Ş. Tanaşoca, *Op. Cit.*, 154 ; Stelian Neagoe, *Istoria guvernelor României de la începuturi - 1859 până în zilele noastre - 1995*, Bucureşti, 1995, *passim* ; Имињата на основачите на друштвото се наведени во: *Македо-Романско друштво за култура...*, 49-53.

48. M.V.Cordescu, *Op. Cit.*, 36.

49. Неџати Чаирли, *Македоно-Романско културно друштво*, 36. Власите на Балканот, Скопје, 2002, 88 ; На почетокот друштвото имало 130 членови. Во иднина бројката пораснала до над 1 200 членови.

50. *Ibidem*.

осигурување на Друштвото со парични средства. Според него богатите Романци требале да “бркнат длабоко во џебовите и да дадат доброволна помош“. Тој самиот дал 1000 леи.⁵¹

Иако министерот Когалничану истакнувал дека намерите на Друштвото биле филантропски и дека единствена негова цел била да се разбуди свеста на Ароманците во Македонија,⁵² на странските дипломати набргу им станало јасно дека Друштвото е параван за политички активности и диверзивна тактика со која романската политика го насочувала јавното мислење кон југот од Балканот. До истата констатација дошле и странските дописници од Букурешт. Дописникот на софискиот весник “Витоша” соопштува дека *“Пред ослободителната војна за Куцовласиите се говореше како за нешто загубено. Денес, сите Романци се убедени дека од друштвото створена на Балканот Куцовласиите робуваат и поодаваат рака кон своите славни браќа...Владата со сите сили го поддржува ваквото мислење бидејќи тоа ги отпргнува духовите од внатрешните брќаници...од прашањето за чл.7 од уставот, од еврејското прашање и од прашањето за откупот на железниците. Сето тоа е створено наситрано а публиката се занимава со несреќничките од Балканот...Но има и нешто друго. Вие знаете дека во тучашиите училишта има неколку куцовлавчиња од Битола, кои учат на сметка на некои отпшени и папироти. Тие куцовлавчиња се денес миленици на целото букурешко население...денес првенците од Букурешт ќе се испотепат да ги имаат овие деца на ручек или вечера...Касиите на Македороманското друштво се полни со жолтици. Сандаци со книги секојдневно се испраќаат...кон Балканот. Се печатат специјални буквари и чипанки. Идејата е така, учебниците од првите класови да бидат на куцовлашки а во вторите класови учениците добиваат книги кои се приближуваат до романскиот јазик...за да можат Куцовласиите полесно да го прифатат букурешкото наречје.”*⁵³

Јасно е, прокламациите на Друштвото и на романските политичари дека единствениот интерес на Романија кон Ароманците се состои во давање помош при одржувањето на нивниот етнолингвистички идентитет, имале малку заеднички точки со реалноста. Вистинските цели биле од чист политички карактер т.е фабрикување на Романци во Македонија и пренасочување на јавното мислење од вистинските проблеми

51. Г. Барболов, Op. Cit., 65.

52. Români de la sud de Dunăre ...Documente..., 161.

53. Г. Барболов, Op. Cit., 66-67.

на земјата кон несреќите на “браќата од Македонија”. Сепак, не може да се негира фактот дека, за разлика од грчката пропаганда, дејноста на Македороманското друштво за култура и општо на романската пропаганда меѓу Ароманците, придонеле кон афирмација на ароманскиот народ и ја запознале Европа со овој, за неа, таинствен народ кого до тогаш сите го сметаа за дел од грчката нација. Василе А. Уреќа собирал прилози од личности од културниот живот во земјата и од странство, кои во октомври 1880 година биле објавени во “Македонромански Албум”. Обемен и одлично изработен, во албумот биле вклучени прилози од 173 соработници, меѓу кои и Виктор Иго, Франц Миклошич, Фредерик Мистрал, Енрико Кроче, Вероника Микле, Ј.У. Јарник, Т.Г. Цувара и А.Д. Ксенопол.⁵⁴ Апостол Маргарит, кој уште во 1874-1875 објавил низа материјали за Ароманците на Балканот, по 1878 година ќе биде уште поплоден на книжевен план и ќе објави неколку книги на француски јазик во кои ја прикажува судбината на неговите сонародници, кои на крајот ќе му ја дадат почесната позиција на дописен член на Романската академија на науките.⁵⁵ Стриктна последица на забрзаната активност на Македороманското друштво за култура беше и излегувањето на првата публикација на аромански јазик, списанието “Братство преку правда”. Списанието било со историска содржина, првиот број бил отпечатен во Букурешт во 1880 година и било печатено на аромански, романски и на грчки јазик.⁵⁶

Зголемената пропагандна активност барала и зголемување на буџетските средства наменети за неа. Во јануари 1879 година средствата за романската пропаганда во Македонија биле зголемени од 21 000 леи на 32 000 леи, на кои им биле додадени уште 8000 леи вонредни трошоци. Во буџетот од 1881 година овие средства биле зголемени повеќе од двојно и за пропагандни цели во Македонија владата издвоила 72 000 леи.⁵⁷

1.5. Како и во пред-воениот период, во времето непосредно по Берлинскиот конгрес во фокусот на романската пропаганда во Македонија се наоѓаше училишното дело. Декретот на Сафет-паша претставувал чекор напред во развојот на романското образование во Европска Турција и бил главен предуслов за “златното доба” на романските училишта на Балканот. Биле направени и извесни реформи во училишната

54. M.D. Peyfuss, *Chestiunea...*, 55.

55. Ѓ. Збуќа, *Op. Cit.*, 40.

56. С. Ласку, *Од историјата на ароманскиот печат...*, 10 ; Иницијатор на ова списание бил В.А. Уреќа. Списанието излегувало една година. Покрај текстови со историска содржина, значаен дел од статиите во ова списание биле насочени кон борба против грчкиот печат и докажување дека Ароманците се Романци а не Грци.

57. M.V.Cordescu, *Op. Cit.*, 25.

администрација. Во 1878 година Апостол Маргарит, кој веќе ја стекнал милоста на Букурешт, особено на владетелот Карол, бил назначен за генерален инспектор на романските училишта на Балканот.⁵⁸ Сета контрола врз училиштата, назначувањето на учители, распределбата на плати и книги, застапувањето на учителите и училиштата пред локалните власти, кореспонденцијата со романското министерство за образование, подготвувањето на училишните извештаи итн биле во рацете на Маргарит. Авторитет со неограничени права. Ваквата поставеност на работите содржела и негативни нијанси. Романија била далеку и романското министерство за образование не можело да воспостави силна контрола врз училиштата, ниту пак брзо да реагира во случај на проблем. Маргарит имал моќ, која во иднина негативно ќе се одрази врз романската пропаганда, но имал и огромна одговорност на која, колку и да бил способен, не можел сам да одговори.

Во 1878 година повторно биле отворени училиштата во Невеска, Крушево, Влахо-Клисуре, Охрид, Авдела, Трново, Периволи и Бер. Веднаш се пристапило кон отворање на нови училишта. Во Битола, седиштето на генералниот инспекторат на романските училишта на Балканот, од романските националисти наречена Капитоли, со што истакнувале дека тоа е центарот, главниот град на некоја идна Романија на Балканот,⁵⁹ Романија немала свое училиште уште од времето на борби меѓу учителот Д. Атанасеску и пелагонискиот митрополит Бенедикт. Во 1878 година Филип Апостолеску издејствувал дозвола за основање на основно училиште во Битола и веднаш било формирано романското централно основно училиште за момчиња, во кое во првата година се запишале 40 ученици.⁶⁰ На почетокот, во училиштето, кое во првите две години од своето работење било сместено во приватна куќа во градот, работеле двајца учители, од кои едниот, Никола Попилиан, бил директор на училиштето.⁶¹

58. Според К. Белемаче, Маргарит ѝ бил препорачан на владата во Букурешт од Зису Сидери (К. Белемаче, *Op.Cit.*, 24) . Романскиот конзул во Солун, Де Линш, издејствувал од солунскиот валија Дервиш паша дозвола Маргарит да патува слободно низ Македонија за да врши организација и надзор врз училиштата. (Ж. Попов, *Българският...*, 126).

59. К. Шапкарев, *За възраждането на българщината в Македония*, Неиздадени записки и писма, Съставителство и редакция: Илия Годоров и Николай Жечев, София, 1984, 241, белешка 2.

60. Ѓорѓи Гагачев, *Странските училишта во Македонија-составен дел од тугите пропаганди во Македонија*, Зб. Воспитанието и образованието во Битола, развој и перспективи, Битола, 1990, 62.

61. M.V.Cordescu, *Op. Cit.*, 46-48 ; Училиштето на почетокот било со 4 класа а подоцна станало петкласно. Покрај директорот Попилиан, прв учител бил Наум Мајмука. Во училиштето подоцна предавале и Ванѓели Петреску, Лазар Дума, Ѓорѓи Пердиќи, Филип Апостолеску, Пандели Фунду, Стерие Карадани, Ѓорѓи Ѓика, Јани Папахаци, Василе Нака, Таќи Пердиќи, Петре Михајлеску и Александру Нача.

Истата година било основано и првото романско училиште во Прилеп. Влијателниот Ароманецот Ѓорѓи Маџар отстапил дел од својата куќа и ги презел сите трошоци за одржување на училиштето.⁶² На крајот од учебната година избиле и првите конфликти, кои ќе бидат карактеристични за секое романско училиште во Македонија. Имено, во секој град или село имало општинско училиште, чишто трошоци ги покривала општината. Во местата каде што било отворено романско училиште, на почетокот, општинското училиште најчесто било во сопственост на грчката патријаршиска општина и во него било сместено локалното грчко училиште. Бидејќи во прво време романски општини воопшто и немало во Македонија, ниту пак, доколку се формирале, биле признаени од локалните власти, Ароманците-националисти немале право на општинското училиште и постојано сретнувале тешкотии во обидите да изнајмат простор во кој би го сместиле училиштето. Покрај тоа, сопственоста врз општинското училиште би значела и дека во тоа место романската партија е силна и, секако, дека во местото живеат Романци. За да успеат да го заземат општинското училиште, членовите на романската партија во односното место секогаш ја применувале истата тактика. Најпрво, на крајот од учебната година, учителот и учениците влегувале во општинското училиште за да ги одржат завршните испити. Ваквата “дрскост” редовно го предизвикувала бесот на грчката партија во местото. Следувале расправи, тепачки а некогаш, за жал, и убиства. Откако властите ќе ги приведеле виновниците за немилите настани, локалните “Романци” формирале делегација која што на валијата му доставувала барање во кое истакнувала дека општинското училиште е изградено и со нивни средства и дека тие поседуваат право на него, онолку колку што има право и грчката општина. Потоа сè зависело од волјата на валијата. Доколку политичката ситуација на теренот налагала од валијата да ѝ укаже помош на романската партија или доколку понудениот поткуп бил задоволителен, тогаш валијата дозволувал романското училиште да биде сместено во општинската зграда. Најчесто, поради тоа што ферманот издаден за општинските училишта бил на име на Патријаршијата и истите биле патријаршиски училишта, валијата, во име на романската општина, доставувал барање до Цариград за ферман со кој би се дозволило изградба на ново општинско училиште, во кое би било сместено и романското училиште во местото.⁶³

62. Ibidem, 142 ; Училиштето било мешано и го посетувале ученици од двата пола.

63. Прекрасен опис на ваквите настани дава Гушу Папакоста, еден од директните учесници при преземањето на општинското училиште во Маловиште. Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 119-123.

Во 1878/1879 година романската партија во Прилеп се обидела да го преземе општинското училиште. Н. Николеску, учител во романското училиште, влегол во општинското училиште заедно со своите ученици и започнал да ги одржува завршните испити.⁶⁴ Реакцијата на локалните “Грци” била експресна. По неколку недели власта им забранила на Ароманците да држат испити во општинското училиште.⁶⁵ Ароманците од Прилеп, припадници на романската партија во градот, никогаш повторно не успеале да навлезат во општинското училиште.

Причината за неуспехот во Прилеп била од политички карактер. Иако во градот немало Грци и борбите меѓу “Романците” и “Грците” всушност биле интер-етнички конфликти меѓу прилепските Ароманци, јачината на прилепска егзархиска општина им наложувала на османлиските власти, во чиј интерес било да ги поттикнуваат непријателствата меѓу нивните христијански поданици, да ѝ помагаат на грчката општина во Прилеп за сметка на двете посилни општини во градот, романската и егзархиската општина.

Во трите години од 1879-1881 година биле отворени уште 13 основни училишта во Македонија. Во 1879 година Јоан Хондросом отворил основно училиште во Самарина и привлекол 200 ученици од грчкото училиште.⁶⁶ Во 1880 година биле отворени романски училишта за момчиња во Гребена, Маловиште и Магарево. Истата година било отворено и првото романско училиште во Епир, во селото Бјаса (Вовуса).⁶⁷ Во 1881 година Константин Ќирана основал училиште во Хрупишта а со помош на битолскиот валија, Гушу Нижополеану навлегол во општинското училиште во Нижополе.⁶⁸

Значително внимание било посветено и на образованието на женските деца. Брејлсфорд, барајќи ја причината зошто Грците не успеале да ги асимилираат Ароманците, заклучува дека објаснувањето може да се најде во положбата на

64. ДАРМ, ф. Грчка Пелагониска Митрополија (натаму ГПМ), кут. 11, пап. 1, т. 105.

65. Ibidem, кут. 12., А.Е. 56, л. 1.

66. Wace and Thompson, Op. Cit., 170 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 150.

67. Романско училиште во Гребена Апостол Маргарит отворил уште во 1867 година, но тоа било набргу затворено. Во 1880 година Деметри Шумба повторно отворил училиште во градот, кое во првата година имало 15 ученици. Училиштето во Маловиште го отворил Гушу Папакоста и во првата година било сместено во куќата на браќата Велчу. Во 1881 година училиштето било затворено и по двегодишно неработење, во 1883 година било повторно отворено од истиот учител. Во 1886/1887 година Папакоста успеал да го преземе општинското училиште во селото. Училиштето во Магарево го отворил Деметри Абелеану и на почетокот имало само 10 ученици. Види: Кочо Сидовски, Развитокот на ароманското образование во Битола и Битолско во втората половина на XIX и почетокот на XX век, Документи, VI/1, Скопје, 2009, 24-25 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 84-86, 96-98, 106-123.

68. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 2, пап. 7, А.Е. 21, л. 1-3.

ориенталната жена.⁶⁹ Жените тешко ги прифаќале туѓите зборови и токму тие претставувале најсилна опозицијата на грчкиот продор. Новите генерации растеле со нивните мајки и од нив ги учеле првите зборови на аромански јазик. Да се помачеле Грците во иста мерка да ги школуваат жените во Македонија, колку што се труделе да ги елинизираат мажите, вели Брејлсфорд, Балканот би бил грчки.⁷⁰ Романските пропагатори брзо го разбрале значењето на жената на Балканот и пристапиле кон отворање на училишта за девојчиња. Во 1879 година вакви училишта биле отворени во Гопеш, Охрид и Крушево. Во 1881 година биле отворени и женските училиште во Битола, Магарево, Солун и Влахо-Клисура.⁷¹ Во училиштата за девојчиња најголемо внимание се посветувало на ракотворбите. Во нив девојчињата учеле да плетат, да везат и да шијат а целта била да станат “добри домаќинки” и, секако, “добри Романки”. Колку малку требало за едно семејство да се одлучи каде да го пушти своето девојче на школување може да се види од примерот во село Маловиште, кога девојките од селото започнале масовно да се запишуваат во романското училиште бидејќи во него имало машина за шиене а во грчкото училиште таква машина немало.⁷² Прекрасен пример колку навистина биле силни грчкото и романското чувство кај Ароманците.

Сите горенаведени училишта биле четиригодишни. Обиди да се отворат основни училишта биле направени и во ароманските села на Олимп, како и во неколку градови и села во Источна Македонија, но завршиле со неуспех. Уште во 1875 година Пико кажува дека селата Рамна и Порој во Серскиот санџак биле расположени да имаат романско училиште, за разлика од блиските градови Серес и Долна Цумаја во кои Ароманците биле на грчка страна.⁷³ Во 1879 година романски емисари минале низ ароманските села во драмската област и во близина на Зихна. Британски дипломати забележале раздвижување на ароманскиот елемент во тие места и барања да се отворат училишта во кои “ќе се предава на влашки јазик”.⁷⁴ Романски училишта во источниот дел на Македонија сепак не биле отворени во овој период. Во некои села, пак, како во ароманските села на Олимп, учителите кои се обиделе да отворат

69. X.H. Брејлсфорд, Op. Cit., 249.

70. Ibidem, 251.

71. АО ИНИ, Крушевска хроника...I..., 167 ; В.Трпкоски-Трпку, Op.Cit., 89 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 17-18, 80, 177.

72. M.V.Cordescu, Op. Cit., 112.

73. M.E. Picot, Op. Cit., 39.

74. Британски дипломатически документи..., 144-145.

романско училиште биле истерани со ќотек.⁷⁵

Настан од примарно значење на образовен план беше основањето на битолскиот романски лицеј во 1880 година. Основните училишта ја исполниле првобитната цел но по завршувањето на четирите години основно училиште, за младите Ароманци не постоела опцијата образованието да го продолжат во романска гимназија и многумина се решавале да се запишат во една од бројните грчки гимназии во земјата со што сите претходни напори на романската пропаганда паѓале во вода. Проблем од поинаква природа претставувал недостатокот на наставнички персонал. Момчињата од институтот Свети Апостоли веќе ги зазеле своите места во Македонија со што бил исцрпен учителскиот потенцијал. Брзото темпо на отворање романски училишта барало нови учители и, при немање поинаква опција, истите се барале во Романија. Дипломирани момчиња од букурешкиот лицеј Св. Сава или Универзитетот во Јаш и учителки обезбедувани од централното женско училиште во Букурешт и од институцијата Елена Доамна, сите Романци по потекло, биле испраќани во Македонија како учители во романските основни училишта во земјата. Овие луѓе не го знаеле ароманскиот јазик, ниту пак ги познавале темпераментот и потребите на Ароманците, што во време кога романската пропаганда требала да печали терен на сметка на грчката пропаганда се одразувало негативно врз романската кауза. За младите Ароманчиња романскиот јазик бил туѓ јазик и за нив не претставувало голема разлика дали во училиштето ќе учат на грчки или на романски.⁷⁶

Токму примената на ароманскиот јазик во романските училишта била причината што ги привлекувала Ароманците да ги отпишат своите деца од грчкото и да ги запишат во романското училиште а кога учителот бил Романец што предава на романски јазик тогаш и романското училиште станувало недоволно привлечно за Ароманците да се решат да ги раскинат вековните традиции и да го предизвикаат гневот на грчкото свештенство. Се јавила насушна потреба од нов расадник за учители во Македонија, Ароманци по потекло.

Апостол Маргарит се обидува и пред 1880 година да најде голема градба во Битола

75. ДАРМ, ф. Андреас Цимас, 1.992.1.6/22-31, 23.

76. Разликата помеѓу ароманскиот и романскиот јазик јасно ја истакнува Николае Јорга според кого: *“Двајта дијалекти, дако-романскиот и македо-романскиот, се како два целосно различни јазици. Романец од Букурешт не може да се разбере со неговите браќа од Македонија”* (С. Printa, Op. Cit., 438). Константин Белемаче истакнува во својата биографија дека кога сакал жените да не разберат за што се зборува, тој и неговите пријатели зборувале на романски (К. Белемаче, Op. Cit., 46).

во која би била сместена романска гимназија, но сите негови обиди наидуваале на сид пред силниот отпор од битолските патријаршисти. Во потрага за локал, Маргарит наишол на соработка кај лазаристите. Опатот Фавејриал му го понудил на Маргарит речиси празното католичко училиште во градот. Генералниот инспектор ја прифатил великодушната понуда и веднаш до лазаристичкиот манастир во Битола, од кого го делела само една ограда, бил отворен првиот романски лицеј во Македонија.⁷⁷

Во првата година лицејот имал само еден клас, двајца професори и 7-8 ученици. До 1887 година бил комплетиран со сите 7 класа и 90 ученици.⁷⁸ Образованието било четирикласно и седумкласно. Во рамките на лицејот имало и интернат и поголемиот број студенти добивале стипендија од романското министерство за образование. Всушност, поради слабоста на романската партија во Битола, каде што од околу 2060 аромански семејства само 60 ја прифатиле романската кауза,⁷⁹ мнозинството ученици биле носени од помалите села и градови и биле сместени во гимназискиот интернат.⁸⁰ Иако професорите во лицејот во најголем дел потекнувале од Македонија,⁸¹ ароманскиот јазик воопшто не бил користен во наставата.⁸² Забележливи се бројни недостатоци во образовната програма. Некои од нив се тешко разбирливи. Низ целото минато на лицејот, освен три години, романската национална историја воопшто не фигурирала во наставата а музичкото образование било задолжително. Речиси без прекин се предавале филозофија, германски, француски и турски јазик, дури и грчки и бугарски јазик. Покрај овие предмети во наставната програма биле и математиката, природните науки, религијата, гимнастиката, ликовното образование, географија

77. Кочо Сидовски, Мисијата на лазаристите и ароманското прашање во Македонија, Документи, VII/1, Скопје, 2010, 42.

78. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2352, dosar 147/1887, Bitolia, 3.12.1887, nepaginat ; Првите двајца професори биле Романци од Трансилванија, Р. Корвин и В. Глодариу а првите ученици, меѓу кои Таке Парце, Константин Атанаску, Сидери Карбунари и Панду Фунду биле ученици кои пребегале од грчкото училиште во Битола. Види: I. Arginteanu, Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani, Lumina, III/10, Bitolia, 1905, 294, 307-308.

79. ДАРМ, МСIP, мф. 554, dosar 268/1900, Bitolia, 9.08.1900, 9895-9897.

80. До 1905 година од 218-те ученици кои го завршиле седмиот клас во лицејот само 12 биле битолчани. Останатите биле: 32 од Авдела, 27 од Бер, 18 од Периволи, 15 од Самарина, 11 од Влахо-Клисура, 10 од Ниждополе, по 8 од Прилеп, Охрид и Гопеш, 7 од Крушево и Невеска, 5 од Хрупишта, 4 од Трново, Турја и од Мегленско, 3 од Магарево и Маловиште, 2 од Голема Селиа, 1 од Белкамен, Лерин, Катерини, Пападиа, Ресен, Смикси и Велес а останатите биле од Епир и Албанија. (I. Arginteanu, Op. Cit., 303-306).

81. До 1905 година во лицејот предавале 68 професори. 48 од нив биле Ароманци, 6 биле Романци од Трансилванија, двајца биле од Романија, петмина биле Турци, тројца Французи, двајца Ерменци и по еден Грк и Албанец. (Ibidem, 307-308).

82. ДАРМ, ф. Браќа Машови-Велес (1852-1922), кут. 29 (необработена). Училишните тетратки на некои од учениците во битолскиот лицеј јасно покажуваат дека со исклучок на предметите по странски јазици, единствениот јазик применуван во наставата бил романскиот јазик.

италијански јазик, латински јазик, хемија, физика и, секако, романскиот јазик.⁸³ Наставата сепак била одржувана од способни професори, за што добар доказ е листата на апсолвенти, преполна со имиња кои подоцна ќе станат писатели, научници, доктори, политичари, професори, прославени фотографи.⁸⁴

Во суштина, романскиот лицеј во Битола ја играл истата улога што Солунската гимназија ја играла за бугарската пропаганда. Продукција на наставнички персонал и денационализација на локалното население. Иднината сепак ќе покаже дека, како и нивните македонски колеги од Солунската гимназија, ароманските гимназијанти и пред сè нивните професори ќе покажат пркос и отпор кон ваквата денационализаторска политика.

Тешко е да се даде точна бројка на училишта и ученици кои посетуваа романска настава во овој период. Недостасува прецизна училишна евиденција и за приближна статистика принудени сме да се потпреме на извештаите на странските дипломати. Романски извор известува дека во 1880 година во Македонија имало 24 романски училишта, меѓутоа не ја наведува бројката на ученици.⁸⁵ Британскиот конзул во Солун, Џон Блант, кажува дека во ноември 1880 година во Македонија имало 15 романски училишта за момчиња и девојчиња во кои учеле 1 523 ученици.⁸⁶ За да разбереме колкав процент од ароманското население во овој период ја прифатило романската пропаганда, ќе се послужиме со пресметките на Густав Вајганд кој за основа го користи градот Охрид, каде што сите Ароманци биле членови на романската партија. Во Охрид живееле 700 Ароманци а училиштето го посетувале 75 ученици т.е соодносот ученици/жители бил 75/700.⁸⁷ Доколку истиот сооднос важи за сите аромански места и романски училишта, тоа би значело дека 1 523 ученици соодветствуваат на 14 000 Ароманци кои ја прифатиле романската кауза, или нешто повеќе од 10% од целото ароманско население во Македонија.

1.6. Како што можело и да се очекува, владата во Атина и Цариградската Патријаршија покажале голема загриженост за дејствувањето на романската

83. I. Arginteanu, Op. Cit., 117-118.

84. Списокот на апсолвенти до 1905 година може да се најде кај I. Arginteanu, Op. Cit., 303-306. Меѓу нив би ги издвоиле: Д-р Перикле Пучереа, д-р Филип Миша, Д-р Ташку Шунда, Д-р Симу Бербери, Јанаки Манаки, Коста Космеску, Јон Арцинтану, Јоан Даламетра, Никола Бацариа, Перикле Папахаци, Нуши Туљу, Јоан Чумети, Јота Наум Јота, Зику Араја, Николае Здрула и Марку Беза.

85. Şcoli şi biserică româneşti...Documente ..., 15.

86. Британски документи...Том IV..., 487.

87. Г. Вајгандъ, Аромане..., 294.

пропаганда по Берлинскиот конгрес. Иако романските успеси во Македонија биле релативно скромни, “романската бура во чаша вода сепак лошо влијаше врз Грците и Цариградската Патријаршија, кои зајочнаа вископска крстоносна војна против македо-романската пропаганда.”⁸⁸ Грчките весници сè уште цврсто стоеле на ставот дека Ароманците се “чистокрвни Грци кои го заборавиле својот мајчин јазик”⁸⁹ и дека Букурешт си правел илузии “доколку смејат дека преку емисари и романски учители ќе ги оддели Куцовласиите од грчката националност.”⁹⁰ Грчките дипломати не ја покажале истата релаксираност. Во 1878 година Клеон Рангавис, грчки конзул во Букурешт, предупредил дека Романија работи амбициозно за да ги придобие Ароманците. Атинските претставници изјавувале во Букурешт дека романските дејствија му штетеле само на елинизмот и не биле од полза за никој друг освен за Бугарите. Според грчката дипломатија, било под достоинството на апостолите на романската идеја да се борат против елинизмот заедно со бугарските дејци. Во 1880 година грчкиот конзул во Солун, К. Ватикиотис, веќе бил убеден дека не може да смета на соработка со Романците и дека Грците треба да ги организираат силите против обединетите противници кои работеле за романската и бугарската идеја.⁹¹ Отворањето на романски конзулат во Солун и дејноста на конзулот Де Линш силно ја иритирале Атина. Грците биле убедени дека романскиот конзул работи на одвојувањето на Ароманците од патријаршиската заедница.⁹² Набргу следувале и кадровски промени. Грчкиот конзул во Букурешт бил преместен заради тоа што не успеал да го парализира почетниот правец во ширењето на романската пропаганда.⁹³

Како по обичај, врвот на копчето на грчката политика во Македонија и во овој период била Цариградската Патријаршија. Политичката клима одела во прилог на романските пропагандни дејци, но локалните власти неретко знаеле да ги користат несогласувањата во Цариград и да дејствуваат на своја рака, спротивно од добиените директиви. Грчките митрополити сè уште имале доволно моќ и доволно злато за да

88. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 56.

89. К. Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија...*, 133, белешка 248.

90. N. Georgescu, *Op. Cit.*, 107.

91. Ж. Попов, *Българският...*, 131-132.

92. Токму во време на засилување на грчко-романските несогласувања во Македонија, во Атина пристигнал новонаименуваниот романски амбасадор Ексарху. Тој требал да пристигне 5 месеци порано, во јули 1880 година, кога во Букурешт дошол новиот грчки амбасадор, но поради силните тензии во грчкиот главен град, Ексарху стигнал во Атина на 28.12.1880 година. Види: Д. Јовановски, *Значењето на Ароманците за грцизмот...*, 4-6; M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 55.

93. J. Аргинтеану, *Op. Cit.*, 189.

влијаат кај вилаетските управници и нивните помошници.

Патријаршијата била одлично запознаена со сите романски активности во Македонија. На 5 ноември 1878 година грчкиот пелагониски митрополит Матејос известува во Цариград за ширењето на романската пропаганда и бара од властите преземање на итни мерки против неа.⁹⁴ На 24 февруари наредната година, поради тоа што Мегленско било “заразено од влашката пропаганда”, Патријаршијата го задолжува Матејос да го преземе раководството врз работите во Меглен и секојдневно да известува за дејноста на романскиот комитет.⁹⁵ Во мај 1879 година Патријаршијата кажува дека е известена за целокупната дејност на “влашко-романската пропаганда” која “се служи со подмитување, фабрикување, провоцирање, поттикнување на нетерпенија и бунтови.” Патријархот му препорачува на пелагонискиот митрополит да се преземат сите потребни мерки за сузбивање на романската пропаганда.⁹⁶ Тревогата кај Патријаршијата се засилила есента 1879 година поради отворањето на романскиот генерален конзулат во Солун и формирањето на Македороманското друштво за култура. Патријархот Јоаким III на 30 октомври 1879 година испратил циркуларно писмо до сите митрополити, во кое ги известува за новоформираното друштво кое имало пропагандни цели и ги задолжува митрополитите да ѝ се спротивстават на романската пропаганда.⁹⁷ Според патријархот, Македороманското друштво сакало во Македонија да испрати свештеници кои меѓу населението би ја вметнале идејата за национална црква а подоцна и административна независност.⁹⁸ На грчкото свештенство му било наредено да ја заштити црквата и од најмалата романска опасност.⁹⁹

Од зборови се преминало на дело. Покрај традиционално користените средства: клевети, анатемисување и протерување од црквата, грчката анти-романска реакција се повеќе користела и оружени средства. Селата Гопеш и Маловиште, кои спонтано прераснувале во главни цитадели на романската пропаганда, постојано се наоѓале на удар на грчки вооружени чети.¹⁰⁰ Свештеници кои се осудувале да служат на романски или на аромански јазик во црквите биле апсени и подложувани на мачење и потсмев.¹⁰¹

94. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 12, А.Е. 67, л. 1-2.

95. Ibidem, кут. 2, пап. 5, А.Е. 3, л. 1.

96. Ibid., кут. 2, пап. 5, А.Е. 9, л. 1-2.

97. Idem., кут. 2, пап. 5, А.Е. 28, л. 1-2.

98. Кирил Патријарх Български, Българската Екзархия...книга първа..., 381-382.

99. Români de la sud de Dunăre ...Documente..., 162.

100. Види: Ј. Гуламила, Борбите на Гопешаните со андартите, Документи, III/1, Скопје, 2006, 71-76.

101. Ж. Попов, Българският..., 132.

Најболен трн во окото бил Апостол Маргарит. Откако во 1879 година успеал да влезе во општинското училиште во Влахо-Клисуреа и да ги протера оттаму грчките учители, Маргарит е секојдневно споменувано име во преписките помеѓу Патријаршијата и митрополитите.¹⁰² Грчките медиуми беснееле поради изјавите на Маргарит дека Ароманците биле тие што ја создале модерна Грција¹⁰³ а црквата алармирала при секој негов обид да ги оттргне Ароманците од елинизмот. Митрополитот на Лариса понудил и награда за главата на Маргарит.¹⁰⁴ Не се чекало долго до првите обиди за убиство. Тој успева да се спаси неповреден при првиот обид за атентат врз него извршен на 13 декември 1879 година, но во 1881 година едвај се извлекол од камите на П. Пишурика и Т. Модис, преправајќи се дека е мртов.¹⁰⁵ Прилично неразбирлива грчка реакција доколку им веруваме на грчките статистики дека во Македонија живееле десетина илјади Ароманци.

Маргарит сепак се спасил од сите обиди да биде убиен и набргу ќе ја пренесе битката на ново бојно поле - во црквата.

2. Пајџа, дипломатијата и клучоџ (Ароманскоџо црковно прашање 1878-1897 година)

*Од Турција, мохамеданска Турција, Ароманциџе
сџекнаа прраво да се молат на мајчин јазик,
но од пресвџаџа Пајријариџа, ни прво.*

Архимандрит Корнилие Сабареану

2.1. Иако имале различно потекло и свои народни традиции, христијанските народи на Балканот имале нешто заедничко што силно ги врзувало-православната вера.

По падот на Цариград во 1453 година султанот Мехмед II и неговите наследници со низа декрети го регулирале животот на христијаните во нивната империја. Балканските христијански етникуми останале под канонска власт на патријархот од Цариград кој по укинувањето на Пеќската Патријаршија во 1766 година и на Охридската Архиепископија во 1767 година добил ексклузивно право на духовна

102. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 2, пап. 5, А.Е. 37, л. 1-5 ; кут. 2, пап. 7, А.Е. 3, л. 1.

103. Маргарит велел: "Ние бевме прво што ја создадовме Грција. Наши бев Колеџис, Гривас, Боцари, Цавела, Хаџи-Пеџру, Андруџу, Букувала..." (V. Bérard, Op. Cit., 248).

104. Д. Јовановски, Грчка балканска политика..., 204.

105. Ж. Попов, Българският..., 132 ; N. Georgescu, Op. Cit., 102.

јурисдикција врз сите христијани во Европска Турција. Тој нив ги претставувал пред властите во однос на најразлични верски, административни, судски и политички прашања. Во времето на зрелиот национализам во XIX век се појавуваат и првите посериозни обиди за нарушување на воспоставениот поредок.

На истокот црквата била таа која ја одредувала националноста. Православните христијани кои биле под покровителство на Цариградската Патријаршија биле впишувани како “Рум Милет”, именител кој подразбирал грчко потекло. Имајќи го во предвид блискиот сооднос, дури до сраснатост, меѓу националноста и црквата, борбата за национална црква водена од балканските народи станала составен дел од борбата за национална афирмација а црковната независност станала премиса за национално ослободување. На тој начин битката за независна црква станувала еклизијастички обоен национален судир помеѓу Грција и грчки настроената Цариградска Патријаршија од една страна и различните балкански етникуми од друга страна.

Низ вековите религиозното чувство на Ароманците било една егзистенцијална константа.¹⁰⁶ Ароманците се покажале како елемент најотпорен на исламизација од сите други балкански народи¹⁰⁷ и ѝ останале верни на православната христијанска вера. Создавањето на Бугарската Егзархија во 1870 година ќе отвори нови перспективи и за национално настроените Ароманци. Ароманските дејци биле свесни за важноста на црквата. Во Османлиската империја признавањето на црквата значело и признавање на народноста и било јасно дека успесите на културно-просветно поле не биле доволни доколку не се крунисани со успех на религиозен план и создавање на независна ароманска црква. Православна Романија не останала настрана од борбите на Ароманците за сопствена црква. Романските политички лидери знаеле дека добивањето на црковна автономија на Ароманците би овозможило проследување на цели од различен карактер. Покрај духовните и културнонационалните задачи, еден аромански митрополит би ѝ овозможил на Романија полесно да ги оствари и зацртаните политички цели.

106. G. Zbucea, O istorie..., 127.

107. Како резултат на специфичниот начин на живот во затворени заедници во оддалечените планински места, како и поради уживањето на посебни права и привилегии ветени од страна на Османлиите, Ароманците полесно ја зачувале православната вера во споредба со останатите балкански христијани. Селото Ноте во мегленско било единственото влашко село кое го прифатило исламот. 70-тина исламизирани Ароманци живееле во селото Долна Белица а во останатите места менувањето на верата кај Ароманците се случувало ретко и на индивидуална база. Така во Велес е регистриран само еден случај кога некој Ароманец во XIX век го прифатил исламот и станал Ахмед (Миленко С. Филиповиќ, Ароманците во Велес, Документи, III/2, Скопје, 2006, 37).

Во текстот што следи ќе ги разгледаме развојните етапи на ароманското црковно прашање во втората половина на XIX век, инволвираноста на разни религиозни и политички фактори, дипломатскиот аспект на ова прашање и одразот што ароманското црковно прашање го имало на теренот, меѓу Ароманците во Македонија.

2.2. Покрај пропагандите на балканските држави во Македонија биле застапени католичката и протестантската пропаганда. Верските пропаганди на западните римокатолички замји се појавиле како резултат на општествено-економските промени што се случиле во Османлиската Империја.¹⁰⁸ Иако биле базирани врз верска основа, овие пропаганди имале политичка заднина.¹⁰⁹

Католичката пропаганда своето ширење го реализирала со помош на Франција која што формирала лазаристичка мисија. Мисионерите од Запад во овој период биле под заштита на француските дипломатски кругови. Политиката на Франција и Ватикан одела напоредно и нивен заеднички интерес бил преку унијатење на балканските народи од една страна и римокатоличката црква од друга страна да се прошири и културно-политичкото влијание на Франција меѓу христијанското население во Европска Турција.¹¹⁰ Лазаристичките мисии во Солун (1841) и во Битола (1854) биле формирани токму во времето кога преку црковно-училишните општини Македонците воделе борба со Цариградската Патријаршија за поставување на свои владици и за воведување на црковно-словенски јазик во црквите и мајчин јазик во училиштата. Користејќи ја тешката политичка и економска состојба на македонскиот народ, лазаристите ветувале исполнување на сите услови доколку Македонците преминат во унија со Римокатоличката црква. При таквите ветувања не заборавиле да нагласат дека ќе дозволат назначување на словенски свештеници и зачувување на мајчиниот јазик и месните традиции.¹¹¹

108. Под притисок на големите сили Османлиската власт била принудена да донесе реформи. Во 1839 година бил донесен Гилханскиот хатишериф а во 1856 година и Хатихумајунот со што биле проширени правата на христијаните. Ним им била дадена слобода на вероисповед, како и поголема правна и материјална сигурност. Ваквите услови ја овозможиле појавата на црковно-училишните општини во Македонија и ја интензивирале борбата на македонскиот народ за воведување на мајчин јазик во училиштата и црковнословенски јазик во црквите. По Кримската војна (1853-1856) и Парискиот мировен договор (1856) Франција стекнала право да го покровителствува римокатолицизмот во Османлиската Империја. Таа го свртела своето внимание кон словенските народи, нудејќи им решавање на црковното прашање преку унија со Римокатоличката црква. (К. Сидовски, Мисијата на лазаристите..., 37).

109. В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 107.

110. К. Сидовски, Мисијата на лазаристите..., 37.

111. Славко Димевски, *Историја на македонската православна црква, Скопје, 1989, 371.*

Во суштина католичката пропаганда и немала денационализаторски карактер и затоа била полесно прифатлива за локалното население. Времето во кое таа се појавила коинцидирало со засилените борби на македонскиот народ против Цариградската Патријаршија и унијата не претставувала ништо друго освен еден маневар со политичка цел кој, очекувано, набргу ќе ја отфрли маската.

Како и во случајот со Македонците, барањата на Ароманците за унија со Рим биле израз на политичка фрустрација а не одлука донесена од длабоки религиозни убедувања.¹¹² Во битката за оттргнување на Ароманците од сферата на грчкото влијание, Апостол Маргарит и неговите соработници нема да се колебаат да побараат помош и од лазаристите.

Кон крајот на шеесеттите години на XIX Апостол Маргарит ги воспоставил првите контакти со водачот на лазаристичката мисија во Битола, опатот Жан-Клод Фавејриал.¹¹³ Маргарит бил свесен за погубните последици што отворената соработка со католичките пропагандни фактори би ги имала во оваа рана, ранлива фаза на ароманското национално движење. Затоа првите контакти со водачите на католичката пропаганда биле дискретни и се сведувале на израз на симпатии и расположеност за идно содејствие. Ароманско-католичката соработка ќе добие пошироки димензии по Берлинскиот конгрес кога во корист на истата ќе работат и во Виена и Букурешт. Преку една потенцијална унија меѓу Ароманците и Ватикан, сите тие следеле различни цели и интереси. За Апостол Маргарит придобивањето на поддршката на западните сили било само средство кон остварување на националните задачи. Тој не одбегнувал да оддржува врски со солунските и битолските лазаристи и му ветувал на Фавејриал дека при првиот погоден случај Ароманците ќе се свртат кон Рим, но тоа го правел бидејќи било неопходно за самозаштита и за добивање на можности да го развива

112. Независно од романската пропаганда, одредени Ароманци и претходно се обиделе да ги остварат своите интереси во борбата со претставниците на Цариградската Патријаршија преку прифаќање на западните верски пропаганди. Како последица на недоразбирањата со пелагонискиот митрополит Бенедикт, на 16.01.1868 година, делегација од повеќе од 20 луѓе, трговци од Битола, составена од Ароманци, Албанци и Македонци, дошла пред британскиот конзулат и ја изложила пред конзулот Калверт намерата да станат протестанти и да им биде испратен свештеник (Британски документи...Том IV...,203-214).

113. Жан-Клод Фавејриал (1817-1893), роден во Франција, во 1843 година бил примен во Конгрегацијата на лазаристичката мисија во Париз. Во 1845 година бил испратен на мисија во Санторини а во 1847 година во Цариград, во куќата Сан Беноа, каде што го развил интересот за балканските народи. Во 1866 година бил испратен во Солун а во 1867 година бил назначен за водач на лазаристичката мисија во Битола. Работел и во Пеќ и Призрен на покатоличување на Албанците. Види: Жан-Клод Фавејриал, Аромански катехезис за потребите на свештениците (Еден необјавен ракопис, Битола, 1891), Скопје, 2008, 18-21.

училишното дело.¹¹⁴ Католиците, како и во случајот со македонските борби против патријаршијата, се обиделе да ги исползуваат грчко-романските противречија за да извлечат корист за себе. Со засилувањето на романската пропаганда и ароманското национално движење по 1878 година, Фавејриал се надевал дека ќе успее во својата мисија да придобие нови клиенти, кои, поради нивното латинско потекло, би го претпочитале Рим пред Цариград. Австро-Унгарија, чии реални шанси за проширување останувале на Балканот, се трудела да ја засили католичката пропаганда по Берлинскиот конгрес.¹¹⁵ Во преговорите меѓу апостолскиот делегат во Цариград Ванутели и австро-унгарскиот амбасадор Каличе бил истакнат и интересот на австро-унгарската влада за привлекување на ароманското население кон католицизмот, со што би се засилило австро-унгарското влијание на Балканот и истовремено Виена би ја задолжила Романија. Каличе истакнал дека Виена е подготвена целосно да ги помогне католичките стремежи, но без јавно изразување на помошта, бидејќи таа постапка би била лошо примена од Грците и од Портата која во унијата меѓу Ароманците и Ватикан би гледала лични планови на австро-унгарската монархија насочени против турските интереси.¹¹⁶ Најделикатна била позицијата на Романија. Од една страна, кај романскиот народ сè уште биле свежи сеќавањата за борбите меѓу православноста и унијатската хиерархија во Трансилванија и Банат и денационализаторската улога на католичката црква меѓу трансилванските и банатските Романци. За Романците унијата била национално-разединувачка појава наложена од Австро-Унгарија и секој обид балканските “Романци” да ја прифатат католичката вера би бил пречекан на нож од романската јавност и опозиционите политички партии. Од друга страна, Романија не се чувствувала подготвена да започне битка за создавање на независна ароманска црква во Македонија и кај неа постоел основан страв дека Ароманците би можеле масовно да се приклучат кон Егзархијата. При ваква состојба, за кралот католик и за германските воспитаници во романската влада, меѓу кои и министерот за надворешни работи, “либерал германофил и симпатизер на католицизмот”¹¹⁷ Димитрие Стурса, единствена

114. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 225.

115. Види: Михајло Миноски, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање 1878-1903, Скопје, 1982, 281-283.

116. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 228 ; Според Пејфус, кој ги истражувал австриските конзулски извештаи од овој период, Австро-Унгарија се однесувала со скептицизам и иронија кон ароманското национално движење и воопшто не соработувала со католичката мисија во обидот да се придобијат Ароманците (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 59-60).

117. M.D. Peufuss, Chestiunea..., 59.

опција било јавно да се спротивставуваат на покатоличувањето на Ароманците и да даваат изјави од типот *Каде е православијето, таму е и Романија*¹¹⁸ а тајно да работат на реализирање на унија помеѓу ароманското население и римокатоличката црква.

Токму од романска страна произлегле и првите обиди за остварување на унијата. Во 1880 година првиот секретар на романската амбасада во Рим Обеденару, чиновникот во амбасадата Крецулеску и Јоан Караџани, кој во тој период се наоѓал во Рим во обид да го придобие Франческо Криспи, ја изложиле пред папската курија идејата Ароманците од Епир, Тесалија и Македонија да бидат ставени под црковна јурисдикција на апостолскиот администратор и епископ на унијатите во Кукуш, Нил Изворов.¹¹⁹ Иако романските дипломати во Рим кажувале дека не се ополномоштени од владата во Букурешт а романскиот министер за надворешни работи Василе Боереску ги негирал вестите дека се водат преговори со Ватикан,¹²⁰ на Обеденару и Крецулеску им било дозволено да ги продолжат преговорите. Во Ватикан не брзале да дадат одговор. Генералниот префект на пропагандата се обратил до водачот на лазаристите во Солун Бонети и побарал од него да ги обезбеди сите потребни информации за можноста да биде склучена унија помеѓу Ароманците и римокатоличката црква. Бонети сметал дека не треба да се брза. Според него Нил Изворов бил неспособен да изврши едно такво деликатно дело а, покрај тоа, ароманскиот елемент во блиската и подалечната околина на Кукуш бил малуброен. Од друга страна, Бонети ја истакнал идејата во ароманското гратче Мецово во Епир, кое меѓу другите привилегии уживало и право да бира свој сопствен архимандрит, независен од патријархот, да биде поставен свештеник испратен од Рим кој би им бил претпоставен на сите аромански црковни општини.¹²¹ Од Ватикан се обрatile и до католичкиот бискуп во Букурешт, монсињор Паоли. Според него, идејата за ароманска унија немала цврста основа и била само параван со цел да се прикријат активностите со национална цел на Ароманците, бидејќи во Букурешт биле добро свесни дека католицизмот во Османлиската Империја немал никакви шанси за успех.¹²² Во

118. О. Барлеа, *Op. Cit.*, 43.

119. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 58 ; Кирил Патријарх Български, *Принос към униатството...*, 227.

120. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 59.

121. Меѓу другото, Бонети истакнал и дека архимандритското место во Мецово во тој момент било слободно. Сепак Бонети изумил дека во Мецово романска партија воопшто и не постоела а жителите на градот биле цврсто приврзани кон грцизмот и немало никакви шанси во Мецово да биде прифатен унијатски епископ. Види: К. Сидовски, *Мисијата на лазаристите...*, 43.

122. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 59.

Цариград апостолскиот делегат Ванутели му изјавил на Каличе дека романската влада презела постапки за унија но дека папската курија не била подготвена да го прифати предлогот поради неспособноста на Изворов и поради тоа што во Ватикан сакале акцијата да биде започната од една католичка сила.¹²³ Ватикан решил да го остави прашањето отворено. На Обеденару му било одговорено заинтересираните општини да се обратат до папскиот делегат во Цариград Ванутели. Изгледа дека во тој миг, кога требало да се реши прашањето на новата грчко-турска граница, Ватикан не бил подготвен да ја предизвика патријаршијата и да дејствува самостојно меѓу Ароманците во Тесалија, без поддршка од некоја католичка голема сила. Ниту Австро-унгарската дипломатија не сакала да се одолговлекува прашањето на грчко-турската граница. Куријата го избрала единствениотвозможен пат т.е да го поттикне ароманското население само да поднесе молби за прием на унијата до апостолскиот делегат во Цариград и од друга страна да се обезбеди макар и привидно застапништво на католичките големи сили.

По решавањето на грчко-турскиот граничен спор, во Ватикан започнале да му посветуваат поголемо внимание на ароманското прашање. Во април 1882 година Бонети отпатувал од Солун во Битола за да го испита теренот за потенцијална унија. Сознанијата не ветувале светла иднина, но препорачал да се продолжи со работа. Во Рим Обеденару го подготвил апсолвентот на теолошкиот факултет во градот, Аугустин Бунеа, да биде испратен како мисионер меѓу Ароманците во Македонија, Епир и Албанија и да стане “национален будител на браќата Ароманци”, но и оваа идеја останала нереализирана бидејќи избила силна полемика помеѓу православните и унијатите во Трансилванија која на Бунеа му го затворила патот кон Македонија.¹²⁴

Во Битола веќе не постоело сомнение за соработката помеѓу активистите на романската и католичката пропаганда. Блиските односи меѓу Маргарит и Фавејриал биле истакнати уште во 1880 година кога Фавејриал најпрво ја изнајмил а потоа и му ја продал на Маргарит зградата во која бил сместен романскиот лицеј. Во исто време, Фавејриал бил и вработен во лицејот како професор по француски јазик и филозофија и, иако директор на лицејот бил Романец, Фавејриал ги држел сите клучеви за училиштето.¹²⁵ На издавачко поле, со поддршка на Фавејриал, Маргарит издејствувал

123. Ibidem.

124. О. Барлеа, *Op. Cit.*, 39-40.

125. S. Gallon, *Rapporti politici...*, 366 ; Кирил Патриарх Български, *Принос към униатството...*, 235.

во Брисел и во Цариград да бидат објавени книги на француски јазик во кои била бранета ароманската кауза а благодарение на истата поддршка тој создал врски со печатот во Виена, Берлин и останатите европски културни центри и ја “запознал” Европа со Ароманците.¹²⁶ Во 1883 година Маргарит и Фавејриал ја изработиле, веројатно со знаење на австро-унгарскиот конзул, “Прокламацијата кон албанскиот народ”, редактирана на романски и албански јазик, жестоко упатена против грчката пропаганда, во која се докажувало дека вистински пријатели на Албанците биле Романците.¹²⁷ Грците реагирале на секоја манифестација на соработка меѓу Фавејриал и Маргарит и се обидуваале да го дискредитираат поранешниот грчки учител. Тој бил обвинуван дека работи во полза на католичката мисија, дека е француски и австриски агент кој добива субвенции од Виена за да ги покатоличи Ароманците. Дури и самиот Фавејриал од грчкиот конзул во Битола бил сметан за австро-унгарски агент преку кого Австрија се трудела да создаде католичка Влахија во Македонија.¹²⁸

Во април 1883 година и на османлиските власти им била потврдена соработката меѓу Маргарит и католичката пропаганда. Во Солун локалната полиција уапсила некојси анција по потекло од Влахо-Клисуреа кој им дал прибежиште на двајца Албанци кои претходно зеле учество во востанието во Скадар. При прегледот на неговите документи полицијата открила две писма во кои било споменато името на Апостол Маргарит. Преведувачот на писмата, солунски Грк, рекол дека писмата биле со бунтовничка содржина. Солунската полиција испратила барање до Битола да биде приведен Маргарит. На 1 април Маргарит бил уапсен во Магарево и испратен во Солун, при што му била запленета сета документација пронајдена во неговиот дом.¹²⁹ Романската дипломатија и унијатските претставници во Македонија веднаш се раздвижиле. Романскиот амбасадор во Цариград Маврогени добил наредба од Букурешт жестоко да се ангажира за ослободување на Маргарит и враќање на запленетата документација. Бонети пак од своја страна инсистирал кај францускиот конзул во Солун да побара ослободување на Маргарит.¹³⁰ Романскиот в.д конзул во Солун, Попович, успеал да издејствува ослободување на Маргарит но петнаесет писма, меѓу кои и три писма упатени од Бонети и Фавејриал до Маргарит, во кои му честитаат

126. N. Georgescu, Op. Cit., 101-102.

127. G.A.Virgilj, Op. Cit., 621.

128. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 236.

129. Documente diplomatice Române...1883..., 221-223.

130. Ibidem, 216-220.

за успешно завршената работа при покатоличувањето на свештеникот Димитри Константинеску, биле задржани на понатамошно испитување.¹³¹ Кон крајот на мај Попович издејствувал од солунскиот валија да бидат вратени писмата, по што Бонети му изјавил дека папата бил спремен да го награди валијата со големиот крст од редот Св. Ѓорѓи.¹³² Во септември истата година биле дополнително потврдени врските помеѓу романската и католичката пропаганда кога Бонети жестоко се залагал да биде ослободен романскиот учител во Епир, Пападимитрие, кој бил обвинет поради ширење на католичка пропаганда. Попович, зачуден од интересот и мешањето на унијатите во романските работи, остро протестирал кај амбасадорот Маврогени и го обвинил Апостол Маргарит дека преку неговите врски со католичките религиозни водачи го загрозува развојот на романската пропаганда. Маврогени, кој бил запознаен со специфичната улога на Маргарит, го известил романскиот министер за надворешни работи Д. Стурса за обвинувањата на в.д конзулот. Одговорот на Стурса бил краток и јасен: *“Прейорачајѝе му на ѓ-н Појович да не се меша...во йолийички работѝи од државен инѝерес”*.¹³³ Очигледно, со улогата на Маргарит не биле запознаени ниту романските конзули и таа му била позната само на романскиот политички врв.

На теренот биле забележани првите, краткотрајни, успеси. На почетокот на 1883 година речиси половината од жителите на Периволи, на чело со свештеникот Димитри Константинеску, го признале папата за религиозен водач. Унијата траела само еден месец. Со исклучок на свештеникот Константинеску, сите останати селани се вратиле под црковна власт на Патријаршијата.¹³⁴ Кон унија биле привлечени и Ароманците од едно албанско село, откако го протерале грчкиот свештеник а патријархот одбил да назначи романски свештеник во селото.¹³⁵ Но и тука успехот бил краткотраен бидејќи

131. Ibid., 260.

132. Idem., 280.

133. Id., 459-460, 491-492, 510-511.

134. Во историографијата е прифатено мислењето дека Константинеску го признал папата поради тортурите што врз него ги вршело грчкото свештенство (Г. Вайгандѓ, Ароманце..., 134). Во неговата биографија Константинеску воопшто и не спомнува дека го прифатил католицизмот, меѓутоа наведува неколку настани кои ни даваат основа да веруваме дека причините за неговото конвертирање не биле само резултат на малтретирања од страна на грчкиот клер. Во март 1880 година тој во Цариград се запознал со тогашниот секретар во романската амбасада и иден секретар во романската амбасада во Рим, Обеденару. Во 1882 година, кога Константинеску бил во голема криза за пари, Обеденару од Рим му испраќал пари и охрабрувачки писма. Со оглед на улогата на Обеденару во обидите да се привлечат Ароманците кон унија, не можеме да ја исклучиме можноста дека токму Обеденару бил тој кој што уште во 1880 година ја развил идејата Константинеску да го прифати католицизмот (Види: Д. Константинеску, Биографија, Скопје, 2002, 11, 17).

135. V. Bérard, Op. Cit., 281.

селаните набргу ја напуштиле унијата. Бонети не бил обесхрабрен и се обидел уште повеќе да ги зацврсти односите со Маргарит, инсистирајќи кај француската влада ароманскиот водач да биде именуван за француски вицеkonzул во Битола.¹³⁶

По 1883 година се забележува стагнација а потоа и опаѓање во соработката помеѓу Ароманците и католичките водачи во Македонија. Во 1885 година неколку Ароманци упатиле барање до папата Лав XIII Ароманците да бидат прифатени во католичката црква како *ароманска нација* и да бидат бранети од интригите на грчкото свештенство. Покрај другото, тие барале да можат да си го задржат својот јазик во литургијата и да им биде признаена автономија.¹³⁷ Истата година во Битола дошол и началникот на лазаристите во Цариград, Ерте, кој истакнал дека имало надеж Ароманците да се привлечат кон католичката црква откако ќе се отвори во Битола ароманска катедрала и мала семинарија. Биле обезбедени и финансиски средства преку пропагандата на верата во Лион, но идејата за ароманска катедрала во Битола останала нереализирана.¹³⁸ Во 1887 година Бонети ги посетил Битола и Прилеп. Посетата, со цел да се разгледаат можностите за унија, добила карактер на голема свеченост но изгледа дека Бонети бил скептичен и немал надежи за успех. Тој сепак истакнал дека од романските училишта во Македонија би можеле да бидат регрутирани кандидати за свештенство, кои по ракоположувањето би ги воделе Ароманците кон обединување со Ватикан.¹³⁹ Последниот посериозен чекор за унија бил направен во 1888 година кога во Македонија, со мисија да се занимава со ароманското прашање, бил испратен Амброзио Врета, Ароманец од Битолско кој образованието го добил во католичкиот колеџ во Рим. Врета немал никаков успех и набргу се вратил во Италија.¹⁴⁰

Со исклучок на Фавејриал, кој што до крајот на својот живот во 1893 година работел на проектот за основање на семинарија, пишувал црковни книги на аромански јазик¹⁴¹ и верувал дека унијата е сè уште можна, веќе на сите им било јасно дека црковното соединување на Ароманците со римокатоличката црква е неостварливо. Силните напади против Маргарит, кои доаѓале и од страна на членови на романската партија, го увериле ароманскиот деец дека било бесмислено да работи на унија со католичката

136. Trandafir. G. Djuvara, Mes missions diplomatiques, Belgrade-Sofia-Constantinople-Galatz-Bruxelles-Le Havre-Luxembourg-Athenes, 1887-1925, Paris, 1930, 54.

137. О. Барлеа, *Op. Cit.*, 40.

138. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 231.

139. О. Барлеа, *Op. Cit.*, 40.

140. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 233.

141. Види: Жан-Клод Фавејриал, *Op. Cit.*

црква и дека влијанието на лазаристите претставувало суштествена пречка за развитокот на националното дело. Православието кај Ароманците било премногу силно. Српскиот конзул во Битола, Димитрие Боди, забележал дека католичката пропаганда и во 1891 година манифестирала симпатии кон Ароманците но симпатиите не биле возвратени бидејќи Ароманците никогаш не би се согласиле да станат католици. Тие би прифатиле да излезат од крилото на Патријаршијата “но само доколку новата црква на која ќе и пристапат е православна”.¹⁴² За неуспехот на ароманската унија влијаеле и странски политички фактори. Според рускиот конзул во Битола, Ростковски, рускиот конзулат во градот силно влијаел да биде оневозможена унија помеѓу Ароманците и католиците.¹⁴³

Раскилот бил конечен. Соработката помеѓу Ароманците и католиците се покажала како уште еден шаховски потез кој дал слаби резултати. Вниманието сега било насочено кон нешто многу позначајно од црковна унија со католиците. Ароманците постепено чекореле кон една друга определба - создавање на ароманска црква предводена од аромански митрополит.

2.3. Во раните шеесетти години на XIX век Анастасе Пану ја истакна идејата да се основа аптокефална ароманска архиепископија Јустинијана Прима со седиште во Охрид. Видовме дека создавање на ароманска епископија во Македонија беше и една од целите пропишани во уставот на Македороманското друштво за култура. Пред 1878 година не суштествувале услови за активирање на ароманското црковно прашање но констелацијата на меѓународните односи по Берлинскиот конгрес, вклучително и тензичните грчко-турски односи, создала поволна клима за лансирање на идејата за ароманска црква пред османлиските и европските политички фактори.

Очекувано, во битката за конституирање на независна ароманска црква главен протагонист ќе биде Апостол Маргарит. Тој ќе ги остави учителите да ја продолжат малата војна со грчкото свештенство низ македонските села а самиот борбата ќе је префрли на дипломатски терен во Цариград.

Во 1880 година кај компетентите власти бил направен првиот обид за создавање на аромански епископат. Маргарит испратил до Портата петиција за уредување на ароманска епископија, одделена од Патријаршијата, оправдувајќи го своето барање со

142. Граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија, Том V, книга II, 1891 (Приредил Климент Цамбазовски), Београд, 1991, 108.

143. Ж. Попов, Българският..., 391.

фактот дека до присоединувањето на Пејската Патријаршија и Охридската Архиепископија кон Цариградската Патријаршија Ароманците во Европска Турција располагале со свои цркви кои потоа биле узурпирани од грчкиот клер.¹⁴⁴ Иако од турска страна не биле упатени охрабрувачки сигнали и на Маргарит му било лаконски одговорено дека барањето ќе биде разгледано, реакцијата на Патријаршијата била експресна. Во Фанар биле уште претходно известени дека романски учители во Македонија шетаат низ селата и собираат потписи, но освен вообичаените совети до грчките митрополити да бидат претпазливи и да не дозволуваат ширење на “влашката пропаганда”, не биле преземени поригорозни мерки.¹⁴⁵ Но кога барањето за ароманска црква стигнало до официјалните османлиски претставници, патријархот побрзал да ѝ се спротивстави на ароманската акција. Меѓу другото, тој ја акредитирал идејата дека издавањето на црковни книги и литургиска служба на аромански јазик не се според законот на православието туку католички обичај и ги потенцирал врските на Маргарит со католицизмот. Било решено прашањето за креирање на ароманска црковна хиерархија да се остави за подобри времиња.¹⁴⁶

Како по обичај, “подобрите времиња” коинцидирале со лошите времиња во билатералните односи помеѓу Османлиската Империја и Грција. Критските востанија и турбулентните односи помеѓу Портата и Фанар, предизвикани од привилегиите давани на бугарската егзархија, редовно ќе означуваат и интензивирање на обидите на Ароманците и романската влада да издејствуваат привилегии за себе. Романија, како што тоа во истиот период го правела и владата на Стамболов во Бугарија, следела мирољубив курс спрема Османлиската Империја со единствена цел придобивање на пошироки права за своите “сонародници” во европскиот дел од империјата. Во усложените услови во Македонија по 1887 година, романската дипломатија со сите сили и енергија ќе работи на придобивање на благонаклонетоста на султанот и османлиската влада во името на посочената цел.

Пролетта 1889 година бугарскиот премиер Стамболов успеал да издејствува од Високата Порта назначување на Теодосиј за бугарски митрополит во Скопје. Неочекувано, османлиската влада го повлекла ова решение.¹⁴⁷ Истовремено, на 16 јуни

144. Ibidem, 125.

145. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 11, пап. 1, т.147.

146. G. Zbucea, O istorie..., 131.

147. Ж. Попов, Българският..., 233.

1889 година, без посериозна дипломатска иницијатива од романска страна, патријархот Дионисиј V дозволил употреба на ароманскиот јазик во местата каде што членовите на романската партија сами си ги изградиле црквите, под уште еден услов црковните книги да бидат користени само откако би биле одобрени од Патријаршијата. Причината за ваквото навидум неразбирливо решение на цариградскиот патријарх треба да се бара токму во контекст на бугарската иницијатива за добивање на берати за егзархиски митрополити и во сè поизразената тенденција кај Ароманците да го признаваат бугарскиот егзарх за религиозен поглавар.¹⁴⁸

На почетокот на 1890 година романската дипломатија започнала целонасочна активност за признавање на аромански митрополит во Османлиската Империја. Романскиот амбасадор во Цариград Митилинеу неколкупати ги посетил султанот и големиот везир Ќамил паша со цел да ги убеди дека прашањето е веќе зрело за решение. На 5 јули истата година било издадено султанско ираде за двајца егзархиски митрополити во Скопската и Охридската епархија. На 3 октомври следело затворање на патријаршиските цркви и сериозна напрегнатост во односите помеѓу Портата и Патријаршијата. За Маргарит и романската дипломатија ова бил јасен сигнал и шанса за конечно остварување на целта. Кон крајот на октомври и почетокот на ноември Маргарит два пати бил примен на аудиенција кај големиот везир Ќамил паша, кому му ги искажал желбите на Ароманците да имаат во црквите служба на мајчин јазик и нивна црковна хиерархија. Како подготвителна мерка, генералниот инспектор на романските училишта предложил што побрзо да им се нареди на провинциските власти да не ги слушаат барањата на грчките епископи за казнување на свештениците кои богослужеле на романски јазик. Везирот изразил “радост и целосна согласност”.¹⁴⁹ Во меѓувреме, Митилинеу добил охрабрувачки сигнали и од османлискиот министер за надворешни работи Саид паша. На 10 ноември романскиот амбасадор се сретнал и со Ќамил паша кој предложил Ароманците да испратат молба до османлиската влада со која ќе побараат именување на аромански митрополит, која што тој подоцна би ја

148. Во историографијата за ароманското црковно прашање сè уште не е разјаснета причината за ненадејната одлука на цариградскиот патријарх. Повеќето историчари само го споменуваат фактот дека Дионисиј дозволил употреба на ароманскиот јазик во ароманските цркви, без да навлегуваат во причините за ваквата одлука (N. Ş. Tanaşoca, Op. Cit., 156 ; Г. Даскалов, Op. Cit., 80 ; Г. Барболов, Op. Cit., 80). Пајфус, пак, смета дека Патријаршијата се решила на таков чекор бидејќи “внимавала да не биде премногу нетолерантна.” (M.D. Peufuss, Chestiunea., 65).

149. ДАРМ, f, Casa Regală, мф. 1509, dosar 14/1890, Constantinopol, 15/27.11.1890, nepaginat.

протуркал.¹⁵⁰ Во согласност со договореното со везирот и со Саид паша, Митилинеу му наредил на Маргарит да замине во Македонија и да собере доволен број потписи за петиција со која од Портата се бара да им се даде на Ароманците берат за аромански митрополит и да се дозволи непречено користење на романскиот јазик во црквите.¹⁵¹ Односот на Камил паша и на другите министри во Цариград ја одушевил јавноста во Романија. Во Букурешт сметале дека веќе ништо не може да го осуети успехот на важното дело, уште повеќе поради тоа што Портата дала берати за Бугарите. Романските медиуми пишувале дека прашањето било начелно решено и единствената непознаница била дали новиот романско-македонски владика ќе биде посветен од митрополитот на Унгровлахија, од бугарскиот егзарх или пак од белградскиот митрополит.¹⁵² Од Цариград Митилинеу испраќал оптимистички вести дека прашањето е речиси решено и “конечно сите усилби, маки и страдања ќе бидат крунисани со полн успех” а Патријаршијата ќе биде само известена и принудена да го исполни барањето.¹⁵³ Оптимизмот бил засилен и од изјавите што доаѓале од Виена. Барон Пасети, прв секретар на австро-унгарското министерство за надворешни работи, запрашан за ароманското црковно прашање, искажал мислење дека царската влада не би ја одрекла својата морална поткрепа за Ароманците во црковното прашање доколку од нејзе тоа биде побарано.¹⁵⁴

Сепак, многумина не го делеле романскиот ентузијазам. Во март 1891 година српскиот дипломатски претставник во Цариград Стојан Новаковиќ изјавил дека прашањето за наименување на аромански владика било оставено настрана. Во разговорите со рускиот амбасадор во главниот град на Османлиската Империја, Нелидов, Новаковиќ разбрал дека ароманското црковно прашање не било ништо друго освен диверзија од страна на Портата во спорот со Грција и Патријаршијата, со цел да ги принуди Грците да попуштат. Според српскиот дипломат, доказ за тоа бил и фактот што откако спорот со Патријаршијата бил решен на почетокот на новата година, прашањето за “влашки владика” никој веќе не го споменувал. *“Проблем е и да се најде влашки владика кој би бил посветен на делото и би се одмешнал.”* - продолжува Новаковиќ - *“Засага нема ниеден такав а и да има, од еден владика црква не бидува.*

150. Ж. Попов, Българският..., 238.

151. ДАРМ, f, Casa Regală, мф. 1509, Constantinopol, 15/27.11.1890, nepaginat.

152. Граѓа..., Том V, книга II, 141.

153. Ж. Попов, Българският..., 238.

154. Граѓа..., Том V, книга II, 110.

Грциџе ѿојрво би се расекле оѿколку да се согласаѿ да ѿосвеѿаѿ влашки владика. Ако ѿак владикаѿа се ѿосвеѿи во Букурешѿ, од грчка сѿрана ѿоа веднаш ќе биде ѿрогласено за шизма а ѿаќво неѿѿо нема да им одговара ниѿу на Турциѿе, бидејќи ѿосѿѿиоѿ ѿаѿ уѿре би ѿргнале и друѓи народносѿи, кои, за разлика од Власиѿе, не се верни и ѿокорни на сулѿаноѿ.”¹⁵⁵

И покрај неповолниот расплет на настаните по нормализирањето на односите меѓу Портата и Фанар, од ароманска страна продолжила борбата за црковен поглавар. Маргарит успешно ја спровел кампањата за собирање на потписи. Во февруари 1891 година била доставена петиција во која Ароманците од Влахо-Клисура, Гребена, Невеска, Гопеш, Маловиште, Крушево и Прилеп ја молат Портата да дозволи богослужба на аромански јазик, повикувајќи се на фактот дека во Мала Азија има народи кои ја признавале Патријаршијата а сепак богослужеле на мајчин јазик. Во петицијата се барало и да се оцени прашањето за прекин на црковните односи со Патријаршијата преку назначување на самостоен аромански црковен поглавар.¹⁵⁶ Во април учителот Димитри Атанасеску составил официјална петиција потпишана од општините Маловиште, Гопеш, Магарево, Трново, Нижополе и Крушево со која Ароманците од наведените места барале од Цариградската Патријаршија да дозволи употреба на ароманскиот јазик во црквата.¹⁵⁷ На 7 мај 1891 година ароманскиот учител пристигнал во Цариград и на 9 и 11 мај ја доставил петицијата до големиот везир и до министерот за правда и култура.¹⁵⁸ Петицијата била доставена и до Патријаршијата, која одбила да даде согласност.¹⁵⁹ Силната иницијатива резултирала со делумен успех. Иако примарното прашање за аромански митрополит останало отворено, на 27.06.1891 султанот издал ираде со кое на Ароманците им било признаено правото да го користат мајчиниот јазик во црквата и да користат романски религиозни книги доколку бидат одобрени од Патријаршијата.¹⁶⁰ Борбата за аромански поглавар веднаш продолжила. Во јули, од името на Ароманците, до султанот била депозирана петиција за назначување на црковен поглавар во Македонија и Епир а Митилинеу

155. Ibidem, 168.

156. Ibid., 107.

157. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 4, пап. 17, А.Е. 33, л. 1.

158. Нико Попникола, Како дојде до прокламирањето на империјалниот акт Ираде, Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005, 125.

159. M.D. Peufuss, Chestiunea..., 65.

160. Ibidem ; N. Ş. Tanaşoca, Op. Cit., 156 ; Барболов и Даскалов погрешно го датираат ирадето на 21 јуни 1891 година (Г. Даскалов, Оп. Цит., 80 ; Г. Барболов, Op. Cit., 80).

официјално го поставил прашањето пред Камил паша. Османлискиот чиновник веќе не изразува “радост и целосна согласност”. Проблеми никнале и внатре во романските редови. Во романската влада се појавиле недоразбирања од каде би бил новиот митрополит и никако не можело да се дојде до едногласно решение.¹⁶¹ Сето ова навестувало непријатни последици врз понатамошниот развој на делото. Новиот патријарх Неофит VIII, стар познаник на Апостол Маргарит, кој на чело на Патријаршијата дошол директно од Битола, каде што од 1887 до 1891 година ја извршувал функцијата пелагониски митрополит,¹⁶² известен за ароманските намери го свикал патријаршискиот синод и било решено по секоја цена да се провали идејата за создавање на ароманска национална црква. За оваа цел било наредено во сите епархии во Македонија, Епир и Албанија да се противдејствува на сите акции на Ароманците и на романската пропаганда насочени кон назначување на митрополит. Од своја страна, патријархот ја заплашувал Портата со нарушување на односите со Грција ако биде решено митрополитското прашање без да се консултира Патријаршијата. При таква состојба османлиските владеачки кругови претпочитале да ја смират топката. Митилинеу го посетил султанот Абдул Хамид од кого не чул ништо охрабрувачко освен банални приказни за добрите односи со Романија. Кон крајот на 1891 во Цариград била извршена промена на владата која што според Митилинеу негативно ќе се одразела врз романската кауза. Новите министри и новоназначениот везир Џеват паша не биле запознаени со проблемот. На амбасадорот му било веќе јасно дека избрзал кога изјавил дека црковното прашање е речиси решено. Реализирањето на црковното дело барало дополнително време и средства.¹⁶³

На почетокот на април 1892 година Митилинеу бил примен на аудиенција кај султанот пред кого повторно ја изложил молбата за аромански митрополит. Гостинот го уверил султанот дека Ароманците ѝ се потчинуваат само на Османлиската Империја и нема никогаш да влезат во сојуз со Бугарите и Грците насочен против царството. Абдул Хамид искажал задоволство и одговорил дека интересите на Романија и Османлиите во Македонија и на Балканот бараат кардиналното прашање да се реши што поскоро при што ветил целосна соработка. Во истиот контекст, султанот начелно

161. T. G. Djuvara, *Souvenirs diplomatiques, Ma mission à Constantinople (1896-1900)*, Revue des sciences politiques, LII, Paris, 1929, 221.

162. К. Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија..., 21.

163. Ж. Попов, Българският..., 239-240.

се согласил со предлогот на Митилинеу да се формираат две аромански митрополии во Битола и Јанина, на чело со митрополит примат со седиште во Битола.¹⁶⁴ Иако Апостол Маргарит потенцирал дека прашањето е далеку од решено и дека руската дипломатија ќе стори сè за да го минира процесот на создавање на ароманска митрополија, романскиот министер за надворешни работи, Александру Н. Лаховари, го пофалил Митилинеу и побарал да инсистира кај султанот веднаш да биде исполнето ветувањето за двете аромански митрополии, порачувајќи му на амбасадорот постојано да го наметнува мислењето дека *“не може Буџариие, чија ишио цел е рушење на османлиската власи во Македонија, да располагаат со свои владици а њокорниие сојузници Ароманци да не го уживаат исшојо право.”*¹⁶⁵ Повторно било договорено седумчлена ароманска делегација да поднесе петиција до султанот во која се бара назначување на аромански митрополит примат. По долга подготовка за определување на делегатите и уточнување на други прашања содржани во молбата, во јули во Цариград пристигнала делегација составена од по двајца претставници од Битолскиот, Солунскиот и Јанинскиот вилает (свештениците Никола Корнети од Крушево и Хараламб Баламаче од Корча, трговците Христу Зега од Катерини и Г. Хаџи-Гогу од Бер, Д-р Зиси Папатанаси од Јанина и учителот Хараламб Коџоман од Берат) и учителот Димитри Атанасеску во својство на секретар, која во султановиот дворец доставила петиција потпишана од повеќе од 5 000 Ароманци, составена низ 70 општини во Македонија, Епир и Албанија.¹⁶⁶ Делегацијата барала *“влашкиој народ да добие религиозен њоглавар...Влав њо род...кој ќе биде избран од влашкиој народ...ќе го носи името митрополиј-примат...и чија ишио мисија ќе биде да го надгледува и духовно да го води влашкиој народ на њајој на исполнувањето на своите свети обврски кон Бога и Сувереној.”*¹⁶⁷ Спротивно од претходно договореното, делегатите барале седиштето на митрополитот да биде во Цариград.¹⁶⁸ Петицијата била примена од министерот за надворешни работи Дервиш паша, кој ветил дека Ароманците ќе имаат свој духовен поглавар со право да претстојува во Цариград и да се ползува со истите почести како и екуменскиот патријарх и бугарскиот егзарх.¹⁶⁹ Покрај повеќекратните

164. T. G. Djuvara, Mes missions diplomatiques..., 34 ; T. G. Djuvara, Souvenirs diplomatiques..., 121.

165. Ж. Попов, Българският..., 240.

166. G. Zbucnea, O istorie..., 135 ; Şcoli și biserici românești...Documente ..., 28.

167. За текстот на петицијата, на романски јазик, види: G. Zbucnea, O istorie..., 134-135.

168. Г. Даскалов, Op. Cit., 80.

169. Ж. Попов, Българският..., 240-241.

дејствувања на Митилинеу, дури кон крајот на септември големиот везир му заповедал на министерот за внатрешни работи Халил Рифат паша, уште еден добар познатик на Маргарит од времето кога османлискиот министер бил битолски валија, да го запознае патријархот со барањето на Ароманците и да бара патишта за заклучување на проблемот.

Сега веќе стравувањата на Маргарит за руска интервенција се покажале оправдани. Романија била сојузник на најголемиот руски опонент на Балканот, Австро-Унгарија, а во независна ароманска црква во Санкт Петербург гледале австро-унгарски интереси. Руските дипломатски претставници во Цариград му укажале на султанот дека последиците од креирањето на ароманска црква би биле погубни за империјата.¹⁷⁰ Протестот на Патријаршијата бил уште посилен. Со цел да елиминира секаква инволвираност на други фактори и да го оневозможи решавањето на ароманското црковно прашање, патријархот тоа прашање го прогласил за внатрешно, кое треба да го решат синодот и мешовитиот совет, по барање на самите Ароманци.¹⁷¹ Повикувајќи се на контра-петиции од Ароманците со грчки национални чувства, торбарени низ Македонија и испраќани во Цариград од патријаршиските митрополити, патријархот одбивал да го признае полномоштвото на ароманските делегати и тврдел дека големото мнозинство Ароманци се против формирањето на независна ароманска црква.¹⁷² Од Фанар ѝ го негирале правото на Високата Порта да се меша во чисто догматски прашања и се заканиле дека доколку се нарушат правата на Патријаршијата, тоа би резултирало со бунт, затворање на патријаршиските цркви и предизвикување на интервенција од други држави. На теренот на Ароманците им се поставувале пречки од најразлична природа. Известена дека *“влахофонийе од Македонија ѝриѝремаѝи молби до Високѝа Порѝа со кои ќе бараѝи да биде назначен и исѝраѝен влашки архиереј”* Патријаршијата им наредила на грчките митрополити да ги преземат сите мерки за спречување на ароманскиот потфат.¹⁷³ Се одело дотаму пелагонискиот митрополит телеграфски да бара од властите во село Градско да задржат еден аромански свештеник, член на делегацијата што требало да бара поставување на аромански

170. T. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 34.

171. Според Халил Рифат паша, патријархот Неофит лично сметал дека барањата на Ароманците биле праведни, но не можел ништо да преземе против отпорот од страна на патријаршискиот синод. (Види: *Şcoli și biserici românești...Documente ...*, 128).

172. Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903 (Подбор, редакција и коментар Томо Томоски), Скопје, 1955, 71.

173. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 5, пап. 18, А.Е. 15, л. 1.

црковен поглавар.¹⁷⁴

До крајот на 1892 Високата Порта не постигнала никаков напредок во контактите со Патријаршијата. Конечно, султанот потврдил дека Ароманците мора директно да преговараат со патријархот Неофит.

Следувале исцрпни преговори и надмудрувања меѓу ароманските делегати и Патријаршијата во кои ниедна страна не попуштала. Патријархот неколку месеци одбивал да ги прими делегатите и ароманските петиции, изјавувајќи дека молбите ќе бидат разгледани дури откако ќе биде потврдена нивната автентичност. Кога делегацијата конечно била примена, Неофит истакнал дека најголемата отстапка што Патријаршијата може да ја направи било да назначи аромански владика во Битола, потчинет нему. Делегатите не се согласиле со вакво решение на главното прашање. Од ароманска страна било предложено назначување на аромански митрополит во Охридско-Преспанската епархија, кој ќе има власт да ракоположи аромански свештеници за да ја вршат службата на мајчин јазик секаде каде што народот тоа би го побарал. Овојпат Патријаршијата одбила, иако, како што наведува британскиот вицеkonzул во Битола, Хамонд Шипли, поставување на аромански митрополит во Охридско-Преспанската епархија би било придобивка за Грците, чиешто влијание во оваа епархија било непостоечко и би било загуба само за Егзархијата.¹⁷⁵ Преговорите завршиле во ќорсокак.

Митилинеу продолжил да го посетува Абдул Хамид за да бара поддршка и посредништво во преговорите. Одговорите на султанот не биле охрабрувачки. Според османлискиот владетел ароманската епископија била во принцип призната, но од државно-политички причини било прерано да се реши прашањето.¹⁷⁶

Во Букурешт започнале да размислуваат за поинакво решение. Есента 1893 година Маргарит му пристапил на бугарскиот егзарх Јосиф со предлог егзархиските

174. К. Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија..., 142-143.

175. Британски документи...Том V..., 320-323.

176. Султанот изјавил: “Прашањето за епископијата, за коешто далеку од тоа дека сум индиферентен, во принцип е решено. Власиите ги искажаа своите желби но сега тие мора да продолжат да работат така што и да не избрзуваат со моменитата на конечното решавање на прашањето. Иако Власиите би се одделиле од Фанар и би ситанале шиизмајци, не смеете да изгубиме од предвид дека во моменталната ситуација не е соодветно, ништо е мудро за една муслиманска голема сила да се меша во привилегиите на Патријаршијата. Една формална авторизација дадена на Власиите за да ги раскинат врските со мајката црква, без да се води сметка за нејзините права, ќе создаде горчлив проблем. Грците повторно ќе ги зајворат нивните цркви и бидејќи, за жал, тие прејстипуваат голема мнозинство од моите православни поданици, ќе избувнат нереда во главниот град и во покраините. Со тоа, можеби, ќе се предизвика и ситранска интревенција.” (С. Брага, Op. Cit., 23, белешка 74).

митрополити во Македонија да ја преземат јурисдикцијата врз постоечките аромански месни цркви. Внимателен за да не биде обвинет од страна на Портата и Патријаршијата дека се меша во црковни работи што не се во негова надлежност, Јосиф го упатил Маргарит на текстот од неговиот ферман според кој јурисдикцијата на егзархот била ограничена исклучиво на бугарските општини и ја одбил понудата. Тој сепак го советува Маргарит да придобие некој од патријаршиските митрополити, како што своевременно направиле и Бугарите кога успеале да го врбуваат патријаршкиот владика Паисиј.¹⁷⁷ Агитаторските способности на Маргарит овојпат вродиле со плод. Поранешниот учител успеал да го придобие Охридско-Преспанскиот патријаршки митрополит Антим. Роден во Берат, веројатно во албанско семејство,¹⁷⁸ Антим долги години бил на чело на различни диоцези. Хиротонисан за свештеник и архиереј од Патријаршијата, охридско-преспанскиот митрополит истовремено го поседувал и потребниот берат од Високата Порта.¹⁷⁹ Но испреплетените и конфронтирани интереси во Романија и во самите аромански редови го комплицирале изборот на Антим за аромански митрополит. Иако Портата во повеќе наврати истакнала дека во предвид може да биде земена само кандидатура на османлиски државјанин, во владеачката конзервативна партија во Букурешт преовладало мислењето да не се прифати предлогот на Маргарит и да биде кандидиран романски државјанин, што би значело автоматско и фактичко зачувување на неговото канонско потчинување кон митрополитот примат на Унговлахија.¹⁸⁰ Всушност, Маргарит бил сметан за човек на либералната партија и во случајот се работи за меѓупартиски борби. Уште посилен отпор кон кандидатурата на Антим дале и локалните училишни ефории во Македонија, кои, поради тоа што во моментот биле во непријателски односи со Маргарит, од своја страна ја наметнале кандидатурата на свештеникот од Будимпешта, Јоан Георгијаде Мурну, кој бил веднаш одбиен од Маргарит.¹⁸¹ На тој начин се задлабочиле

177. Документи од виенската архива..., 72.

178. Според Т. Џувара и Н. Касасис, Антим бил Албанец (Т. G. Djuvara, Mes missions diplomatiques..., 35 ; N. Kasasis, Op. Cit., 19). Збуќа наведува дека Антим бил од мешано албанско-ароманско потекло (G. Zbucnea, O istorie..., 136).

179. Антим бил на чело на Охридско-Преспанската епархија од 1892 до 1895 година (Види: Историја на Крушево и Крушевско..., 62.) и повеќепати се покажал толерантен кон Ароманците-националисти во Крушево, каде што била неговата резиденција (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 66, белешка 96).

180. Конзервативците ги поддржувале кандидатурите на свештеникот Симион Попеску и архиереите Мелетиј и Дософтеј (Şcoli şi biserici româneşti...Documente ..., 29).

181. Маргарит го одбил овој предлог со образложение дека Мурну бил оженет и би се изгубило драгоцено време додека тој се разведе, покалуѓери и мине низ потребните хиерархиски скалила. Вистинскиот мотив всушност се криел во конфликтот помеѓу Маргарит и училишните ефории, како и во

противречијата и се изгубило драгоцено време. Повторно требало да се чека на “подобри времиња”.

Во октомври 1895 година на власт во Романија дошла либералната партија на чело со Димитрие Стурса, кој покрај премиерското место ја вршел и функцијата министер за надворешни работи. Стурса дејствувал енергично. Позицијата на Маргарит како неоспорен лидер на Ароманците-националисти во Македонија била потврдена. Од Цариград бил отповикан амбасадорот со грчко потекло Митилинеу, кој бил обвинуван од Маргарит дека не се залага доволно за црковното прашање, а на негово место бил поставен амбасадорот со долгогодишно искуство во романските дипломатски претставништва во Белград и Софија, Ароманец по потекло од Македонија, Трандафир Џувара.¹⁸² Веднаш била корегирана и романската позиција во врска со ароманското црковно прашање. На 26 мај 1896 година Џувара и врачил на Портата специјален мемоар за назначување на романски митрополит, османлиски државјанин, потчинет единствено на османлиската влада.¹⁸³ Планот на Стурса бил Романија “да се прави мртва”, потајно да работи на реализирање на митрополитското прашање и да го чека најповолниот момент за дејствување.¹⁸⁴ Во меѓувреме Маргарит склучил договор со Антим, сега Месемвријски митрополит, кој за солидна сума од 500 000 франци се ставил во услуга на Романија.¹⁸⁵ Во Цариград, со согласност на кралот Карол, Џувара им исплатил 100 000 франци на личниот секретар на султанот, Изет Беј, и на шефот на тајната полиција Целаладин паша за, кога ќе дојде моментот, да дејствуваат во романска корист.¹⁸⁶

Не требало долго да се чека на поволен момент. Во 1896 година на Крит избувнале нови немири кои довеле до силни тензии во грчко-турските односи. Од Букурешт Стурса составил тим во кој влегувале Трандафир Џувара, Апостол Маргарит, Јоан Караџани и синот на Апостол, Таке Маргарит, и им го презентирал планот на

личниот конфликт помеѓу Маргарит и Мурну кој датирал од 1883 година. (Види: M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 66). Целосно неприфатливо е мислењето на Т. Кардула дека Маргарит бил тој кој што го кандидирал Мурну (Тома Кардула, *Ирадето од 09/22 мај 1905 година како резултат на борбата на Власите за верски и граѓански права, Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005, 175*).

182. Г. Барболов, *Op. Cit.*, 94 ; Според Џувара, основна цел на неговата дипломатска мисија во Цариград била “аферата со романскиот митрополит” (Т. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 46).

183. Т. G. Djuvara, *Souvenirs diplomatiques...*, 209.

184. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 67.

185. Ж. Попов, *Българският...*, 387.

186. Т. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 36.

дејствување, со кој и Патријаршијата и Високата Порта требале да бидат ставени пред свршен чин.¹⁸⁷ Иако крајната сметка нема да соодветствува со пресметките направени во Букурешт, четиричлениот тим успешно ги извршил сите наредби на романскиот премиер. Во цариградскиот кварт Пера била изнајмена куќа, импровизирана во капела. На 6 ноември, по повод прославата на роденденот на Џувара била одржана литургија на која Антим за прв пат се појавил како романски митрополит. Истиот ден четворицата делегати на “романскиот народ од Османлиската империја” (К. Зега, Ѓ. Хаџи-Гогу, Х. Гоџаман и Н. Корнети) потпишале протокол со кој го избрале митрополитот месемвријски Антим за “прв митрополит на Романците од Османлиската Империја”.¹⁸⁸ По два дена делегацијата го известила големиот везир за изборот на Антим и побарала официјално признавање на митрополитот со берат. Веднаш потоа кај везирот Халил Рифат паша пристигнал и романскиот амбасадор кому везирот му ветил брзо привршување на формалностите и го успокоил дека Патријаршијата не може да направи ништо освен да ја прифати реалноста.¹⁸⁹ По неколку дена била целосно опремена и романската капела во која Антим, придружен од двајца

187. На 22. 10. 1896 година Стурса ги доставил следниве наредби до Џувара: “1) Во наредните денови, г-н Караџани во Цариград ќе донесе сè што е потребно за поставување на капела: икони, свештенички мантии, итн...2) Во Цариград ќе се изнајми куќа, во близина на нашата амбасада, и мудро ќе се работи кон изградба на храм и иконостас... 3) Таке Маргарит веднаш ќе замине во Македонија и во рок од две недели од сите свештеници и црковни лица од романските цркви ќе собере потписи дека му се потчинуваат на новоизбраниот митрополитот...истовремено, г-н Таке ќе одбере еден свештеник, еден ѓакон и еден псалт и ќе дојде со нив во Цариград. 4) На 6 ноември, четворицата романски делегати ќе се сретнат и ќе потпишат документ со кој ќе го констатираат изборот на Антим за митрополит. 5) Истиот ден, г-н Џувара, по повод неговиот роденден, ќе среди да биде извршена литургија од страна на грчкиот митрополит од Пера. По службата ќе биде побарано заедно со митрополитот од Пера, по повод покој душата на таткото на г-н Џувара, парастас да изврши и митрополитот Антим. Со тоа ќе се констатира дека романскиот митрополит служи во епархијата Пера. 6) На 9 ноември делегатите ќе достават петиција до големиот везир. 7) На 17 ноември 1896 митрополитот Антим за прв пат ќе служи во романскиот параклис во Пера; нему ќе му помагаат сите романски верници, со исклучок на официјалните лица од амбасадата и од конзулатот. 8) По службата Антим, придружен од делегатите од енориите, ќе отиде кај грчкиот митрополит од Пера за да го извести за поставувањето на романскиот параклис, каде што секогаш ќе биде спомнувано и името на патријархот. 9) Следниот ден г-н Џувара ќе отиде кај Портата за да објасни што се случило и да побара одобрение и поддршка од империската влада. Истиот ден г-н Џувара официјално ќе интервенира кај Екуменската Патријаршија, инсистирајќи на поентата дека Романците ќе се решат на шизма доколку Патријаршијата не му дозволи на Антим да работи како избраник на Романците од Османлиската Империја. 10) Апостол Маргарит, заедно со митрополитот и делегацијата, ќе оди кај Портата за да достави изјава со која ќе докаже дека Романците со години се обидуваа да добијат свој митрополит и дури откако се убедиле дека Патријаршијата нема да им ги даде правата се решија на овој чекор кој бара поддршка и заштита од османлиската влада. 11) Во Македонија ќе биде организиран патриотски собир за поддршка на овој акт и...сите романски цркви ќе отслужат еден *Te Deum* за благодарност кон султанот...12) Во службата ќе учествува и драчкиот митрополит...13) Буџетот на митрополијата ќе изнесува 4 035 леи месечно.” (*Şcoli și biserici românești...Documente...*, 124-126).

188. T. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 36.; *Româniile de la sud de Dunăre...Documente...*, 174-175.

189. *Şcoli și biserici românești...Documente...*, 128.

свештеници, непречено извршил литургија во својство на романски митрополит-примат.¹⁹⁰ Цувара ја соопштил радосната вест во Букурешт. Новиот министер за надворешни работи Константин Стојческу побзал да објави дека султанот го признал Антим за романски митрополит. Во романското собрание веста предизвикала бура од задоволство. Без разлика на партиската припадност, сите пратеници станале на нозе, ракоплескале и извикувале “Да живее султанот”.¹⁹¹ Како што подоцна изјавил Титу Мајореску, тоа било една од најкуриозните сцени во историјата на романскиот парламент.¹⁹² Веста ја пренеле и романските весници. Цувара телеграфирал дека Антим сè уште не е признаен од османлиските власти и дека султанот не бил ни известен за случката, но веќе било доцна. Во Романија се прославувало сè уште непризнатото признавање на Антим за романски митрополит.

Романската нетактичност резултирала со усложнување на црковното прашање. Османлиските политичари го обвиниле Букурешт дека разгласил нешто што не било одобрено од султанот и дека само ја предизвикал Патријаршијата. Во Цариград решиле да забават со исполнувањето на романското барање. Патријархот го прогласил поставувањето на романската капела за незаконско и организирал протест на грчкото население во Цариград токму пред капелата. Антим бил екскомунициран. Грчкиот дипломатски претставник во Цариград, Маврокордато, ја предупредил Портата дека доколку прашањето за романски митрополит биде решено без да биде консултиран патријархот, емоциите на грчкиот народ ќе предизвикаат масовен бунт во главниот град на империјата а Патријаршијата повторно ќе ги затвори сите свои цркви.¹⁹³ Ситуацијата била дополнително искомплицирана кога Османлиите се обиделе да го искористат црковното прашање во други цели. Султанот Абдул Хамид му врачил на Цувара проект-договор во 5 точки за потпишување на одбрамбен сојуз помеѓу Османлиската Империја и Романија со кој двете страни се обврзувале на помош доколку едната од нив биде нападната од друга балканска земја. Карол предлогот го одбил како опасен и бесполезен.¹⁹⁴ Очигледно, Романија не сакала воено да се инволвира во балканските работи сè дотогаш додека не биле повредени

190. Од безбедносни причини литургијата била извршена два часа пред предвиденото време (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 68, белешка 107).

191. T. G. Djuvara, *Souvenirs diplomatiques...*, 225.

192. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 68.

193. *Ibidem*.

194. T. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 26-27 ; Истовремено, Атина им предлагала сојуз на Србија и Бугарија насочен против Османлиската Империја (Г. Барболов, *Op. Cit.*, 99).

нејзините интереси кои, реално, би биле нарушени само доколку некоја балканска држава се проширела на сметка на Османлиската Империја без Романија да добие компензација. Ваквата политика на Романија започнала да се одразува негативно врз прашањето за признавање на Антим. На Цувара секојдневно му било ветувано дека прашањето набргу ќе се реши. Ароманската делегација доставила неколку нови петиции до Високата Порта. Апостол и Таке Маргарит, кој во тој период бил и секретар на големиот везир, постојано добивале ветувања од везирот дека работата се движи кон посакуваниот правец, но кон крајот на годината станувало јасно дека прашањето ќе остане отворено. На 27 декември Цувара упатил извештај до Стојческу во кој вели дека *“...работишата е зайнатиа...прашањето не е нишу разгледано...И покрај формалното ветување од султанот дека од Божиќ Антиим ќе биде признаен, работишата не се движи во охрабрувачки правец и решението изгледа дека не е близу. Нема сомнение дека Големите Сили, за кои што уште од почетокот се йлаше дека ќе најраваат сè за да го одложат нашиот триумф, успеаја во штоа.”*¹⁹⁵ Под “големи сили”, во случајот Цувара мисли на Русија и Франција. Рускиот амбасадор Александар Нелидов го посетил султанот и му нагласил дека православните закони не дозволуваат истовремено постоење на двајца православни епископи во еден град. Цувара бил известен за позицијата на Франција и Русија, која според него се стремела да ја претвори Патријаршијата во Севселенска Словенска Патријаршија и неколкупати јавува дека двете сили силно лобирале кај султанот да не го признае Антим.¹⁹⁶ Единствената придобивка до 1897 година било решението на султанот 5 или 6 аромански ученици да можат да учат во османлиските средни училишта со што “Македо-Романците индиректно биле признаени за посебна националност”.¹⁹⁷

Тензиите што постоеле меѓу Атина и Цариград му дале нов интензитет на црковното прашање. На Крит ескалирале борбените дејствија и една нова грчко-турска војна стануваше реалност. Свесни за неминовната романска иницијатива, по повод смртта на гребенскиот митрополит од Фанар предложиле во Гребена да биде назначен митрополитот од Берат а бератската епархија да му биде понудена на Антим. Цувара добил директива да не го прифаќа предлогот и да стори сè за да го спречи планот на

195. Şcoli şi biserici româneşti...Documente..., 132.

196. T. G. Djuvara, Mes missions diplomatiques..., 19, 44-48.

197. Şcoli şi biserici româneşti...Documente..., 126.

Патријаршијата.¹⁹⁸ На 21 април, пет дена откако Грција извршила мобилизација на војската, султанот предложил проект за нова балканска алијанса а четиринаесет дена подоцна изразил желба да биде потпишана воена конвенција помеѓу Османлиската Империја и Романија.¹⁹⁹ Известен за лансираната идеја во Цариград, Стурса му наредил на амбасадорот да не дава никаква надеж додека не се реши митрополитското прашање. Иако од Цариград се обиделе уште три пати во текот на летото да склучат сојуз со Романија а султанот дал да се разбере дека романските барања можат да станат реален факт само откако ќе се потпише воен сојуз, романската влада одбила секаква корелација меѓу предлогот за алијанса и митрополитското прашање и претпочитала сојузот да биде потпишан дури откако ќе биде склучен мир помеѓу двете завојувани страни. Џувара инсистирал во Букурешт дека Романија има потреба не само од одбрамбен туку и од напаѓачки сојуз кој би можел, со турска помош, да и донесе територијално проширување и експресно решавање на митрополитското прашање. Но во Букурешт не дејствувале.²⁰⁰ Единствено Маргарит ги убедил неговите Ароманци да ѝ се стават во услуга на османлиската армија, да им даваат помош на турските војници во вид на прехранбени продукти и, во одредени случаи, директно да се вклучат во борбените дејствија на страна на Османлиите со што би станале милет-исадикане (верен народ, б.н).²⁰¹

Во усложнетата ситуација од Букурешт се обратиле кон Австро-Унгарија. Во разговор со австро-унгарскиот амбасадорот во Букурешт, Ерентал, кралот Карол потенцирал дека засилувањето на ароманскиот елемент во Македонија ќе биде од голема корист за тројниот сојуз и побарал австро-унгарска интервенција во црковното прашање. Со слични барања до Ерентал и до австроунгарскиот министер за надворешни работи Голуховски се обратиле и романскиот премиер Стурса и министерот за јавни работи во романската влада, Јонел Братиану. Добиените одговори биле поразувачки. Голуховски изјавил дека моментот не е погоден за решавање на

198. Ibidem, 122.

199. T. G. Djuvara, *Mes missions diplomatiques...*, 43.

200. Ibidem, 44-48 ; T. G. Djuvara, *Souvenirs diplomatiques...*, 219, 224 ; Ж. Попов, *Българският...*, 368-369.

201. Уште во 1896 година Маргарит ветил дека ароманските овчари ќе соработуваат со Турците во случај на грчко-турска војна (ДАРМ, *Ministerul Afacerilor Externe a României*, натаму М.А.Е, фонд 21- Constantinopol, мф. 1714, Vol. 34/1896, *Therapia*, 22.07/03.08.1896, p.214). За време на војната ароманските сточари навистина им помагале на Османлиите. Селото Горна Селиа испратило околу 500 карвани прехранбени продукти за војската (Vasile Papa Ianuși, *Selia de sus*, Lumina, I/10, Bitolia, 1903, 254). Членовите на романската партија во пиндското село Турја директно се вклучиле во борбените дејствија на страна на османлиската армија (ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, p. 94a).

црковното прашање и го упатил Букурешт на соработка со Патријаршијата. Ерентал категорично го одбил предлогот за австриско инволвирање и во извештај до Голуховски предупредил на опасноста од судир со Русија кој би се случил доколку Виена интервенира. Ерентал го предупредил и Стурса да не се насочуваат напорите кон Македонија туку кон подобрување на внатрешната ситуација во Романија и на создавање подобра администрација во Добруца, каде што *“...романскиите интереси се од многу повисоко значење отколку оние во далечна Македонија”*.²⁰² Амбасадорот бил загрижен поради растечката сила на Словените на Балканот и предлагал соработка помеѓу Романија и Грција бидејќи *“ароманска црква во Турција, која во најдобар случај би броела 300 000 души, само би создала понајмошни поделби во анти-словенскиот фронт и не би можела без грчка помош да ги сиречи Словените”*. Според Ерентал Австрија не требала да ја поддржува во ниту еден случај нездравата ориентација на романските национални чувства. За Виена ароманското прашање било безначајно, кое не заслужувало внимание и кое можело само уште повеќе да го искомплицира македонското прашање.²⁰³ Од Цариград Џувара известувал за разговорите со австроунгарскиот амбасадор Каличе, од кои добил импресија дека Австрија одбивала да помогне бидејќи сакала да ги натера Ароманците да го прифатат католицизмот.²⁰⁴

На 26 септември 1897 година бил воден последниот посериозен разговор за воен сојуз помеѓу Османлиската Империја и Романија но и овојпат од Романија го одбиле предлогот на амбасадорот Казим беј. Од османлиска страна, пак, биле одбиени романските барања за митрополит-примат. Во ноември Џувара разговарал со големиот везир кому му се пожалил *“како може Бугарите, најголемите непријатели на Империјата, да добиваат права а истите права да им се ускратат на верните Романци”*. Везирот одговорил дека во бугарскиот случај се работи за нови митрополити во постоечка црква а романскиот случај е сосема различен бидејќи се работи за нова црква. *“Вешувањето на Бугариите е последица на член од ферманот со кој беше формирана бугарската егзархија и кој предвидува бугарски епископ во оние места каде што 2/3 од населението ќе се изјаснат како Бугари”*-продолжил везирот-*“...со*

202. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 68-69, белешка 114.

203. *Ibidem*, 70 ; Ерентал сметал дека доколку Австрија и помогне на Романија во ароманското прашање тоа би дало дополнителен повод на Русија да ја поттикнува Бугарија да бара нови привилегии и би се изгубила благонаклонетоста на Патријаршијата кон православните цркви во Босна и Херцеговина.

204. T. G. Djurava, *Mes missions diplomatiques...*, 41-42.

други зборови, вејувањето дадено на Бугариите е облигативно а вејувањето дадено на Романиите е факултативно и не е базирано врз ниту еден официјален документ.”²⁰⁵

Во Романија веќе настапила нервоза. Стурса беснеел дека постојано го лажат со ветувања кои никако да бидат исполнети. Во Букурешт биле организирани студентски демонстрации насочени против владата и Маргарит. Романскиот премиер ја признал горчливата вистина дека македонското прашање и сите маки во последните децении се сведуваат на признавање на романски митрополит но дека не гледа позитивна иднина за црковното прашање.²⁰⁶

Димитрие Стурса

Геостратешките и политичките интереси на Романија сепак се покажале поважни од решавањето на ароманското црковно прашање. Романија можела лесно да го реши проблемот доколку го прифатела османлискиот предлог за одбранбен сојуз но романските државници претпочитале да не ризикуваат и прашањето повторно било оставено за “подобри времиња”. Овојпат подобрите времиња нема да дојдат. Бугарскиот егзарх Јосиф бил во право кога изјавил дека “моментите како грчко-турската војна се демнат десетинци години, но доаѓаат еднаш во векови”.²⁰⁷

2.4. Паралелно со дипломатските преговори на релација Букурешт-Цариград-Атина, во македонските села и градови продолжувале борбите на ситни позиции. Иако Грците

205. ДАРМ, М.А.Е, фонд 21-Constantinopol, мф. 1714, Vol. 35/1897, Pera , 15/27.11. 1897, 206-208 ; Ibidem, 22.11/04.12, 214.

206. Ж. Попов, Българският..., 388-390.

207. Ibidem, 385.

и Романците не биле братски народи, “Грците” и “Романците” во ароманските населби воделе братоубиствени борби со епски димензии и траго-комични епизоди, во кои бојното поле бил црковниот двор а главната награда за победникот бил клучот од црквата.

На почетокот на шеесеттите години на XIX век, покрај идејата за основање на романски училишта во Македонија, македо-романскиот комитет во Букурешт подготвил амбициозен план за изградба на романски цркви во Европска Турција и отворање на семинарија во Солун или Битола од чии што редови би произлегле идните романски свештеници и псалти. Во Букурешт пристигнале некојси ѓакон од Солун и младичот Ѓорѓи, син на поп Михаил од Трново, кои што требале да бидат првите апостоли на романската црква во Македонија.²⁰⁸ Во 1863 година премиерот Когалничану во буџетот за романските училишта во Македонија обезбедил средства и за изградба на романски цркви но поради несогласувањето на Патријаршијата и слабите позиции што во тој миг ги имала романската пропаганда во Османлиската Империја, планот за изградба на романска семинарија и романски цркви во Македонија бил напуштен на неодредено време.

Како што видовме на почетокот од овој труд, долго пред појавата на романската пропаганда во Македонија, во ароманските населби светата литургија била пеена и на аромански јазик.²⁰⁹ Меѓутоа, кога во Македонија биле отворени првите романски училишта и биле направени првите обиди за изградба на романски цркви и внесување на романскиот јазик во црковната богослужба, патријаршиското свештенство го прогласи монополот на грчкиот јазик во црквата а *Госїоди ѝомилуј* изговорено на аромански или на романски било сигнал за започнување на борбата. Теркот по кој се одигрувале овие борби речиси и да не се разликувал од едно место во друго. Сопственоста врз црковниот клуч постојано се менувала а, понекогаш, кога борбата целосно излегувала од контрола, османлиските власти го одземале клучот од црквата по што на крајот немало служба ниту на грчки, ниту на романски јазик.²¹⁰

208. С.І. Cosmescu, Op. Cit., 38-39.

209. К. Белемаче кажува дека без никаква идеологија или пропаганда и без да биде платен од некого, учителот во село Маловиште ги учел учениците во црквата да читаат и да пеат на аромански (К. Белемаче, Op. Cit., 19). Еден друг автор вели: “Некогаш...во сите населби населени со Ароманци, светата литургија се пееше на аромански” (С. Ласку, Op. Cit., 22). До 1867 година во манастирот Св. Никола до Гребена службата била постојано вршена на аромански јазик (Wace and Thompson, Op. Cit., 179).

210. Види: Vico Mantegazza, Questioni di politica estera, Milano, 1907, 142.

Во документацијата од односниот период се регистрирани стотици примери за ваквите борби. Ние ќе наведеме неколку покарактеристични случаи.

Во Маловиште, “главниот центар на влашката пропаганда”, како што селото било нарекувано од грчкото свештенство,²¹¹ во 1883 година ученикот Михаил Цапу влегол во црквата и започнал да го пее Апостолот на романски јазик. Грчкиот свештеник му го одзел на момчето од рака апостолот и го избркал од црквата. Родителите на детето веднаш се стрчале кон свештеникот и започнале да го тепаат по што во црквата влегле повеќето селани и започнала масовна тепачка.

Во 1886 романската партија го презела општинското училиште во селото. Кога митрополитот разбрал за тоа влегол во Маловиште придружен од жандари, ги исфрлил сите книги на улица и наредил да биде уапсен учителот. Насобраната толпа се упатила во заштита на учителот, го нападнала митрополитот а децата му ја искубале брадата. Во 1893 година, посланата романска партија ја суспендирала грчката црковна управа и си избрала нова управа. Како реакција на оваа одлука членовите на грчката партија влегле во црквата Св. Петка за да го протераат романскиот свештеник. Повторно уследила масовна тепачка по која еден селанец им подлегнал на повредите а двајца биле потешко повредени. Не можејќи да го спречи напредокот на романската партија во селото, во 1898 година Охридско-Преспанскиот патријаршки митрополит ги одзел клучевите од единствената селска црква и речиси три години и “Романците” и “Грците” биле принудени црковната служба да ја извршуваат во предворјето на црквата.²¹²

Во Нижополе, во текот на 1893-1896 постојано настанувале судири, така што била поставена вооружена стража околу црквата за да бидат спречени “романизираните” да влезат во неа. Еден патријаршки свештеник минал на романска страна по што бил екскомунициран. Подоцна уште еден свештеник го направил истото. И тој бил екскомунициран. На крајот патријаршијата ги отпуштила сите свештеници во Нижополе и 18 месеци селото останало без свештеник. При венчавки, крштевања и погребни селаните морале да викаат свештеник од Битола.²¹³

211. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 6, пап. 20, А.Е. 1, л. 1-2.

212. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 81a-82a ; ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 5, пап. 19, А.Е. 12, л. 1 ; Ibidem, А.Е. 38 л. 1 ; Nico Popnicola, Op. Cit., 127-128 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 116-118.

213. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 6, пап. 19, А.Е. 1, л. 1 ; А.Е. 5, л.1 ; А.Е. 14, л.1-2 ; А.Е. 57, л.1-2 ; пап. 19/а, А.Е. 72, л.1-2 ; пап. 20, А.Е. 6, л.1 ; А.Е. 20, л.1 ; А.Е. 22, л.1 ; А.Е. 49, л.1 ; А.Е. 60, л.1-2 ; пап. 21, А.Е. 24, л.1 ; А.Е. 60, л.1-2 ; кут. 7, пап. 22, А.Е. 1, л.1 ; А.Е. 2, л. 1-2.

На 6.12. 1884 на покана на Апостол Маргарит во Влахо-Клисуре пристигнале свештениците Димитри Константинеску и Никола Флеза. Истиот ден, Св. Никола, во градот дошол и костурскиот митрополит Филарет, придружуван од сите градски свештеници, ѓакони и грчки учители, заедно со локалниот мудир и еден офицер од Костур кој со себе водел дваесетина војници. Први во црквата влегле свештениците Константинеску и Флеза и ги зазеле олтарот и проскомидијата. Наеднаш во црквата влетале митрополитот и грчките свештеници и започнала тепачка меѓу божјите лица. Побројните грчки свештеници ги совладале двајцата аромански попови. Додека турските војници само ги слушале викотниците од црквата, жените Ароманки влегле во божјиот храм и почнале да го тепаат митрополитот. Во општиот хаос, властите реагирале на тој начин што ја заклучиле црквата и ги зеле клучевите со нив, оставајќи ги и едните и другите без место за молитва.²¹⁴ Сличен настан во истиот град се повторил и во 1892 година. Откако членовите на романската партија профитирале од одлуката на Патријаршијата да ги затвори црквите во 1890 година²¹⁵ и ја зазеле црквата Св. Никола, секоја недела пред истата црква се одвивале немили настани. Непријателствата достигнале кулминација во 1892 година кога при посета на Влахо-Клисуре костурскиот митрополит забранил да се пее во црквата на “проклетниот романски јазик” . Жените од градот, предводени од ќерката на Апостол Маргарит, Евантија, го нападнале митрополитот, го фатиле за нозе, го изнеле надвор од црквата и му ја ускубале сета брада. Истовремено, мажите од двете спротивставени партии, вооружени со топузи, започнале масовна тепачка по која половина од нив биле тешко повредени а останатите завршиле во затвор.²¹⁶

Слични, или исти, борби се регистрирани во секое ароманско место.²¹⁷ Пропратени со безброј нелогичности, овие верски борби набргу преминале во една вистинска национална омраза помеѓу таткото “Грк” и синот “Романец” или помеѓу двајца браќа, од кои еден се изјаснувал како Грк а другиот како Романец.²¹⁸ Честопати во борбата се

214. Д. Константинеску, *Op. Cit.*, 31-33.

215. Не биле затворени единствено црквите во Пелагониската и во Охридско-Преспанската епархија. Со оглед на тоа што Влахо-Клисуре била под црковна јурисдикција на костурскиот митрополит, црквите во градот биле затворени.

216. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 89-90a ; ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 5, пап. 18, А.Е. 63, л. 1-2 ; ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 5, пап. 19а, А.Е. 92, л. 1. По немилите настани од 1892 година со наредба од големиот везир во црквата Св. Никола наизменично се служело на грчки и романски.

217. За црковните борби во ароманските населби види: ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 78a-98a.

218. Во овој контекст ќе ги споменеме браќата Петре и Димитри Бадраlexи од Голема Селиа. Во 1857

мешала и трета страна која што ја фаворизирала послабата партија и провоцирала уште поголеми конфликти. Во таква улога најчесто била османлиската власт која што секогаш си наоѓала своја сметка за да ѝ помага на едната од спротивставените страни. Така, во Авдела, иако 3/4 од населението ѝ припаѓало на романската партија, со помош на локалните власти три од четирите селски цркви биле во рацете на грчката партија.²¹⁹ Ситуацијата во Прилеп била уште поспецифична. Во 1887 година 2/3 од ароманските семејства во градот ја напуштиле грчката општина, се откажале од религиозната власт на Патријархот и формирале романска општина која што турската власт одбила да ја признае. Прилепските Ароманци неколкупати се обидувале да го внесат романскиот јазик во богослужбата но власта постојано ја заземала страната на патријаршиската општина. Како и во останатите места каде што живееле Ароманци и во Прилеп секоја недела започнувале борби помеѓу двете партии но властите останувале на ставот дека црквата е грчка и во неа може да се пее само на грчки.²²⁰ Во 1891 година во грчката општина во Прилеп останале само 40 семејства, кои набргу се преполовиле и во неа останале само најбедните прилепски семејства.²²¹ Во 1893 година мухтарот на грчката општина ги испратил своите деца во романското училиште и преминал на романска страна а неговиот пример го следеле и преостанатите прилепски “Грци”.²²² Во јуни 1894 година и последниот чувар на грцизмот во Прилеп, учителот Милтијадис Цуцос, бил принуден да го напушти градот и во Прилеп ниту имало грчка општина, ниту имало Грци, ниту пак имало против кого романската општина да се бори за правото да го користи романскиот јазик во црквата, но властите одбивале да ја променат одлуката и не дозволувале во црквата да се пее на друг јазик освен на грчки.²²³

Во местата каде што и грчката партија била силна, локалните власти се ставале на

 година челникот Јорџи Бадралекси го испратил својот најстар син Петре на школување во Атина. Кога во 1865 година во Г. Селиа пристигнал архимандрит Аверќи и побарал од челникот Бадралекси да му даде еден од своите синови за да го однесе на школување во Букурешт, Јорџи Бадралекси на ароманскиот свештеник му го дал својот најмлад син Димитри. Кога го завршиле школувањето двајцата браќа се вратиле во родното место, првиот како фанатичен Грк а другиот како чист Романец. Петре Бадралекси зел активно учество како еден од водачите на грчките востанија на Олимп во 1877-1878 година и бил еден од водечките личности на грчката пропаганда во Берско. Помладиот Димитри бил водач на романската партија во Бер и околината, основач на првото романско училиште во Бер и најголем непријател на грцизмот и на неговиот постар брат Петре. (Види: I.N. Iota, Op. Cit., 22-31).

219. ДАРМ, *Şcoli româneşti în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 92-92a.

220. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 4, пап. 17, А.Е. 1, л. 1-2.

221. Ibidem, А.Е. 91, л. 1.

222. Ibid., кут.5, пап. 19a, А.Е. 80, л. 1.

223. Idem., кут.6, пап. 20, А.Е. 40, л. 1-2.

страната на Ароманците-националисти. Селото Турја било сметано за центар на грчката култура на Пинд.²²⁴ Шест од седумте селски цркви биле во грчки раце. Во 1897 година малата романска општина во селото, на чело со учителот Димитри Чикма, зела учество во грчко-турската војна и активно се борела на страната на Османлиите. Веднаш по завршувањето на војната командантот на грчко-турската граница Нешет паша започнал да ѝ помага на романската општина и четири од седумте цркви преминале во сопственост на “Романците”.²²⁵ Набргу Димитри Чикма се изборил уште од две цркви да бидат протерани грчките свештеници и од предвоената ситуација во 1897 година во која шест цркви биле грчки а една романска, кон крајот на истата година шест од седумте цркви во Турја биле романски а само една грчка.²²⁶

Во Охрид како трета страна во конфликтот се јавила Егзархијата. Откако во 1870 година охридските Ароманци го признале егзархот за свој религиозен водач, во црквите Св. Ѓорѓи во горно влашко маало и Св. Никола во долно влашко маало црковната богослужба непрекинато се одвивала најпрво на аромански а од 1873 година на романски јазик. Овие две охридски цркви биле првите цркви во Македонија во кои светата литургија била пеена на романски јазик.²²⁷ Во 1892 година починал свештеникот Јоан од црквата Св.Ѓорѓи и на испразнетото место егзархискиот Охридско-Преспански митрополит назначил бугарски свештеник. Како реакција на ваквата одлука на митрополитот, свештеникот Ванчу Згала ја затворил црквата. Бугарскиот прелат, сметајќи го отец Згала за морален автор на отпорот, во стилот на патријаршиските свештеници кои на ист начин во минатото ги казнувале свештениците кои се осудувале да богослужат на црковнословенски јазик, го прогонил свештеникот Згала на највисокиот планински врв за да се покае и подоцна го затворил во еден од локалните манастири, под претекст дека отец Згала ги нарушил црковните канони. Црквата Св.Ѓорѓи останала затворена цели четири месеци и иако бугарскиот егзарх упатил телеграфска наредба за ослободување на Ванчу Згала, митрополитот останал доследен на својата намера во црквата да биде назначен бугарски свештеник. Патријаршискиот Охридско-Преспански митрополит, идниот романски митрополит-

224. N.C. Cicma, Comuna Turia, Lumina, V/10, Bitolia, 1907, 21-23.

225. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 94-94a.

226. N.C. Cicma, Op. Cit., 29 ; Wace and Thompson, Op. Cit., 181.

227. Штефан Михајлеану, (А)романската црква во Охрид, Документи, II/3, Скопје, 2005, 67-68. Според Михајлеану првите романски книги во Охрид пристигнале во 1873 година но бидејќи биле напишани со кирилично писмо никогаш не биле изнесени на виделина “за да не се вообразат Бугарите дека Ароманците се служат со нивното писмо”.

примат Антим, разбрал за проблемите на Охридани и им предложил да ја признаат Патријаршијата а за возврат ќе им биде дозволено да имаат романски свештеници и во нивната црква да се служи на романски јазик. Ароманците од горно влашко маало прифатиле и повторно се вратиле под патријаршиска власт. Но кога во 1896 година свештеникот Згала бил повикан во Цариград за да служи во романската капела при инаугурацијата на Антим, патријаршискиот митрополит веднаш поставил грчки свештеник и во црквата повторно бил внесен грчкиот јазик. На тој начин Ароманците од Охрид останале само со една црква.²²⁸

Грчкиот клер не ја покажувал секогаш истата непопустливост. За разлика од нивните сонародници во Битола, Крушево, Влахо-Клисуреа и останатите поголеми населби кои требале и морале да бидат грчки, на ароманските-сточари од недостапните планински места не им биле поставувани поголеми пречки од страна на грчкото свештенство. Во црквата Св.Никола во селото Чикура (Мориово) во 1893 година свештеникот Никола Тасе започнал да служи на романски јазик. Леринско-Мегленскиот митрополит упатил наредба до селаните од Чикура да го протераат романскиот свештеник од црквата. Во одговор до митрополитот, селаните се заканиле дека доколку митрополитот инсистира на одлуката да забрани богослужба на романски јазик, тие ќе престанат да му ги праќаат 24-те оки кајмак кои биле редовно праќани секоја година. Митрополитот престанал да се спротивставува и им дозволил на Чикурци да прават што сакаат, само доколку продолжат да го испраќаат кајмакот.²²⁹

Една од карактеристичните нишки на судирот помеѓу спротивставените партии била и морбидната наклонетост на двете страни да го избираат гробјето за бојно поле и да се борат за правото да ги закопуваат мртвците. Откако во Битола починал Ароманецот Христо Димитри, домашните решиле да го повикаат романскиот свештеник од Гопеш да го опеа мртвецот. Следниот ден во куќата на починатиот Димитри пристигнал патријаршискиот митрополит и се обидел да го убеди семејството на починатиот погребот да биде извршен од грчки попови. Овие го одбиле предлогот на митрополитот кој јадосан од неуспехот им наредил на турските стражари да ги уапсат неколкумината ароманските учители кои во моментот се наоѓале во куќата. Веднаш се собрала група од околу триста про-романски ориентирани битолчани и го притиснале

228. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 83a-85.

229. Ibidem, 83-83a.

владиката кој морал да побегне низ прозорецот и да се скрие во блиската грчка болница. Попладне околу куќата на мртвиот Димитри се собрала поголема група гркомани кои не дозволувале мртвечкиот ковчег да биде изнесен од куќата без присуство на грчки попови. Другиот ден прашањето за погребот на Христо Димитри било изнесено и пред идаре-меџлисот кој со пет гласа за и три гласа против се изјаснил да му се дозволи на семејството на починатиот самото да си одбере кој поп ќе го изврши погребот. Гркоманите сепак останале околу куќата и не дозволувале никому да излезе од неа. Турските власти наредиле да биде балсамирано мртвото тело кое веќе трет ден било изложено на летните горештини. Бидејќи ниту едната, ниту другата страна не сакала да попусти, валијата телеграфирал во Цариград и го изложил проблемот. Од Цариград пристигнало султанско ираде мртвецот да биде погребан од војници, без присуство на никаков свештеник.²³⁰ Сметаме дека не е потребен дополнителен коментар!

Борбите околу училиштата и црквите постепено ги зафатиле сите пори од општествениот живот на Ароманците. За Ароманците-националисти Грците биле гости кои насилно сакале да го протераат домаќинот од неговата куќа и од неговата црква.²³¹ За нив било неразбирливо како може мохамеданска Турција да им го овозможува правото на црковна богослужба на мајчин јазик а од православната Патријаршија истото да им биде ускратено.²³² За Грците и Ароманците-гркомани романското движење немало никаков легитимитет и било сметано за агресија на среброљубиви индивидуи финансирани од Букурешт.²³³ Затоа сите средства биле дозволени во битката против натрапникот, иако во некои случаи “натрапникот” бил брат, син, братучед, родител. Интензитетот на овие борби честопати зависел од настаните на дипломатски терен во Цариград но понекогаш токму навидум безначајните борби во некое ароманско планинско село ги раздвижувале дипломатиите во Букурешт, Атина и Цариград и ги загрозувале односите помеѓу балканските држави.

Дури на почетокот на девесетите години од XIX век Романија започнала да покажува посериозен интерес за локалните црковни борби. Во буџетот од 1890/1891 година за прв пат по Берлинскиот конгрес биле издвоени средства за романските

230. X. Сиљанов, Освободителните борби...Том II..., 262-263, белешка 3 ; X.H. Брејлсфорд, Op. Cit., 258-259.

231. Анастасе Хачу, Апостоли и маченици, Скопје, 2002, 21.

232. Cornilie Săbăreanu, Ândrepturli-a Armănjlor dit Machidunii ti-ună băsearică natsională, Scopia, 2003, 8.

233. Keith Brown, The past in question, Modern Macedonia and the uncertainties of nation, Princeton, 2003, 89.

цркви во Македонија.²³⁴ Првите свештеници кои ја напуштиле Патријаршијата и служеле на аромански или на романски јазик не добивале никакви субвенции од романската држава и, како и во случајот на првите учители, тоа го правеле своеволно, од лични убедувања, свесно изложувајќи се на сите малтретирања од страна на грчкото свештенство.²³⁵ Кога дошло до заострување на црковните борби и Романија започнала да го финансира црковното движење на Ароманците, се јавил недостаток од црковни лица. Неколку свештеници биле испратени од Романија а останатите требале да се купуваат од средината на патријаршискиот клер.²³⁶ Притоа не се водело сметка за квалитетите на овие свештеници и важно било само да бидат придобиеени што е можно повеќе црковни лица. Така, во селото Пљаса во Албанија свештеникот бил субвенциониран од Романија и важел за романски свештеник, иако истиот воопшто не го знаел романскиот јазик и богослужбата продолжувал да ја врши на грчки. Ист случај е забележан и во селото Нича во Албанија.²³⁷ Во селото Самарина свештеникот Јоан Димитриу работел како романски свештеник и платата ја добивал од Букурешт, но во селото сите цркви биле во грчки раце и на романскиот свештеник не му бил дозволен влез во ниту една од селските цркви.²³⁸ Како што и можело да се очекува, само што некој патријаршиски свештеник ќе минел на романска страна, против него веднаш се фрлало проклетство, бил прогласуван за неморален и се кривела таква хајка од страна на грчката пропаганда што некои од тие свештеници морале да молат да им се прости за “гревот”. Во 1894 година Патријаршијата прогласила масовно екскомуницирање на сите свештеници кои минале на страна на “романизираните”.²³⁹

Во некои места е сепак забележан значителен напредок. Во Мегленско грцизмот бил

234. Ж. Попов, Българският..., 227-228.

235. Најспецифичен е случајот на свештеникот Димитри Константинеску. Во 1872 година бил затворен во склад со јаглен од страна на гребенскиот митрополит затоа што служел на аромански јазик во куќите на Ароманците и се осудил на романски јазик да го чита Евангелието. Во 1883 година бил однесен во манастирот Заборда (Берско) каде што четири месеци служел како измеќар, постојано тепан, затворен во ќелија без оган, храна и вода. Во периодот додека да го прифати католицизмот, свештеникот Константинеску пет пати бил апсен и тепан само поради тоа што одбивал да служи на грчки и продолжувал богослужбата да ја извршува на аромански и на романски јазик. (Види: Д. Константинеску, *Op. Cit.*, 7-41).

236. Според италијанскиот конзул во Битола, Темистокле Филипо Бернарди, Ароманците биле принудени да ги бараат своите свештеници “меѓу шкаротот од Грците и Бугарите” (*S. Gallon, Rapporti politici...*, 510).

237. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 87a.

238. *Ibidem*, 93a.

239. Во јули 1894 биле екскомуницирани свештениците Јани од Самарина, Риза од Авдела, Јанаки од Хрупишта, Никола од Влахо-Клисура и Козма од Москополе а набргу потоа и сите преостанати свештеници платени од романската пропаганда (ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 6, пап. 20, А.Е. 54, л. 1).

речиси целосно поразен. Во селата Ошин, Хума, Љумница, Бирислав, Лугунци и Ливади сите цркви биле во сопственост на националната партија и сите свештеници биле финансирани од Романија.²⁴⁰ Во 1873 година во Периволи била изградена црквата Св. Пантелејмон призната од османлиските власти како ароманска црква.²⁴¹ Во 1889/90 и Ароманците од Хрупишта успеале да издејствуваат од османлиските власти ферман за изградба на црква, призната од властите како Улах-килисе (Влашка црква). Градбата на оваа црква завршила во 1892 година и во неа свештеникот Јанаки Папа Стерју служел на аромански и на романски јазик.²⁴² Во 1894 година првиот кат од романското централно училиште во Крушево бил претворен во капела. Три години подоцна Крушевчани добиле ферман од цариградските власти со кој им било дозволена изградба на црква, призната како Улах-килисе. Истата година во дворот на училиштето започнала изградбата на црквата Св. Јован.²⁴³ Црквите Св. Пантелејмон во Периволи, Св. Богородица во Хрупишта и Св. Јован во Крушево биле единствените цркви во Македонија изградени од Ароманците и признати како аромански цркви. Останатите цркви во Европска Турција во кои богослужбата се одвивала на романски јазик биле преземени од гркоманите.

Во 1897/1898 година од буџетот за романските цркви во Османлиската империја биле финансирани 38 свештеници и 12 псалти, кои работеле во 27 различни локалитети во империјата. Од нив 32 свештеници и 11 псалти работеле во Македонија, по 16 свештеници во Солунскиот и во Битолскиот вилает. Во црквите во Влахо-Клисурса, Крушево, Гопеш, Маловиште, Чикура, Бер, Голема Селиа, Ксироливади, Фетица, Граматиково, Хрупишта, Горна Џумаја, Турја, Периволи, Авдела, Охрид и во шест мегленски села, аромански и романски свештеници служеле на аромански и на романски јазик.²⁴⁴ Во Битола, Нижополе, Трново, Магарево, Невеска, Прилеп и во

240. Романската пропаганда меѓу Мегленитите навлегла преку романските свештеници од Света Гора. Во 1895 година романските светогорски калуѓери подготвиле проект-план за купување на манастир во близина на Ошин и формирање на метох под власта на романскиот скит на Св. Гора. Манастирот бил купен а од таму и низ другите мегленски села било ширено романското влијание. (Види: ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2352, dosar 284/1895, Dir. III, Vol. VII, nepaginat).

241. I. Voloagă, *Op. Cit.*, 88-89.

242. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 88-89.

243. АО ИНИ, Крушевска хроника...I..., 164-166. Градбата на црквата Св. Јован била завршена во 1905 година.

244. ДАРМ, МСIP, мф. 552, dosar 125/1897, p. 8066-8075 ; 32-та свештеници и 11-те псалти во Македонија биле распоредени на следниот начин : пет свештеници во Ошин, по три во Крушево и Гопеш, по два во Влахо-Клисурса, Бер-Голема Селиа и Бирислав, по 1 во Маловиште, Чикура, Хрупишта, Бер-Ксироливади, Фетица-Граматиково, Хума, Љумница, Лугунци, Ливади, Горна Џумаја, Турја, Периволи, Авдела, Самарина и Охрид. По двајца псалти работеле во црквите во Влахо-Клисурса и Крушево а по

Косовскиот вилает, Ароманците-националисти ги продолжувале борбите за сопствена црква. Во некои места, пак, како Серес и Солун, кон крајот на XIX век Ароманците сè уште биле цврсто приврзани кон грцизмот и не постоеле услови за актуелизирање на црковното прашање.

Црквата “Св. Петка” во Маловиште

Црквата “Св. Преображение” во Гопеш

еден во Гопеш, Маловиште, Чикура, Хрупишта, Бирислав, Периволи и Лугунци.

3. Романскиите училишта во Македонија (1882-1897)

Наместо учениците да бараат училишта, училиштите бараа ученици.

Таке Јонеску

3.1 По потпишувањето на грчко-турскиот договор од 1881 година за приклучување на дел од Тесалија и Епир кон Османлиската Империја, биле стабилизирани и грчко-турските односи, што на грчката пропаганда ѝ овозможи проширување и зацврстување на позициите во Македонија. Бројот на грчките друштва пораснал за повеќе од два пати а бројот на грчките училишта во македонските вилаети се зголемил за речиси четири пати.²⁴⁵ Унапредувањето на билатералните односи помеѓу Цариград и Атина негативно влијаеше врз полетната романска пропаганда и романското училишно дело во Османлиската империја. За време на седумгодишното владеење во Романија (1881-1888), либералната влада на Јон Братиану неколкупати ги зголемила буџетските средства наменети за пропагандни цели во Европска Турција,²⁴⁶ но резултатите биле скромни. Од 1882 до крајот на учебната 1887/1888 година во Македонија биле отворени само три нови романски училишта, од кои едно било затворено набргу по неговото отворање.

Во септември 1881 година Гушу Папакоста и неговата сестра Венера биле задолжени да отворат романско училиште во градот Негуш. Умешно користејќи го непријателството помеѓу локалното грчко и муслиманско население, на крајот на учебната 1881/1882 година двајцата учители успеале да навлезат во општинското училиште но од неразбирливи причини романските училишни власти им наредиле да го напуштат Негуш и ги назначиле за учители во Маловиште.²⁴⁷ Во Негуш никогаш повеќе не било отворено романско училиште.

Есента 1882 година Венера Папакоста отворила романско основно училиште за девојчиња во Маловиште. “Госпоѓа учителка” успеала за кратко време да ја придобие

245. Ристо Поплазаров, Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век (Вооружени, пропагандни, дипломатски и други антимакедонски акции и борбата против неа на теренот), Скопје, 1973, 22.

246. Во учебната 1882/1883 година романската влада издвоила 80 000 леи за пропагандата во Македонија. Во 1885/1886 средствата биле зголемени на 81 000 леи а следната 1886/1887 година на 144 500 леи. (Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 25).

247. “Причината за овој иџрансфер ни до ден денес не можам да си ја објаснам”- пишува Гушу Папакоста (Ibidem, 111).

довербата на најголемиот број семејства, кои започнале да ги испраќаат своите ќерки во романското училиште. Бројот на ученици во грчките училишта во Маловиште значително опаднал и во 1883 година Грците биле принудени да затворат две од четирите грчки училишта во селото.²⁴⁸

Во 1884 година Димитри Чикма отворил романско училиште во Турја, посетувано од момчиња и девојчиња. Во првата година училиштето го посетувале само 25 ученици. Гребенскиот митрополит го обвинил учителот Чикма пред локалните власти дека го нарушува јавниот поредок, но и покрај силната опозиција од локалната грчка партија и грчкото свештенство, училиштето во Турја продолжило да работи без прекини.²⁴⁹ Бројот на ученици постојано растел и во 1897 година романската партија го зазела општинското училиште во селото.²⁵⁰

Позначителен успех на училишен план бил постигнат во локалитетите надвор од Македонија. Зимата 1882/1883 година Јоан Шому Томеску ја поминал заедно со семејствата од Самарина во Влахојани (Османлиски дел од Тесалија), каде што отворил романско училиште во кое што работел до пролетта 1890 година.²⁵¹ Училиштето во Влахојани било сезонско. Напролет ароманските семејства од Влахојани се враќале во Самарина. Во 1883 година Ташку Илиеску добил дозвола од властите да основа романско училиште во Цариград. Во периодот од 1883 до 1887 година училиштето работело регуларно по што било затворено, иако во буџетот за романските училишта во Османлиската империја фигурира сè до 1901 година. Во 1883 година петкласно романско училиште за момчиња било отворено во Пљаса (Албанија).²⁵² Во 1884 година отец Хараламб Баламаче отворил романско училиште во Корча (Албанија).²⁵³ Во Јанина (Епир), град со 18 500 жители од кои 1000 биле Ароманци, во 1886 година Јоан Хондросом отворил четирикласно романско училиште.²⁵⁴ Следната година учителката Александрина Абелеану се обидела да

248. Ibid., 111-115.

249. N.C. Cîma, Op. Cit., 22.

250. Во 1885 година училиштето го посетувале 28 ученици, во 1886 година 40 ученици, во 1887 година 65. Во 1891 година било основано и училиште за девојчиња и во двете романски училишта во Турја учеле 102 момчиња и девојчиња. (Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 154-155).

251. Ibidem, 323-324.

252. Ibid., 62-63, 133. Според Виктор Берар во 1883 година било отворено и романско основно училиште во Лаиста, во Епир. (Види: V. Bérard, Op. Cit., 255).

253. До 1895 година училиштето било посетувано од ученици од двата пола. Тогаш била добиена дозвола за основање на женско училиште (M.V.Cordescu, Op. Cit., 64).

254. Ibidem, 89.

отвори во градот романско женско училиште но не успеала да привлече ниту една ученичка и во 1888 година била преместена од Јанина во Гопеш.²⁵⁵ Во 1887 година романско училиште било отворено и во селото Флору (Јанински вилает). Од 100-те аромански семејства во селото, 28 ја прифатиле романската пропаганда и ги испраќале своите деца во романското основно училиште.²⁵⁶ Најзначаен успех во овој период претставува отворањето на романската гимназија во Јанина. Петкласното средно училиште било отворено во учебната 1887/1888 година, по заслуга на Јоан Хондросом. Иако меѓу професорскиот кадар се забележуваат познати и способни личности како Никола Бацарија, Јоан Чули, Јанаки Манаки и Нуши Туљу, бројот на учениците бил поразителен. Во првата година во гимназијата биле запишани само 14 ученици, исто колку што имало и следната 1888/1889 година.²⁵⁷

На 22 март 1888 година на власт во Романија дошла конзервативната партија, која со земјата управувала до 4 октомври 1895 година. Веднаш се забележала и промена во политиката кон романското училишно дело во Македонија. Таканареченото “Македонско прашање” во Романија било сметано за чедо на либералната партија и на романските либерали им носело огромни политички поени. За да го придобие јавното мислење на своја страна и да им го одземе на либералите еден од нивните најголеми адути во надворешната политика на земјата, конзервативната влада се нашла во ситуација да бара начин како да ја развива пропагандата во Македонија, или, во најмала рака, да остави впечаток во јавноста дека се грижи за судбината на “Романците” под османлиска власт. Иако токму конзервативците биле тие кои што во буџетот за 1890/1891 година издвоиле средства за изградба на романски цркви во Македонија, акцентот сепак бил ставен врз унапредување на училишното дело. Во ситуација кога надворешниот долг на земјата вртоглаво растел и владата била принудена да укинува одредени ставки од буџетот, средствата наменети за пропагандата во Македонија достигнувале небесни висини. Во 1889 година биле издвоени 145 400 леи, во 1890 година 180 000 леи, во 1891 година 250 000 леи, во буџетот за 1892/1893 година цифрата пораснала на 450 000 леи за во следната 1893/1894 година министерот за образование и

255. Şcoli și biserici românești...Documente..., 120. Неуспехот во голема мерка се должел на про-грчките чувства на Ароманците од Јанина. Според Кордеску сите Ароманци во градот биле грцизирани или на пат да бидат целосно грцизирани а најголемиот број ученици во јанинските романски училишта биле носени од епирските села (M.V.Cordescu, Op. Cit., 89).

256. M.V.Cordescu, Op. Cit., 75.

257. Ibidem, 201-204.

религија Таке Јонеску да одобри тогаш неверојатни 525 000 леи.²⁵⁸

Приливот на финансиски средства резултирал со отворање на романски училишта во речиси сите места каде што живеело ароманско население. Во 1888 година учителот А. Битику од Невеска отворил петкласно основно училиште за децата од соседните аромански селца Граматиково и Фетица. Истата година во рамките на битолското женско училиште започнал со работа посебен курс кој во 1893 година се трансформира во курс за наставнички а во 1899 година израснува во женска прогимназија.²⁵⁹ Во 1889 година, во Илчово маало во Крушево, Тома Динискиоти и Ванчу Унка го отвориле третото романско училиште во градот. Следната година училиштето било преместено во маалото Чиреш и во првите години работело со 30-50 ученици.²⁶⁰ Во 1889 година биле отворени и летното романско училиште во Ксироливади, како и основните училишта за девојчиња во Бер и во Прилеп.²⁶¹

Пред почетокот на последната деценија од XIX век во Османлиската империја работеле 32 основни романски училишта, лицеј во Битола и гимназија во Јанина, посетувани од 1 425 ученици.²⁶² Забележително е дека во однос на ситуацијата од 1880 година бројот на училишта се зголемил за повеќе од два пати, буџетските средства за романската пропаганда биле зголемени за пет пати а бројот на учениците бил помал за речиси 100 ученици во споредба со бројката 1 523 ученици во романските училишта забележана од Џон Блант во ноември 1880 година.²⁶³ Овој чекор наназад во однос на училишната популација е резултат на повеќе причини од најразновиден карактер, од кои во прв план биле причините од практична природа. Без да води сметка за локалните потреби и духот на ароманското население, насочено кон трговијата и индустријата а не кон академските работи, романската влада отворала гимназии наместо трговски училишта и на тој начин создала вишок од завршени гимназијанти за кои немало ниту место ниту можност да бидат вработени. Форсирањето на романскиот јазик во наставата за сметка на мајчиниот јазик на учениците и неподготвеноста да им се излезе во пресрет на барањата да му се даде поголемо место на ароманскиот јазик во

258. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750, vol. 32 (1900-1915), Desbaterile adunarei deputaților, Ședinta din 21.12.1901, Anexa la Monitorul oficial, No. 210, 145-146.

259. M.V.Cordescu, Op. Cit., 78-79, 198-199.

260. Ibidem, 60.

261. Ibid, 18, 168.

262. Г. Вайгандъ, Аромъне..., 294 ; J. Аргинтеану, Op. Cit., 189 ; Во периодот од 1864 до 1889 година биле отворени повеќе од 40 романски училишта. Горенаведената бројка од 32 основни и 2 средни училишта се однесува на училиштата кои што сè уште функционираше во 1889 година.

263. Британски документи...Том IV..., 487.

училиштата уште повеќе ја зголемувало опозицијата кон романските училишта. Во услови кога Ароманците го учеа романскиот јазик како странски јазик кој не бил потребен во ориенталната трговија, училиштата основани од Букурешт и понатаму биле помалку атрактивни од грчките училишта.²⁶⁴ Не бил направен скок ниту во организацијата на училишната мрежа. Поради недостатокот на романска институција во Османлиската Империја, раководителите на романската пропаганда не успеале да изградат централизиран систем на раководство и контрола што резултирало со непостоење на заедничка програма за сите романски основни училишта и несинхронизираност во наставата. Од друга страна, стилот и методите на работа на Апостол Маргарит предизвикале незадоволство и сомнеж за начинот на кој што ги користел финансиските средства. Веќе и најголемите сонувачи за присоединување на Ароманците кон романското кралство станале свесни дека Романија е премногу далеку.

Карактеристика на овој период е и недостатокот на месна иницијатива за издржување на учебното дело. Маргарит кажува дека одредени Ароманци давале пари за училиштата, но истото го правеле во постојан страв, плашејќи се од гневот на грчкиот клер и непријателството на чаршијата.²⁶⁵ Но бројот на Ароманци кои финансиски ги помагале романските училишта бил занемарлив и речиси сета помош доаѓала од Романија. Во крајна сметка, развитокот на училишното дело останал целосно зависен од политиката на Романија и народот немал никакви гаранции дека Букурешт и следната година ќе продолжи да ги финансира училиштата. Било јасно дека и најситно политичко раздвижување би можело да го компромитира и погуби кривото романско образовно дело во Македонија. Не бил направен напредок и во односот помеѓу романските пропагандни дејци и богатите Ароманци. Вајганд забележал дека и кон крајот на 80-те години на XIX век, потеклото на учениците во романските училишта било исто како и на почетоците на учебното дело. Романското училиште било посетувано од околу 20-30 сиромашни деца на овчари, кирации и занаетчии, додека пак богатите Ароманци, *“кои давале и сè уишѝе давааѝ илјадници, дури и милиони, за грчкиѝе училишѝа, не се само рамнодушни кон националноѝо движење шѝуку се и неѝријаѝелски насѝироени кон неѝо.”*²⁶⁶

Имало и позитивни нијанси во дејствувањето на романската пропаганда меѓу

264. Eugen Ionescu, Cauza românească în Turcia Europeană și conflictul cu Grecia, București, 1906, 25.

265. V. Bérard, Op. Cit., 256-257.

266. Г. Вайгандъ, Аромане..., 295.

Ароманците во овој период. Покрај критиките насочени кон методите користени од Романија во нејзината политика кон Ароманците, Вајганд е сепак импресиониран од фактот што “во некултивираната Турција постои народ меѓу кој што ретко се наоѓаат неписмени”, додека во кралството Романија речиси 90% од населението било неписмено.²⁶⁷ Ова секако се должело на конкуренцијата помеѓу Романија и Грција во трката за привлекување на Ароманците. Резултат на истата борба била и подобрата снабденост со учители на романските училишта во Македонија во споредба со многу поразвиените западноевропски земји. Додека во Германија еден селски учител имал 60-80, некогаш и 100 ученици, на учителот во романските училишта во Македонија во просек паѓале околу 30 ученици.²⁶⁸

Карактеристична нишка на романската пропаганда во раните 90-ти години на XIX век било неконтролираното отворање на нови училишта. Од 1890 до 1893 година биле отворени исто толку романски училишта колку што биле отворени во периодот од 1864-1889 година, иако во голем дел од локалитетите во кои било отворено романско училиште немало услови за функционирање на истото. Всушност, во повеќето места се работело за испраќање на учители со цел да отворат романско училиште, во што многумина од нив не успеале. И покрај неуспехот, сите тие учители редовно примале плата а училиштата што требале да ги отворат редовно фигурирале во буџетот за романските училишта.

Во 1890 година во Македонија биле основани нови романски училишта во Белкамен,²⁶⁹ Долна Белица²⁷⁰ и две училишта во Трново.²⁷¹ Во 1891 година биле отворени и мешаните училишта за момчиња и девојчиња во градовите

267. Ibidem, 294 ; Душан Поповиќ дошол до сличен заклучок: “Ароманциите се речиси редовно писмени. Писмени се и нивните жени. Во последно време, во време на голема грчка и романска пропаганда, меѓу Ароманциите немаше аналфабети” (Д.Ј. Поповиќ, Op. Cit., 74-75).

268. Г. Вайгандъ, Аромане..., 294.

269. Училиштето во Белкамен фигурирало во буџетот уште од 1880 година но проработело дури во 1890 година кога по барање и ангажман на Ванѓели Никулеану, учителите Григорие Тале и Думитру Пеликадитеску ги отвориле портите на селското романско училиште (M.V.Cordescu, Op. Cit., 43).

270. С. Ciolache, Op. Cit., 27 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 51-52 ; Прв учител бил Александру Христофорице, кој предавал во учебните 1890/1891 и 1891/1892 година. На негово место во 1892 година дошол Ташула З. Морар, кој поради смртни закани се повлекол во Прилеп. На 1 септември 1893 година за романски учител во селото бил назначен Ѓорѓи Попа-Михали од Нижополе, кој работел до 1895 година, кога училиштето било затворено. Во 1897 година училиштето било повторно отворено од Беличанецот Вангел Липа.

271. Едното училиште било за момчиња а другото за девојки. Така, од 1890 до 1899 година во Трново функционираше две машки и едно женско училиште. Во машките училишта работеле Димитри Атанасеску и Пицу Константинеску. Во 1899, поради недостаток на ученици, двете училишта биле споени во едно училиште. Оскудни се податоците за женското училиште (M.V.Cordescu, Op. Cit., 18, 162).

Катерини²⁷² и Ресен,²⁷³ училиштата за момчиња во Псодери²⁷⁴ и Љумница²⁷⁵ и женските училиштата во Турја, Псодери и Невеска.²⁷⁶ Во 1892 година романски училишта биле отворени во влашките колиби во Мориово²⁷⁷ и во Маруша. Од буџетот за 1892 година било финансирано и романско училиште во Лерин, иако во односниот период училиштето не функционираше.²⁷⁸ Следната 1893 година романски училишта во Македонија биле отворени во Велес,²⁷⁹ Хума,²⁸⁰ и Лугунци.²⁸¹ Во буџетот фигурирале и

272. Според Кордеску училиштето во Катерини било отворено од Зиси Папази во 1890 година, но тоа не соодветствува со изворната документација. На 27.10.1891 година Апостол Маргарит известува дека Грците отвориле ново училиште во Катерини и вели дека Романија мора да контрира и да отвори романско училиште во градот. Тој за учител го предлага Зиси Папази, тогашен учител во Нижополе, одличен професор и познавач на грчкиот јазик (Види: ДАРМ, МСР, мф. 551, dosar 146/1891, Bitolia, 27.10.1891, p. 5415-5416). Дури и самиот Кордеску несвесно ја потенцира својата грешка кога во листата на романски учители во Нижополе, Зиси Папази е забележан како учител во битолското село во периодот од 1887 до 1891 година (M.V.Cordescu, Op. Cit., 129).

273. Берар вели дека романското училиште во Ресен било отворено во 1887 година (V. Bérard, Op. Cit., 255). Според Кирјазовски училиштето во Ресен било отворено во 1889 година (P. Кирјазовски, Op. Cit., 88). Кордеску кажува дека училиштето во Ресен било основано во 1892 година од Наќи Парца, Никола Табаку, Сотир Насте и браќата Казанци. Првиот учител Панду Фунду работел една година и откако не успеал да добие дозвола од локалните власти морал да го затвори училиштето (M.V.Cordescu, Op. Cit., 145-147). Во 1891 година Васил К'нчов ги издал неговите патеписи за Битолско, Преспа и Охридско, во кои вели: *“Оваа година неколку влашки семејства (во Ресен, б.н) се одделија од гркоманската оштинина и си отворија училиште со еден учител...Влашките училиште брои околу 20 ученици”* (Види: В.К'нчов, Избрани произведения, Том I..., 403-404).

274. T. Nero, Comuna Pisuderi, Lumina, IV/11-12, Bitolia, 1906, 321; Училиштето во Псодери работело без дозвола од властите и било затворено во 1898 година.

275. Училиштето во Љумница било првото училиште во Меглен субвенционирано од романската пропаганда. Прв учител бил прилепчанецот Михаил Ника. На почетокот Ника успеал да придобие неколку ученици но откако влегол во конфликт со најбогатите селски семејства бил принуден да го напушти селото. По него дошле уште неколку учители кои што наишле на истиот отпор кај влијателните селски семејства. Учителот Чанта бил постојано малтретиран а малку фалело учителот Суфлери да биде задавен. Во 1898 година младиот Гона Меѓа по едногодишно школување во битолскиот романски лицеј се вратил во родната Љумница и конечно го стабилизирал романското училиште во селото. До 1906 година во Љумница останале само четири гркомански семејства (Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 331-332).

276. Ibidem, 18, 127, 154.

277. Ibid., 136. Романското училиште во Мориово го отворил Ташули Зега. Први учители биле Теодор Папа-Михале, Христу Попа-Никола и Ѓорѓи Чела. Зиме училиштето било послабо посетено а на почетокот на XX век престанало да постои бидејќи сите жители се преселиле во Селиа и Ксироливади.

278. Idem., 18.

279. Носител на романската пропаганда во Велес бил богатиот трговец Коста Машу во чија што куќа било сместено романското училиште. Училиштето започнало со работа на 1 септември 1893 година (ДАРМ, ф. Браќа Машови, Op. Cit., кут. 27, А.Е, 57). Види и: Н. Минов, Борбата на Ароманците..., 2-4.

280. Според романската историографија училиштето во Хума било првото романско училиште во Мегленијата и било основано во 1890 година. Ова произлегува од мислењето во Романија дека јазикот кој што го зборуваат мегленските Власи е романски дијалект. Имено, во Мегленско населението само си ги бирало своите учители. Во 1890 година селаните од Хума го назначиле за селски учител Гушу Гага од Ошин, кој што на учениците, наместо на грчки, им предавал на мајчин јазик. Ова било доволно за романските историчари да заклучат дека првото романско училиште во Хума и пошироката мегленска околина било основано во 1890 година. Гушу Гага во 1891 година бил протеран од грчкото свештенство. Најпрво се упатил на Света Гора од каде што се снабдил со романски црковни книги а потоа и во Битола на едногодишно школување во романскиот лицеј. Дури во 1893 година се вратил во Хума, каде што со

женски училишта во Ниждополе, Велес и Катерини, наводно основани во 1893 година.²⁸²

Покрај основањето на нови училишта, најчесто сместени во приватни куќи, значителни финансиски средства биле наменети и за изградба на нови училишта во Македонија. Во 1891 година биле купени две згради во Влахо-Клисура и во нив биле сместени двете романски училишта.²⁸³ Истата година романската партија од Ниждополе издејствувала дозвола од битолскиот валија за изградба на училиште.²⁸⁴ Во 1893 година во Гопеш започнала изградба на двократно романско училиште.²⁸⁵

Според училишните листи, од 1890 до 1893 година биле отворени и 22 романски училишта во Епир, Тесалија и Албанија.²⁸⁶ Така, според неофицијални податоци од романски дипломати, во 1893 година во Османлиската Империја имало 75 романски основни училишта, лицеј и курс за наставнички во Битола и гимназија во Јанина, посетувани од околу 3 500- 4 000 ученици.²⁸⁷ Недостатокот на уредна евиденција не ни овозможува да го утврдиме точниот број на романски училишта во Македонија, ниту бројот на учители и ученици во романските образовни институции на македонско тло.

Конзервативната партија и Таке Јонеску како министер за образование и религија останале на власт во Романија до октомври 1895 година. До крајот на нивното владеење биле основани уште седум нови романски училишта во Македонија и единаесет училишта во Епир, Косово и Албанија.²⁸⁸

романски субвенции го отворил романското училиште во селото. Затоа сметаме дека 1893 е годината во која што било отворено романското училиште во Хума. Гушу Гага постигнал значителен успех во училиштето. За само две години сите селани, деца и возрасни, научиле да читаат и пишуваат на романски. Грчкиот јазик бил целосно истеран од животот на селаните. По заслуга на учителот Гага, во Хума не останал ниту еден гркоман и сите селани биле членови на романската партија. (Види: M.V.Cordescu, Op. Cit., 328-331).

281. За училиштето во Лугунци види: Școli și biserici românești...Documente..., 134-135.

282. Архивската документација во фондот на семејството Машови прилично јасно укажува дека училиштето во Велес било заедничко за момчињата и девојчињата и не постоеле две романски училишта во градот.

283. M.V.Cordescu, Op. Cit., 177.

284. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 4, пап. 17, А.Е. 27, л. 1-2.

285. M.V.Cordescu, Op. Cit., 83.

286. Ibidem, 18, 60-61, 67, 71-74, 99-100, 133-134, 141. Во османлискиот дел од Тесалија и на Олимп учители биле назначени во Влахо-Ливади, Кокинопло, Еласона, Претори и Царичани. Во Албанија биле отворени училишта за момчиња во Берат, Москополе, Драч, Фрашари и Лака и училишта за девојки во Берат и Москополе. Во Епир биле отворени две училишта во Мецово и по едно училиште во Сираку, Гребеници, Фурка, Чернеши, Армата, Лешница и Палеосели. Еден учител бил задолжен да отвори романско училиште во Амиро, во грчкиот дел од Тесалија. Најголемиот број од наведените училишта никогаш не проработеле.

287. Școli și biserici românești...Documente..., 15.

288. Во Албанија била отворена гимназија во Берат, женско училиште во Корча и основни училишта во Нича, Шиписка, Габрова, Ферика и Фиери. Тројца учители биле задолжени да отворат училишта во епирските села Макрини, Бреаза и Косина а еден учител бил испратен во Призрен. (M.V.Cordescu, Op. Cit., 20, 53, 127-128, 153).

Во 1894 година Риза Пеана го отворил четвртото романско училиште во Мегленско, во селото Бирислав.²⁸⁹ Истата година Таке Маргарит обезбедил дозвола од властите во Цариград за отворање на романско училиште во Јанковец.²⁹⁰ Во 1895 година романски основни училишта биле отворени во Скопје,²⁹¹ Кочани,²⁹² Горна Цумаја²⁹³ и во двете мегленски села Ошин и Ливади.²⁹⁴

На 4 октомври 1895 година влада формирале романските либерали на чело со Димитрие Стурса. Иако либералите не внеле промени во претходно критикуваниот буџет од 525 000 леи, забележителна е промената во темпото на отворање на нови училишта во Османлиската империја. Во 1896 и 1897 година во Европска Турција било отворено само едно ново романско училиште. Училиштето било отворено во 1897 година, во охридското маало Св. Никола.²⁹⁵

Според официјалните податоци од романското министерство за образование и религија, кон крајот на 1897 година во Османлиската Империја имало 86 романски училишта со 177 учители. Од нив, 59 училишта и 128 учители биле во 39 градови и села

289. До 1897 година Пеана ги држел часовите во општинското училиште. Тогаш, “поради инџиризиите на грчкото свештенство, романскиот учител беше принуден да бара нов локал за да го смести училиштето. По најнајна борба со гркоманиите и грчкиот клер, властите ѝ го доделија оштинското училиште на романската партија” (Ibidem, Op. Cit., 45-46).

290. ДАРМ, Arhiva Istorică Turca, мф. 1750, vol. 314 (1866-1894), Constantinopol, 3.11.1894, p. 283 ; Кордеску дава спротивставени информации за годината на отворање на училиштето во Јанковец. Еднаш пишува дека училиштето било отворено во 1894 година, а еднаш дека Питу КонстантINESКУ училиштето го отворил во 1897 година (M.V.Cordescu, Op. Cit., 20, 91). Ја допуштаме можноста дека и покрај обезбедената дозвола во ноември 1894 година, училиштето во Јанковец било отворено дури во 1897 година. За Јанковец види и: C. Zografu și G. Mihci, Orașelul Resna și Comuna Iancoveți, Lumina, II/7-8, Bitolia, 1904, 222-223.

291. ДАРМ, МСIP, мф. 552, dosar 343/1896, Bitolia, 7/19.08.1895, p. 7304-7305 ; Во 1894 година Ташку Илиеску бил задолжен да отвори романско училиште во Скопје. Поради неуспехот да се обезбеди дозвола од властите, училиштето не било отворено таа година и Илиеску се вратил во родното Крушево. По обезбедената дозвола, во 1895 година Скопјанецот Стерије Костанди го отворил романското училиште во Скопје.

292. На почетокот училиштето во Кочани било сместено во една соба во бугарското училиште. Со ангажман на Ванчу Корнети во 1897 година училиштето било преместено во ароманското маало во градот. (M.V.Cordescu, Op. Cit., 61).

293. Според еден извештај од февруари 1896 година, во учебната 1895/1896 година во Горна Цумаја функционирало романско училиште со 50 ученици од 27 аромански семејства. Училиштето го отворил поранешниот професор во романската гимназија во Јанина, Константин Чеара (ДАРМ, МСIP, мф. 552, dosar 343/1896, Bitolia, 16.02.1896, p. 7104-7105).

294. Училиштето во Ошин било отворено по иницијатива на Гушу Гага, Папа Арцинтару, Стое Арцинтару, Стамо Бучу и Стое Пампор. Прв учител бил Гушу Гага. Училиштето во Ливади го отворил учителот Константин Канаку. Поради тоа што голем дел од населението не зимувало во селото, по сила на нештата образованието во Ливади било прилично запоставено (Види: D. Canacheu, Op. Cit., 180 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 132).

295. M.V.Cordescu, Op. Cit., 131-132. Локалот во кој што било сместено училиштето ѝ припаѓал на ароманската црква Св. Никола. Во 1897 година грчкиот учител бил протеран од училиштето и на негово место за учител бил поставен свештеникот Ванчу Згала, со што училиштето од грчко станало романско.

во Македонија.²⁹⁶ Во 1897 година сè уште не била водена точна евиденција за училишната популација. Според руски извор, помеѓу 1896-1898 година во романските училишта во Македонија учеле околу 2700 ученици²⁹⁷ а според британскиот вицеkonzул во Битола Чарлс Хемпсон во 1897 година 3 000 ученици во Македонија ги посетувале училиштата финансирани од владата во Букурешт.²⁹⁸

Обично наведување на овие цифри остава впечаток за еден разгранет романски училишен систем во Османлиската Империја, еден значаен успех за властите во Букурешт. Но, надвор од квантитативниот аспект, доколку сакаме да утврдиме дали овие училишта ги исполниле зацртаните задачи и дали успехот бил толку голем како што се тврдело во Букурешт, потребно е да го анализираме начинот на кој што тие функционираа, нивната ефикасност, објективите и конкретните резултати, а од таа гледна точка ситуацијата кон крајот на XIX век не била задоволителна.

Голем број од училиштата биле фиктивни и постоеле само на хартија. Такви биле повеќето романски училишта во Албанија и во Епир каде што било невозможно да се отвори училиште без дозвола од османлиските власти. Во романската пропаганда во Албанија локалните власти гледале продолжена рака на австро-унгарската политика помеѓу албанското население и на најголемиот број барања за да се отвори романско училиште во Албанија, или во Епир, одговорот од властите бил негативен.²⁹⁹

Во некои училишта е забележан феномен да има повеќе учители од ученици. Во училиштето во Мецово немало ниту еден ученик а имало еден учител. Во таква ситуација министерот Таке Јонеску испратил уште двајца нови учители во градот за да отворат ново училиште, па така во Мецово имало две романски училишта и тројца учители, без ниеден ученик!³⁰⁰

Не биле регулирани ниту платите на учителите. Наместо од бројот на ученици, платата на наставниците зависела од претходно направениот договор помеѓу учителот и романските училишни власти, или пак од неговиот стаж. На тој начин учители со 5-6 ученици добивале неколкукратно повисока плата од некои професори во битолскиот

296. ДАРМ, МСР, мф. 552, dosar 125/1897, p. 8064-8069. Од училиштата во Македонија 17 биле машки, 17 женски а 25 мешани.

297. Ж. Попов, Българският..., 393-394, 413, белешка 181.

298. Британски документи...Том V..., 547.

299. ДАРМ, Arhiva Istorică Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901...Op. Cit., 148 ; Поопширно за причините поради кои што властите не давале дозволи за отворање на романски училишта во Албанија види: Х.Н. Брејлсфорд, Op. Cit., 329.

300. ДАРМ, Arhiva Istorică Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901..., 148.

лицеј. Учителите немале никаков интерес да привлечат повеќе ученици, туку напротив, ним им било поисплатливо да имаат помалку ученици и помалку работа. Од друга страна, учителите дојдени од Романија биле со сомнително минато. Многумина од нив биле со недоволен степен на образование а некои за прв пат се впуштале во образовните води. Еден кафеџија од Букурешт бил назначен од романското министерство за образование да основа училиште во Македонија.³⁰¹ Проблемот со нестручноста на наставничкиот кадар го забележале и некои романски дипломати. Романскиот вице-конзул во Битола Александру Падеану резимирал: *“...Училиштите беа оставени слободно да дејствуваат како што сакаат, без да ги исполнуваат задолженијата...Нашето прашање беше преворено во средство за осигурување, бидејќи многу елементи оставени на функција беа апсолутно нули. Нашите училишта во Турција не беа оставени на начин народот да поверува дека се институции создадени за него, за да ги преврне и да соработува со нив. Напротив, во нив луѓето гледаат приватни институции на учители кои работат следејќи ги единствено своите желби...без да водат сметка за потребите на училиштите и за жалбите на населението. Со тоа тие ги изгубија симпатиите на народот, без кои ниедно национално училиште не може да успее. Недостатокот на соработка со локалните жители воопшто не ги отоварувае учителиите, кои немаа друг идеал освен редовно да си ги примаат платите. Многумина од нив, покрај тоа што беа лишени од патриотизам, немаа ништо потребен капацитет за исполнување на задолженијата како агенти на нашата кауза. Тие само се занимаваа со лични прашања, со интриги, спорови и други мизерии...Простират само оние училишта кои им беа доверени на учители-патриоти и на способни наставници кои умеја да ги придобиват симпатијата и љубовта на населението. Во оваа категорија спаѓаат училиштите во Крушево, Маловиште, Голеши, Охрид, Невеска, Клисуре, Корча и Бер.”*³⁰²

Во приказната за “успехот” на романската политика во Македонија голем удел имал и Апостол Маргарит. Во својство на генерален инспектор на романските училишта Маргарит ги подготвувал сите годишни извештаи и често го преувеличувал бројот на функционалните училишта. Во градот Бер функционирало зимско училиште со осум

301. Ibidem, 147-149.

302. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, Bitolia, 6/19.09. 1900, nepaginat ; Истиот документ е објавен на бугарски јазик од: Константин Ѓордан, Румњански дипломат за христијанските училишта и цркви в Битола и околностите в края на XIX век, Македонски преглед, XXIX/2, Софија, 2006, 135-148.

учители. Напролет Ароманците од Бер се селеле на неколку локалитети а учителите заминувале со дел од семејствата. Во годишниот извештај Маргарит одбележувал едно училиште во Бер и уште 3-4 училишта во летните престојувалишта, иако во принцип се работело за истите учители и истите ученици. Училиште посетувано од момчиња и девојчиња било претставувано како две училишта, едно машко и едно женско.³⁰³

Голем проблем преставувало и материјалното одржување на училиштата. И покрај огромните суми испраќани од Букурешт, во некои училишта биле плаќани само учителите, без да се плаќа кирија за локал и без да се обезбеди простор во кој што би се одржувале часовите.³⁰⁴

Проблем од поинаква природа претставувала поставеноста на учебното дело. Маргарит забележува дека додека грчките и бугарските училишта се развивале на поширока политичка основа, романското училишно дело останало во стеснети педагошки и дидактички рамки. Но и во такви тесни рамки романските училишта заостанувале зад нивните конкуренти. Додека учениците во грчките училишта учеле за Платон и Софокле а учениците во бугарските училишта со ококорени очи гледале во мапата на едно огромно бугарско царство, во битолскиот лицеј воопшто не фигурирал предметот романска историја а во 1895 година била укината и катедрата по романски јазик. Наместо овие предмети бил ангажиран професор по танц и биле купени пијана, виолини и велосипед за секој ученик. Ваквата политика на Таке Јонеску предизвикала потсмев во дипломатските кругови а либералот Спиру Харет запрашал: “Можеме ли со велосипеди да се бориме против Платон и Софокле?”³⁰⁵ Секако, во сарказмот на Спиру Харет се крие прашањето зошто Романија не се труди да развие романски патриотизам кај Ароманците. Навидум нелогично однесување на романските политички фактори, но премногу логично доколку се прифати тезата дека Романија и не била премногу заинтересирана да создаде вистински Романци од Ароманците, туку да остави впечаток кај меѓународните политички фактори и кај романската јавност дека се грижи за своите бројни сонародници во Македонија, за кои што отвори бројни училишта и на кои што им прати голем број учители. Грижа која во иднина би дала плод.

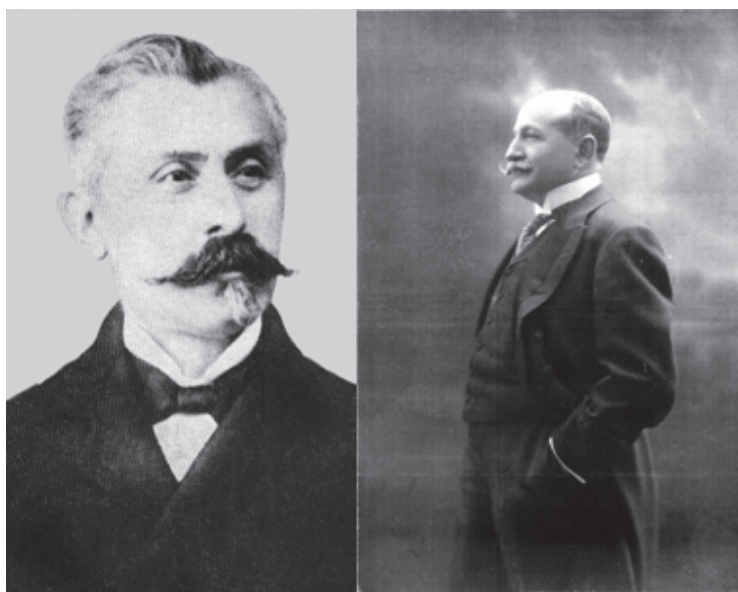
Несериозноста во однесувањето на Романија кон Ароманците се одразила и врз

303. Дека Маргарит го преувеличувал бројот на училишта и ученици се согласува и Макс Деметер Пејфус (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 71).

304. E. Ionescu, *Op. Cit.*, 28.

305. ДАРМ, *Arhiva Istorica Turca*, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901....., 148, 164.

положбата на теренот. Фони Капсали со жалење забележува дека успехите се премали и дека во поголемиот број населби романската партија е сè уште послаба од грчката. Во Крушево, Битола и во околните аромански села, од 4 960 аромански семејства само 1 350 го прифатиле романизмот. Во Невеска и Влахо-Клисуре ситуацијата била слична. Речиси и да не бил забележан напредок во споредба со положбата пред 20-ина години.³⁰⁶ Неуспехот на црковното и училишното дело веќе го поставувал прашањето за ползата од романската пропаганда во Македонија.

Спиру Харет

Таке Јонеску

3.2 Болката на грчките пропагандисти во Македонија и во 80-те години од XIX век се викаше Апостол Маргарит. Човекот кој “со смешни средства го протера Гркот од 5 града и од 30 села” и кој беше обвинуван дека “со секира влезе во црквата за од неа да го истера грчкиот свештеник”³⁰⁷ продолжуваше да ги заматува сметките на грчката македонска политика, поради што честопати беше затворан и беше мета на неколку обиди за атентат. Во 1888 година Апостол ја дочека својата шанса за реванш.

При претрес во куќата на директорот на грчкото училиште во Костур, Анастас Пихеон, погрчен Ароманец од Охрид, била откриена и заплена сета негова кореспонденција со другите грчки учители, со патријаршиските митрополити и грчките конзули. Битолскиот валија Халил Рифат Паша ангажирал преведувач од чиј превод на

306. ДАРМ, МСIP, мф. 554, dosar 268/1900, Bitolia, 9.08.1900, p. 9895-9897.

307. V. Bérard, Op. Cit., 254, 285.

писмата на властите им било потврдено дека од 1882 до 1887 година во Македонија дејствувала грчка организација која работела на присоединување на Македонија кон Грција и со која соработувале сите грчки конзули и свештеници. Биле преведени компромитирачки писма за грчкиот конзул во Битола, Пануриас, кој давал информации за османлиските воени движења и докази со кои се утврдило дека грчките конзули, учители и грчкото свештенство не биле само известени за дејствијата на грчки чети на османлиска територија, туку и дека им помагале на истите.³⁰⁸ Компромитираните лица биле уапсени и донесени во Битола, каде што започнал судски процес против нив. По сведоштвото на преведувачот на писмата биле осудени 15 личности, конзулот Пануриас бил отповикан во Атина а патријаршкиот митрополит од Сер бил протеран од царството.³⁰⁹

Апостол Маргарит бил преведувачот на писмата и главниот сведок на судскиот процес. Од грчка страна Маргарит бил обвинет дека лажно сведочел и дека ја злоупотребил функцијата преведувач, што можеби и не е далеку од вистината. Тој веројатно не ја пропуштил шансата да компромитира личности кои и не биле директно вклучени во скандалот а претставувале пречка за развојот на романската пропаганда и биле негови стари должници. Со еден потег Маргарит успеал да им нанесе тежок удар на неговите противници и истовремено да ја придобие милоста на битолскиот валија, по чија препорака бил одликуван со мецидие од трета класа.³¹⁰

Гневот кон Маргарит прераснувал во силна омраза и на почетокот на декември 1890 година бил извршен уште еден обид за убиство на генералниот инспектор. Во една од најфреквентните солунски улици гркоманот Јанаки Кота Куфо го сопрел Маргарит и откако му рекол: “Ти си срам за нашето село, време е да исчезнеш!” му нанел повеќе удари со нож. Онесвестениот Маргарит бил пренесен во една од солунските болници. Го преживеал и овој напад.³¹¹

Проблемите со конкурентската грчка пропаганда претставувале една константа на која што романските пропагандни фактори и Ароманците-националисти сепак веќе биле навикнати и тие не биле неочекувана пречка во развојот на делото. Проблем со

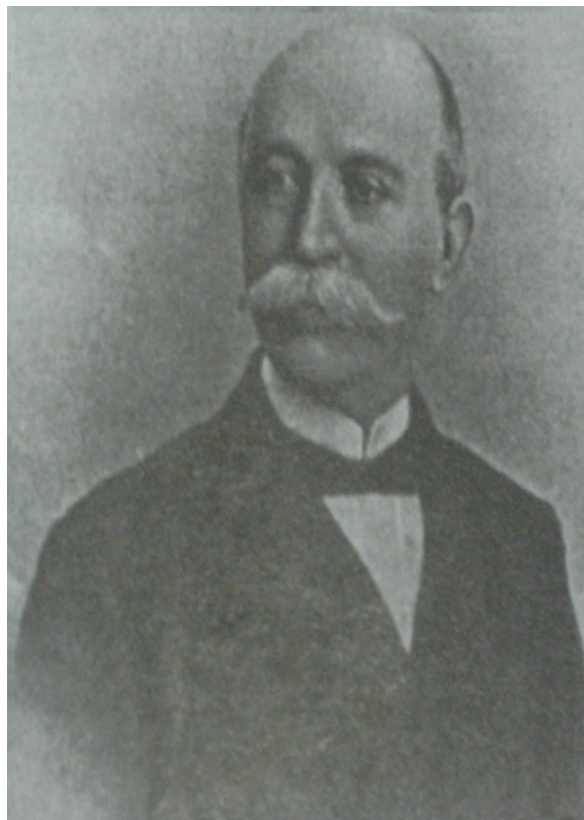
308. Британски документи...Том V..., 167-168 ; Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 611.

309. London Times, 28.03.1888, 5.

310. Британски документи...Том V..., 183.

311. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 237, 633 ; Атентаторот Куфо бил од Влахо-Клисура.

многу поширок размер и со далеку посериозни последици претставувал внатрешниот раскол во ароманското движење, кој силно ќе го поткопа развојот на истото, ќе го дискредитира романското училишно дело и деморализирачки ќе влијае врз Ароманците со национални чувства. Поголемиот број автори причината за расцепот ја наоѓаат во деспотскиот карактер на Апостол Маргарит и неговото нетранспарентно водење на финансиските работи. Вака Константин Белемаче го опишува Маргарита: *“На овој човек му се чинеше дека за него не постои смрт на земјата. Тој не водеше сметка ниту за нацијата, ниту за нашините училишта да напредуваат. Тој сметаше, така му се чинеше, дека сите тие што знаеле и учеле писмо на влашки јазик првочајно по неговите инспекции за да му го грабнат и тој да остане без него, без леб и без големи позиции. Тој беше во состојба да се зајворат сите училишта и цркви во Македонија, да не остане ниту една отворена, само тој да не остане без неговата моќ”*.³¹²

Апостол Маргарит

312. К. Белемаче, *Op. Cit.*, 25-26.

Можеби малку претерана констатација на Белемаче, но силниот егоизам на Маргарит несомнено бил причина што ќе испровоцира серија конфликти и ќе ги подели довчерашните соработници на маргаритисти и антимаргаритисти. Во рацете на ароманскиот лидер се слевале огромни финансиски средства од кои би бил лишен доколку дошло до децентрализација и поголема контрола врз романското образование во Македонија и средствата наменети за него. Од друга страна, многумина претендирале врз приматот во раководството со романските училишта и таквите претензии неминовно воделе кон поделби и расправи. Обвинувањата против Маргарит не биле без основа, но, како што забележал австро-унгарскиот вицеkonzул во Битола, Погачер, тие често биле претерани и на тенденциозен начин насочени против неговата личност, од луѓе кои, во голема мерка, биле анимирани од амбицијата да го преземат неговото место.³¹³ Внатрешните борби биле во значаен степен потхранувани и од романските политички структури, кои заземајќи ја страната на по една од спротивставените фракции во ароманското движење, борбата помеѓу маргаритистите и антимаргаритистите ја претворија во борба помеѓу романските либерали и конзервативци. Конечно, може да се претпостави дека врз раздорот големо влијание имал и копнежот на ароманските гимназијанти и професорите Ароманци во лицејските простории да започне настава на аромански јазик, да се отпечатат учебници на нивниот мајчин јазик и дека токму од оваа желба и од неподготвеноста на романското министерство за образование да им излезе во пресрет на барањата на учениците Ароманци ќе се родат и првите поделби во ароманското движење.

Првите професори во битолскиот романски лицеј биле В. Глодариу и Р. Корвин од Трансилванија, на кои подоцна им се приклучил и Ерменецот Агоп Ефенди.³¹⁴ Овие луѓе воопшто не го разбирале ароманскиот јазик ниту пак имале познавања за ароманската историја, литература и фолклор.

Во 1882 година за директор на лицејот бил назначен Ароманец, отец Јоан Георгијаде Мурну. Во истата учебна година како професори во битолскиот лицеј работеле уште тројца Ароманци од Македонија - Андреј Багав, Константин Кајрети и Ванѓели Петреску. Во Април 1883 година, “ненадејно”, сите професори Ароманци, следени од повеќето ученици, го напуштиле битолскиот лицеј, зеле под кирија посебна зграда и

313. Според: M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 73.

314. I. Arginteanu, *Op.Cit.*, 307.

отвориле ново средно училиште, независно од владата во Букурешт и од генералниот инспекторат во Битола.³¹⁵

Романската историографија не му посветува посебно внимание на овој настан и не се задржува врз причините поради кои ароманските професори и нивните ученици го напуштиле лицејот. Дури и во годините на најжестоки борби помеѓу Маргарит и неговите аромански и романски противници, кога на виделина биле изнесувани сите гревови на семоќниот инспектор, никој во Романија не го напаѓа Маргарит за “бегството” на професорите и учениците и не ја зазема страната на пребеганите. Секако, поради недостаток на расположива документација која би ни потврдила зошто професорите и учениците Ароманци презеле ваква мерка, секое наведување на причини би останало во доменот на спекулации, но одредени изјави на пребеганите ученици, како и литературниот опус на дел од професорите и учениците, ни овозможуваат делумно да проникнеме во причините поради кои Мурну, Багав, Петреску, Кајрети и нивните ученици се решиле на таков чекор. Восхитен од “професорите апостоли” и горд што имал среќа да го слуша нивниот збор, идниот професор, писател и историчар, Гопешанецот Јон Арџинтану, пишува за четворицата професори...”*Сонувачи на идеални времиња и прекумерно убедени во иднината на каузата, тие се бореле и беа силни да ги појачинаат времињата под својата крва. Со самопожртвуваноста, ентузијазмот и патриотизмот, во душата на младите фиданки кои ги следеа (во новото училиште, б.н) запалија божествена искра на љубовта кон татковината и соживениот народ*”.³¹⁶ Доколку татковината за која што зборува Арџинтану е Романија и доколку “сопствениот народ” е романскиот народ, зарем би имало потреба учениците да го напуштат лицејот, каде што таа “божествена искра” и патриотизмот можеле да ги запалат професори етнички Романци? Доколку каузата за која што се бореле четворицата професори била иста со романската кауза, зарем би било логично да го напуштат романскиот лицеј и да паднат во немилост кај носителите на романската кауза во Македонија и нивните наредени во Букурешт? Впрочем и од литературното творештво на “бегалците” може да се насети каузата за која што тие се бореле. Професорот-поет, учебникар и публицист, Андреј Багав од Влашка Блаца, сиот свој краток живот го посветил на развојот на пишаниот аромански

315. Ibidem, 299.

316. Ibid.

јазик. Пишуваше поезија на мајчин јазик, напиша и објави Читанка на аромански јазик а во 1888 година беше иницијатор и главен двигател на списанието “Македонија”, првото ароманско списание од литературен карактер, во кое сите литературни творби, збирки фолклор, патеписи, сеќавања, биографии и историски раскажувања беа напишани на аромански јазик.³¹⁷ Во неговата читанка, напишана за ученици до четврто одделение, спротивно од традицијата само во првите два класа учениците во романските училишта да учат на мајчин јазик, која што содржи и лекции за ароманската историја, Багав јасно покажува кој бил неговиот главен интерес и негова најголема болка:

*“Браќа Ароманци, од ѝред сѝоѝици ѓодини ни беше ѝоѝребна ваква една книѓа, која ќе не учи да чѝѝаме и ѝишуваме на јазикоѝ кој ѓо цѝцавме заедно со мајчиноѝо млеко, за да им дадеме до знаење на друѓиѝе дека во нашиѝе вени ѝечекрвѝа на ѝѝе кои ѝод свои нозе ѓо имаа сиоѝѝ ѝоѓаѝ ѝознаѝ свеѝѝ и дека нашиѝе ѝрава се исѝѝо ѝолку свеѝѝ како ѝѝѝо се имеѝѝо и Божѝѝе ѝораки. Доколку од една сѝѝрана чувсѝѝвоѝо ѝѝѝо ѓо имаме во нашиѝе срца секоја минуѝа ни шеѝѝоѝѝи дека сме Ароманци, ѝоѓаѝ за идејаѝа на ароманизмоѝѝ ѝреба да рабоѝѝиме сѝ дури ѝечекрв во нашиѝе вени.”*³¹⁸

По прераната смрт на Багав во 1888 година, уште еден од пребежаните професори, Константин Кајрети, заедно со Константин Белемаче и Штефан Михајлеану, продолжи да го уредува првото ароманско литературно списание. Професорот, писател и фолклорист, Ванѓели Петреску, исто така објавуваше поезија и приказни на аромански јазик.³¹⁹ Коста Космеску, еден од учениците-бегалци, кон крајот на 80-те години од XIX век основа театарска група која на аромански јазик ги претставувала Молиеровите комедии. Лиричниот поет, професор, публицист и драматург ги превел на аромански комедиите “Вообразениот болен” “Скапеновите ујдурми” и “Скржавец”. На 30 април 1888 младите Гопешани на аромански јазик ја извеле комедијата “Вообразениот болен”.³²⁰

Не може со точност да се потврди до кога опстојувал овој аромански лицеј. Во 1884

317. Dina Cuvata, Scriitorii armăneshtsă, Scopia, 2001, 10 ; С. Ласку, Од историјата на ароманскиот печат..., Оп. Cit., 11.

318. A. Bagav, Оп. Cit., 243.

319. D. Cuvata, Оп. Cit., 50.

320. Види: ДАРМ, фонд Коста Космеску, кут. 1, 1.974.1.1-1.974.1.16 ; Tache Parahagi, Antologie aromănească, București, 1922, 239-245 ; Кирил Патриарх Български, Българската Екзархия... книга втора..., 82.

година Ванѓели Петреску повторно предавал во романскиот лицеј во Битола а во 1888 година пребеганите ученици фигурираат во списоците на завршени гимназијанти.³²¹ Професорите во ароманскиот лицеј не биле финансирани од никого и веројатно не можеле подолго да опстанат финансиски, што ги принудило да го затворат лицејот. Базата сепак била поставена и од нивните ученици, професорите Багав, Мурну, Кајрети и Петреску успеале да создадат идни аромански дејци- писатели, историчари, драматурзи, фолклористи, публицисти, борци за правата на својот народ.

Во 1890 година во романскиот лицеј во Битола избувнале нови немири, овојпат од сосема поинаква природа, со кои што делумно биле обелоденети неправилностите во начинот на кој што Маргарит управувал со романските училишта. Учениците во лицејот протестираше против престогиот професор Стефан Кудела, на чија страна застанале професорот Наум Мајмука и директорот, Трансилванец, Димитрие Космулеј. Маргарит ја зазел страната на учениците. Во напрегнатата ситуација Космулеј ја повикал полицијата за да отстрани дел од непослушните ученици а за возврат Апостол Маргарит ги отпуштил директорот и двајцата професори, обвинувајќи го патем професорот Наум Мајмука дека е грчки платеник и соработник на гркоманската партија во Битола. Отпуштањето на професорите предизвикало силна реакција. Заедно со седумнаесет учители од романските училишта во Македонија, отпуштениот директор Космулеј испратил протест до министерството за образование и религија во Букурешт во кој биле истакнати негрижата и лошото работење на генералниот инспектор. Маргарит бил обвинет дека соработува со лазаристите со крајна цел покатоличување на Ароманците, дека го присвојувал јагленот наменет за греење на училиштата и го продавал по ефтина цена, дека со парите наменети за училиштата плаќал телохранители и дека вработувал професори без соодветно образование и интелектуален капацитет, за да може лесно да ги контролира. Некои од обвинувањата спаѓале во доменот на невозможното: учителите го обвинувале Апостол Маргарит дека ги толерира и поддржува грчките училишта и дека не преземал ништо во борбата против грчките конкуренти.³²²

Било јасно дека порано или подоцна нерасположението и непријателството ќе имаат

321. I. Arginteanu, Op. Cit., 303, 307.

322. Види: Demetrie Cosmulei, Memoriu despre starea școlilor romanesci din Macedonia, Bucuresci, 1891, 14-17 ; N. Maimuca, Les Roumains Macédoniens et les intrigues étrangères par un Roumain de Macédoine, Bucuresci, 1892, 13-16 ; E. Ionescu, Op. Cit., 34.

погубни последици.

На 1 јуни 1892 година бил отворен романскиот конзулат во Битола. Прв конзул бил конзервативецот Спиру КонстантINESКУ.³²³ Назначувањето на романски конзул во градот-центар на романската пропаганда во Македонија дало нов пресврт во настаните. Започнал повнимателен мониторинг врз работата на Маргарит и анкетите спроведени во овој период покажале повеќе неправилности. Во лицето на КонстантINESКУ учителскиот кадар во градот и околината нашол заштитник од своеволието на Апостол Маргарит а политичката припадност на конзулот, член на романската конзервативна партија, и епитетот што го прател Маргарит како “човек на либералите”, ќе ѝ дадат политички колорит на новонастанатата ситуација и префрлање на битката помеѓу двете најголеми романски партији на македонска почва. Отворањето на романски конзулат во Битола сигурно не било по волјата на Маргарит. “Знам многу добро дека идејата за создавање на романски конзулат во Битола целосно го сруши мирот во душата на училишните инспектор. Истото така знам дека истоевееето на конзулатот, а можеби и јас лично, сме голем срам, голема пречка за патриотските комбинации на истолоот на романизмот” – пишува конзулот КонстантINESКУ во нота упатена до романската амбасада во Цариград.³²⁴

Конзулот бил доволно силен отворено да му се спротивстави на Маргарит. Токму на негов поттик и со негова поддршка од Битола започнал процес кој што, колку и да бил оправдан, деструктивно ќе влијае врз понатамошниот развој на ароманското движење во Македонија. Во 1894 година поголемиот број професори од битолскиот лицеј и останатите романски училишта во градот и околните села донеле резолуција со која решиле романските училишта да бидат администрирани од претставници избрани од редовите на професорите и преку формирање на училишни ефории задолжени за водење на сите училишни работи, целосно да му биде одземена власта на генералниот инспектор за романските училишта.³²⁵ Бил упатен јавен апел насочен против Апостол Маргарит и барање до валијата, пропратено со стотина потписи, за признавање на

323. M.V.Cordescu, Op. Cit., 29, белешка 1 ; Кочанковски погрешно го датира отворањето на романскиот конзулат во Битола во 1895 година (Јован Д. Кочанковски, Кралскиот конзулат на Романија во Битола, 1895-1912, Прилози, XLI/60-61, Битола, 2001, 110). Според Попов, конзулатот бил отворен на 29 мај 1892 година (Ж. Попов, Българският..., 243).

324. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2352, dosar 284/1895, Bitolia, 7.03. 1895, nepaginat.

325. M.V.Cordescu, Op. Cit., 29.

училишните ефории.³²⁶ Оеднаш Маргарит и грчкиот митрополит во градот се нашле на иста страна. Формирањето на училишни ефории за Маргарит би значело губење на моќта и испуштање на конците од делото кое веќе со години го насочувал. За грчкиот митрополит создавањето на ефории од една страна би значело губење на власта на големиот непријател Маргарит, но атмосферата во Битола најавувала непријатни последици и за грчката пропаганда во Македонија. Имено, веста за создавање на училишна администрација независна од Апостол Маргарит била пречекана со воодоошевување во ароманската средина во Битола и многумина кои претходно минувале за гркомани и ги испраќале своите деца во грчките училишта, најавувале дека со задоволство ќе ги испратат децата во училишта водени од ефориите.³²⁷

Силната реакција на двајцата непријатели, кои сега се бореле за иста цел, сепак не вродила со плод. На почетокот на мај 1895 година локалните власти официјално ја признале централната ефорија во Битола.³²⁸ Кон крајот на месецот бил донесен и правилникот на битолската централна ефорија, во чиј домен влегувале претставувањето на романската општина пред локалните власти и создавање на училишни ефории, потчинети и координирани од централната ефорија во Битола, во сите места каде што има романско училиште. Всушност, според пропишаните надлежности, централната ефорија целела кон целосно присвојување на ингеренциите што ги поседувал Апостол Маргарит.³²⁹

Веднаш се пристапило и кон отворање на нови училишта. 70 ученици од битолскиот лицеј, заедно со професорите С. Кудела, К. Космеску, Х. Ото, Кемал Ефенди, М. Стату, Д. Миклеску и Ј. Арџинтану, го напуштиле лицејот и изнајмиле зграда во која што ги сместиле лицејот на ефориите и лицејскиот интернат. Истото се случило и во битолското женско училиште а примерот на Битолчани го следеле во Крушево и во уште неколку помали места.³³⁰

326. Текстот на апелот во: ДАРМ, *Arhiva Istorică Turca*, мф. 1750, vol. 319 (1891-1894), p. 333-334 ; Еден од гревовите припишувани на Маргарит било наводното форсирање на деца од Пинд за сметка на деца од Битола и битолско. Точно е дека во лицејот во Битола повеќето ученици потекнувале од Пинд, но тешко прифатлива е тезата на професорите дека Маргарит со тенденција не им дозволувал на Битолчани да ги запишуваат своите деца во романскиот лицеј. Послабата застапеност на ученици од Битола се должи во голема мерка на нерасположеноста на битолските Ароманци своите деца да ги испраќаат во романски училишта, пред сè во училишта кои што биле под директна управа на омразениот Маргарит, и сè уште големата приврзаност на дел од Ароманците од Битола кон грчката партија во градот.

327. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2352, dosar 284/1895, Bucuresci, 6/18.05.1895, nepaginat.

328. *Ibidem*.

329. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2352, dosar 284/1895, Bucuresci, 29.05. 1895, nepaginat.

330. I. Arginteanu, *Raportul despre...*, 299-300.

Но кога се чинело дека конзулот и училишните ефории ќе успеат во својата намера, разочарувањето дошло од кај што најмалку се очекувало. Министерот за надворешни работи на Романија, Александру Н. Лаховари, и министерот за образование, Таке Јонеску, не успеале да постигнат договор за обединување на образовниот систем во Османлиската империја и негово потчинување на единствен фактор на управа. Единствена опција било да се пронајде компромис во кој што и Маргарит и ефориите би задржале дел од надлежностите. За да се избегнат манипулации со платите на професорите, било решено платата на секој професор посебно да му биде испраќана од романската амбасада во Цариград. До идно обединување на разделените училишта, било одлучено да се признае функционирањето на сите училишта и да се признае валидноста на испитите, без разлика дали биле полагани во училиштата на ефориите или во училиштата под контрола на генералниот инспектор. Најболното прашање сепак било решено на штета на ефориите. Ним им била признаена само работодавната функција и им било забрането да се мешаат во работата на генералниот инспекторат.³³¹ На тој начин во Македонија продолжиле паралелно да функционираат конкурентски романски училишта.

Неочекуваната одлука на властите во Букурешт предизвикала шок кај конзулот Константинеску и училишните ефории. Наместо да работат кон обединување на образовниот систем, во Битола решиле сепак да продолжат по зацртаниот пат. Во местата каде што имало романско училиште, централната ефорија од Битола испраќала учител од своите редови за да отвори ново училиште и да привлече дел од учениците. Тоа се правело без да се води сметка за јачината на романската партија во односното место и за негативните ефекти кои би биле предизвикани од дополнителните поделби меѓу Ароманците. Во некои места во кои романското училиште било посетувано од десетина или дваесетина ученици, било отворано ново училиште од ефориите и на тој начин во местото функционирале две романски училишта, со по пет или десет ученици, непријателски настроени едно кон друго.³³² НепокOLEбливоста на ефориите во некои градови вродила со плод. Во учебната 1895/96 година во лицејот на ефориите во Битола, под директорат на Коста Космеску, се

331. M.V.Cordescu, Op. Cit., 30-33 ; I. Nistor, Op. Cit., 76.

332. Во селото Јанковец работело училиште со 22 ученика, кое како последица на борбата помеѓу ефориите и Апостол Маргарит се поделило на две училишта со по 10-11 ученици (M.V.Cordescu, Op. Cit., 91).

запишале 108 ученици а во официјалниот лицеј директорот Перикле Папахаци и неколкуте преостанати професори останале само со шака ученици.³³³ Недоразбирањата навлегле во сите пори од животот на Ароманците во Битола. Во романската општина во градот “и билките се поделија на маргаритисти и антимаргаритисти” и од секоја расправија, дури и од оние расправии кои немале никаква врска со училишното дело, спротивставените страни се обидуваа да извлечат корист и да го нападнаат противникот пред властите во Букурешт.³³⁴

Почетокот на крајот за училишните ефории започнал со враќањето на власт на либералната партија во октомври 1895 година. Премиерот и министер за надворешни работи, Димитрие Стурса, веднаш го отповикал конзулот Константинеску од Битола без да назначи нов конзул. Училиштата основани од ефориите биле прогласени за незаконски и државата престанала да ги финансира.³³⁵ Опозиционите конзервативци продолжиле уште извесно време да испраќаат пари за ефориските училишта, но ниту испратените средства биле доволни ниту пак конзервативната партија била во можност подолго време да го трпи финансискиот терет за одржување на училиштата на ефориите. Недостатокот на финансиски средства брзо се почувствувал. Во 1896 година во лицејот на ефориите се запишале само 63 ученици, речиси двојно помалку во споредба со претходната година.³³⁶

Во обид да излезат од незавидната финансиска ситуација, одборот на училишните ефории решил во Букурешт да бидат испратени двајца членови од нивните редови, со цел да обезбедат парични средства. Во главниот град на Романија пристигнале ефорите Христович и Апостолеску.³³⁷ Откако дознал за целта на двајцата пратеници, Стурса наредил веднаш да бидат протерани од земјата. Ваквата постапка на премиерот предизвикала бура од негодување сред опозиционите кругови во романскиот

333. I. Arginteanu, Op. Cit., 300.

334. Три момчиња од официјалниот лицеј во Битола се собрале пред женското училиште и ги задевале ученичките. Чуварот на училиштето излегол за да ги избрка момчињата по што дошло до тепачка во која што едно од момчињата било рането во ногата. Ситуацијата веднаш била искористена од Маргарит и Константинеску. Романскиот конзул испраќал извештаи до амбасадата во Цариград во кои го обвинувал Маргарит дека ги натерал неговите “овчари и крадци од Епир” да ја узурпираат работата на романските училишта. Маргарит и неговите соработници, Михаил Пинета и Јанаке Димитреску, известувале дека ранетото момче било застрелано од гавазот во романскиот конзулат и дека конзулот работел на штета на романската кауза во Македонија (ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2352, dosar 284/1895, Bitolia, 7.03. 1895, nepaginat ; Ibidem, 15.03.1895, nepaginat).

335. E. Ionescu, Op. Cit., 37.

336. I. Arginteanu, Op. Cit., 300.

337. M.D. Peufuss, Chestiunea...,74 ; Веројатно се мисли на професорот Ото Христу и директорот на централното основно училиште во Битола, Филип Апостолеску.

парламент. Либералот Николае Флева, кој откако во јануари 1896 година бил разрешен од местото министер за внатрешни работи не бил во добри односи со сопартиецот Стурса, покренал интерпелација во собранието и била отворена дискусија која ни открива многу интересни детали. Сега се видел дека конзервативната партија со сите сили работела на отстранување на Апостол Маргарит и дека не биле Јонеску и Лаховари тие што не дозволиле признавање на ефориите туку дека генералниот инспектор бил спасен откако лично интервенирал кралот Карол. Пратеникот К. Аслан го искористил овој податок за да го обвини Карол дека го подржува про-католикот Маргарит само поради тоа што и самиот крал работи на покатоличување на Романците.³³⁸ Во парламентот Маргарит бил обвинет дека е шпијун кој им служи на османлиските интереси, но и дека наспроти интересите на Цариград и Букурешт соработувал со македонската револуционерна организација.³³⁹ Во едно обвинение, чија вистинитост и не е тешко прифатлива, за Апостол Маргарит се тврдело дека за време на Ерменското востание (1894-1896) на Големиот Везир му испраќал список од Ароманци, чиновници во османлиската администрација во Македонија и членови на училишните ефории, кои наводно симпатизирале со Ерменците.³⁴⁰

Од своја страна Стурса ги потенцирал заслугите на Маргарит и неговите добри односи со султанот и османлиските министри. *“Маргарити го иррави сиройивноито од ишоа шийо сийе друзи го иррави и.е ги убедува Романциите дека нивниите интереси бараат од нив да бидат најверни поданици на Султанот”*- заклучил Стурса, поддржувајќи ја политиката на Маргарит преку соработка со османлиските власти да се добијат придобивки за ароманското население.³⁴¹ Во врска со ефориите, романскиот премиер истакнал дека ефории можат да постојат само доколку има романски црковно-училишни општини, какви што во моментот Романија немала во Македонија. Во тој контекст, според Стурса единствено решение било училишната управа и понатаму да остане во рацете на генералниот инспектор на романските училишта во империјата.³⁴²

Во Битола расправиите уште повеќе се продлабочиле откако директорот на

338. Ibidem.

339. Г. Барболов, Op. Cit., 87. ; Во февруари-март 1896 година, кога во романскиот парламент се одвивала дискусијата насочена против Маргарит, Македонската Револуционерна Организација сè уште имала конспиративен карактер и не им била позната на романските политичари. Романскиот пратеник веројатно мисли на Македонскиот Комитет, формиран во 1894 година во Софија, тогаш познат по т.н Мелничко востание од 1895 година (Види: В. Ѓорѓиев, Op. Cit., 181-200).

340. Г. Барболов, Op. Cit., 88.

341. С. Printa, Op. Cit., 441.

342. Г. Барболов, Op. Cit., 89.

романскиот лицеј, Перикле Папахаци, бил отпуштен поради тоа што ги открил за јавноста финансиските злоупотреби на Маргарит. За возврат, директорот успеал да ги убеди професорот С. Чумети и 53 ученици од лицејот заедно со него да му се придружат на лицејот на ефориите.³⁴³

Разврската на настаните уследила кон средината на 1897 година кога поради недостаток на финансиски средства училишните ефории биле принудени да ги затворат вратите на училиштата. Владата во Букурешт донела одлука на ефориските професори да им бидат исплатени платите за последната година, по што сите професори се вратија на нивните првобитни места. Контролата врз училиштата останала во рацете на Маргарит. Во 1897 година во Битола било најавено доаѓањето на новиот романски вице-конзул во градот, Александру Падеану. Според италијанскиот конзул Сканиља *"...Госјодиной Падеану е ѿворба на Марџарий. Неговойо именување за вице-конзул се должи на службата кај ѓ-н Сѿурса и зайоа ѿој ќе биде дресиран инсѿруменѿ во рацеѿе на заџворникоѿ, водачоѿ на националнаѿа ѿарѿија на Власиѿе.*"³⁴⁴

Овојпат не постоела опасност дека романскиот конзулат ќе се меша во работата на Маргарит. Неговиот триумф бил целосен. Триумф платен по висока цена. Внатрешно-партиските борби меѓу Ароманците-националисти коинцидирале со борбите на црковно и образовно поле и негативно делувале врз нив и врз духот на ароманското население. Во 1897 година рускиот конзул во Битола, Ростковски, забележал дека духот на ароманското население бил на најниско можно ниво а романската пропаганда станувала бесплодна и немала сили да се бори против елинизмот.³⁴⁵

3.3. Неповолниот расплет на ароманското црковно прашање придонел кон зачувување на статус-квото во црковно-училишната организација на Ароманците во Османлиската империја. Ароманскиот народ не бил официјално признат како таков а непостоењето на ароманска црква и духовен поглавар, признати од властите, значело дека Ароманците не можат да бидат запишани во нуфус дефтерите под нивното име, ниту пак да се организираат во аромански црковно-училишни општини.

Пред појавата на романската пропаганда во Македонија, населението во ароманските села и гратчиња во Македонија било организирано во локалните

343. I. Arginteanu, Op. Cit., 300 ; Ж. Попов, Българският..., 383-384.

344. S. Gallon, Rapporti politici..., 94-95.

345. Ж. Попов, Българският..., 384.

патријаршки црковно-училишни општини. Со оглед на тоа што во местаа како Невеска, Маловиште, Влахо-Клисуре, Гопеш итн сето население било ароманско, црковно- училишните општини во овие места се од одредени автори наречени “влашки црковно-училишни општини”.³⁴⁶ Тоа е во принцип точно, но овие општини биле признати како грчки, патријаршки општини, а селскиот кмет го носел името рум мухтар (грчки кмет).³⁴⁷ Во места каде што романската пропаганда сè уште не претставувала опасност а Ароманците во големо мнозинство ја претставувале грчката општина, понекогаш во називот на општината фигурирал и етнонимот што ја означувал народната припадност на членовите на општината. На печатот на патријаршиската општина во Прилеп, од 1871 година, пишувало “Грчко-Влашка општина во Прилеп”.³⁴⁸

Со засилувањето на романската пропаганда се јавила потреба од формирање на посебни општини преку кои членовите на про-романската групација би можеле да ги практикуваат своите права. Секако, останување во патријаршиската црковно-училишна општина не било можно од повеќе причини. Видовме до кое ниво одеше непријателството помеѓу про-грчката и про-романската партија во ароманските населби и јасно е дека членовите на патријаршиската општина постојано би ги опструирале правата на нивните противници. Мухтарите, во чии што надлежности спаѓало и издавањето на сите општински сертификати и определувањето на личниот данок за изземање од воена служба, ги користеле своите привилегии за да не им издаваат документи за пасош на “романизираните” и за да одредуваат многу повисок личен данок од оној што го пропишувале за членовите на грчката партија.³⁴⁹

Со членот 54 од законот за организација на вилаетите донесен на 13.07.1889 било пропишано дека секоја народносна група во едно село треба да има еден мухтар, а доколку има повеќе од 20 куќи тогаш можел да биде избран и втор мухтар. Во

346. Александар Трајановски, Црковно-училишните општини во Битола и нивната улога во системот на образованието, Зб. Воспитанието и образованието во Битола, развој и перспективи, Битола, 1990, 33.

347. За нас е неприфатливо мислењето дека велешката општина од 1863 година претставува прва ароманска црковно-училишна општина во Македонија (Види: Александар Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија, Скопје, 1988, 342). Како што било случај со општините во ароманските битолски села, кои што функционираше далеку пред 1863 година, Ароманците од Велес, заедно со останатите патријаршисти во градот, биле организирани во локалната патријаршиска општина и промена на ситуацијата настанува дури после 1893 година, по отворањето на романското основно училиште во Велес.

348. Ibidem, 186.

349. C.D. Metta, Rolul Muhtarilor, Lumina, III/5, Bitolia, 1905, 135.

градовите, секое маало и секоја народносна група можела да има еден мухтар а, како и во селата, во зависност од бројот на куќите можело да бидат избрани и повеќе мухтари.³⁵⁰ Со оглед на тоа што Ароманците не биле признати како посебна народност, ниту пак имало ароманска црква, членовите на романската партија законски не можеле да формираат посебна општина, официјално призната под името “ароманска општина”. Локалните власти сепак им излегувале во пресрет на приврзаниците на романската пропаганда и во местата каде што тие претставувале мнозинство, им било дозволено да се организираат во посебна општина. Ароманците-националисти од Гопеш уште во 1869 година се откажале од јурисдикцијата на епархискиот патријаршки митрополит и формирале своја општина. Истото се случило во 1885/86 во Маловиште кога членовите на романската партија се организирале во посебна општина, со мухтар, општински совет, ефори и епитропи. Дури и во некои места каде што Ароманците-националисти не претставувале мнозинство, властите понекогаш дозволувале формирање на ароманска општина, независна од патријаршиската општина. Такви случаи се забележани во Крушево, Влахо-Клисуре, Самарина, Нижеполе и др.³⁵¹ Од останатите христијански народи овие општини биле нарекувани романски а, неофицијално, османлиските власти мухтарот на општината го нарекувале улах мухтар (влашки кмет). Сепак на официјалниот општински печат не пишувало улах мухтар туку мухтар I или мухтар II, што дозволувало во случај на промена на силите помеѓу романската и грчката партија, печатот да прејде во грчки раце.

Промена на ситуацијата настанала по 9 мај 1905 година кога Ароманците биле признати за посебен народ и им било признато правото да образуваат посебни општини, но тоа ги надминува хронолошките рамки на проблематиката изложена во овој труд.

*
* *

Кон крајот на XIX век романската пропаганда во Македонија преживувала криза и водачите на романската политика во Букурешт и во Македонија станувале свесни за слабите перспективи на делото. Ароманското прашање претставувало солиден политички и електорален капитал за двете најголеми политички партии во

350. Ibidem, 134.

351. Ibid., 133 ; .Wace and Thompson, Op. Cit., 70, 170 ; A. Трајановски, Црковно-училишните општини во Македонија..., 187 ; M.V.Cordescu, Op. Cit., 119-120.

Романија, но бројните неуспеси на образовно и религиозно поле продуцирале незадоволство во самите романски редови и сè почесто поставување на прашањето за користа од романската пропаганда во Македонија.

“Нашаа македонска полиција не даде ништо освен големи суми што завршија во џебовите на неколку Ароманци” - пишува директорот на романската гимназија во Јанина, Лазареску-Леканта.³⁵² *“Ситој свети знае дека нашаа кауза на Балканскиот полуостров губи терен. И покрај сите жртви кои се правени и се прават за неа, ние сме сè уште на почетокот. Иако се бориме во продолжение на 30 години, ние не направивме ништо еден чекор... Ние немаме (во Османлиската Империја, б.н) ништо романска популација во вистинска смисла на зборот. Немаме луѓе кои мислат како Романци и се чувствуват Романци. Во срцејот и душата на оние што ја прејрнала романската кауза не постои романско чувство. Тие што ја прават само од материјален интерес.”* - заклучува Леканта.³⁵³

За волја на вистината, романското дејствување во Македонија придонесе кон будењето на националната свест кај голем број Ароманци и нивно отргнување од грчкото влијание. Независно од грчката и романската пропаганда, пак, многу Ароманци на границата на XIX и XX век, на странците-намерници им ги давале истите изјави што нивните предци пред 100-ина години им ги даваа на Пуквил и Кузинери. Во разговор со некои Ароманци, Вајганд забележал јасно истакната национална свест: *“Ние сме Ароманци. Ние си го сакаме јазикот што го научивме од нашите мајки, исто како што си ги сакаме и нашите села, нашите планини. Ние појекнуваме од Римјаниите, кои што имаат исто толку ситара историја како и Грците и ние можеме да се гордееме со нашите предци како што се гордеат и Грците”* - велеле побудните Ароманци.³⁵⁴ Некои Ароманци, наспроти тврдењето на Леканта, целосно го прифатиле романизмот и навистина се чувствувале Романци. За да ја истакнат нивната приврзаност кон романската кауза и латинизмот, Ароманци со аромански и грчки имиња започнале своите деца да ги крстат со латинските имиња Вирцил, Валерио, Матилда.³⁵⁵ Ароманските презимиња добиваа романска форма или беа целосно

352. N. Kasasis, Op. Cit., 6.

353. Ibidem, 43.

354. Г. Вайгандъ, Аромане..., 296.

355. Αστέριος Κουκούδης, Μελέτες για τους Βλάχους, 4ος τόμος, Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλάχοι της Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2001, 341.

менувани. Хресохо станаа Арџентару, Воскополеани станаа Бобеску, итн.³⁵⁶ Нивниот број сепак бил мал и конзервативецот Таке Јонеску бил принуден да ја признае слабоста на “романскиот елемент” во Македонија, кој не бил во состојба да игра значајна политичка улога. Меѓу другото, креаторот на романската училишна политика пред крајот на XIX век го признал и неуспехот на романското училишно дело бидејќи наместо учениците да бараат училишта, романските училишта биле тие што барале ученици.³⁵⁷ Во потрага по причините кои довеле до неуспех на романската пропаганда пред почетокот на XX век разни автори ги истакнуваат слабото проникнување на пропагандата меѓу богатите градски средини, распрнатоста на ароманското население, нехомогеноста во ароманското движење, одлевањето на млади сили кои во потрага по подобар живот и подобро образование заминувале и останувале во Романија, дури и погрешната романска политика на соработка со Османлиската Империја, која и самата се наоѓала во процес на дезинтеграција, која од Ароманците-националисти се обидувала да создаде сојузници на режимот што умираше, директно спротивставени на соседните балкански народи.³⁵⁸ Сите наведени причини се валидни, но сметаме дека решавачка улога во неуспехот на романската пропаганда имаше увезениот романитет кој што Романија се обидуваше да им го накалеми на Ароманците и нејзиниот обид да го убеди ароманскиот народ дека е романска дијаспора, без да му овозможи слободен развиток на чисто национална основа. Воведувајќи го романскиот за сметка на ароманскиот јазик, романските училишта го разложуваа ароманското национално движење и го водеа кон понатамошни делби. Веќе поделени на про-Грци и про-Романци, под влијание на политичките игри на романските либерали и конзервативци Ароманците влегувале во понатамошни деструктивни поделби кои им нанеле тежок удар, како на ароманското национално движење, така и на романската пропаганда во Македонија и околните територии.

356. М. Филиповиќ, *Op. Cit.*, 39.

357. N. Ş. Tanaşoca, *Op. Cit.*, 155.

358. Alexandru Em. Lahovary, *Amintiri diplomatice, Constantinopol (1902-1906), Viena (1906-1908), Memorialistică diplomatică, Volumul I (Ediție îngrijită de Adrian Stănescu și Laurențiu Vlad)*, Bucureşti, 2009, 30 ; Г. Вайгандъ, *Аромане...*, 297 ; Ж. Попов, *Румъния и българският национален въпрос...*, 30-31.

V. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА ВО МАКЕДОНИЈА И АРОМАНСКОТО ПРАШАЊЕ (1898-1903)

1. Новиӣ ѿолийички курс

“Ако Романија сака да го ѿридобие ѿријателството на Буџарија, може да ги сѣави Власиите во рамношежа на буџарска сѣрана и да ја бара својата цена за услугата ѿри секое ѿрерасѿоредување на ѿериѿоријата. Ако ѿак со својот буџарски сосед сѿои лошо, ѿогаиш може да кокеѿира со Грција, да зборува за заедничкиот иѿиѿерес на грчкиот и латинскиот народ на Балканот во сѿроѿивсѿавувањето на заедничкиот неѿријател. Власиите во извесна смисла се средишна ѿочка на македонскиот ѿрашање. Тие, во сѿоредба со Буџариите, не се бројни. Но без нив Грциите би ѿреѿсѿавувале жална бројка. Повлечете ги од грчкиот сојуз и Грција мора да исчезне од Македонија. Груѿирајте ги со Буџариите и надмоќноста на Словениите нема вооѿиѿто да биде доведена во ѿрашање.” - забележал Х.Н. Брејлсфорд.¹

Ваквото размислување ѿ се допаднало на Романија. И во првите триесетина години на романско дејствување во Македонија, во заинтересираноста на романското кралство за ароманското прашање побудите од морална и сентиментална природа отстапуваа на второ место пред чисто политичките државни иѿтереси. Сепак, дивидендите од романската македонска политика имаа првостепено значење само на внатрешнополитички план. Настаните од крајот на XIX и почетокот на XX век во поширок европски и балкански контекст, како и на локален план во Македонија, ќе го мотивираат Букурешт да размислува надвор од границите на кралството и да работи на конечно наплатување на сите средства со години вложувани во Ароманците од Османлиската Империја.

1.1. Засилувањето на националноослободителните борби на народите во Османлиската Империја и задлабочувањето на противречностите кај Големите сили за влијание на Балканот и Блискиот исток во 90-те години на XIX век влијаеле и врз романската македонска политика. По падот на Стамболов од бугарската политичка сцена во 1894 година, миропомазувањето на кнез Борис во февруари 1896 година и

1. Х.Н. Брејлсфорд, Op. Cit., 256.

признавањето на Фердинанд за бугарски кнез од страна на Русија и Големите сили, бугарската надворешна политика започнала да еволуира кон Санкт Петербург. Остриот анти-руски надворешнополитички курс на Бугарија, кој за време на владеењето на Стамболов ја зближи Бугарија со својата северна сосетка, беше заменет со про-рускиот правец во политиката на новиот бугарски премиер Константин Стоилов, што од своја страна создаде паника во Букурешт дека Бугарија ќе се претвори во авангард на руско-францускиот сојуз на Балканот, водечка сила на полуостровот, можна закана за романскиот територијален интегритет и сериозна закана за постоечкото статус-кво во Османлиската Империја.²

Мелничката провокација на Македонскиот комитет во 1895 година ја обеспокои Романија. Романските дипломатски претставници во Софија со големо внимание ја набљудуваа дејноста на комитетот и, откако најпрво ја допуштаа можноста дека идниот Врховен македонски комитет (ВМК) ужива поддршка од владата во Софија,³ со тек на времето во Романија стигнаа до заклучок дека комитетот е создаден токму од бугарската влада и дека т.н Мелничко востание било предзнак за претстојната бугарска експанзија во Македонија.⁴

Стравувањата на Букурешт биле потврдени во 1897 година кога со Виничката афера било обелоденето постоењето на Македонската револуционерна организација (МРО). Романските дипломати во Софија, Битола и Солун не можеле, или не сакале, да ја согледаат автохтоноста на МРО и нејзиниот независен карактер и за нив Организацијата не била ништо друго освен продолжена рака на бугарската експанзионистичка политика. Вице-конзулот Падеану од Битола и романските претставници во Софија со ужас известуваат за дејноста на “бугарските банди”, составени од “...бугарски бандити од Македонија, организирани од македонскиот револуционерен комитет од Бугарија, кој станува многу силен во Битолскиот вилает”, чија што дејност порано или подоцна ќе резултира со проголтување на Македонија од страна на бугарското кнежевство и трагедија за “Романците во Македонија”.⁵

Кревките односи помеѓу двете соседни држави биле уште повеќе нарушени кога

2. С. Грњнчаров, *Op. Cit.*, 515.

3. ДАРМ, М.А.Е, фонд 21- Rapoarte politice de la Sofia, мф. 4222, vol. 90, p. 64-66, 163-187.

4. *Ibidem*, мф. 4223, vol. 91, p. 56-58, 170-173, 186 ; vol.92, p. 186-226 ; мф. 4224, vol. 95, p. 16-21, vol. 99, p. 77-78, 148.

5. *Ibid.*, фонд 21- Constantinopol, мф. 1714, vol. 36/1898, Bitolia , 12.08.1898, p. 115 ; vol. 37/1899, Bitolia, 26.05.1899 ; фонд 21- Rapoarte politice de la Sofia, мф. 4227, vol. 104-105, p. 206.

ноќта на 22 кон 23 јули 1900 година, 18 годишниот Стојан Димитров од Скопје го убил во Букурешт уредникот на весникот Peninsula Balcanica (Балкански Полуостров), Охриданиецот Штефан Михајлеану.⁶ Убиецот, испратен од претседателот на ВМК, Борис Сарафов, бил фатен и пред властите убиството на Михајлеану го објаснувал со статиите на ароманскиот новинар против националноослободителното дело и со шпионската дејност на Михајлеану насочена против македонските револуционери. Романската реакција била жестока. Властите започнале да го прогонуваат бугарското и македонското население во кралството, осомничено за соработка со ВМК на Сарафов. Софија вратила со иста мерка. Преку 200 “Романци” од бугарскиот главен град биле принудени да ја напуштат Бугарија. Мнозинството од нив преминале во Македонија, од што јасно се гледа дека се работи за Ароманци вовлечени во романско-бугарските пресметки.⁷ Работите излегле од контрола во толкава мерка што едвај била спречена војна помеѓу двете држави.⁸ За романската влада убиството се покажало како одличен повод да ѝ нанесе удар на бугарската македонска политика и целосно да ја компромитира пред Европа.⁹ Бугарија била обвинувана дека е основен инспиратор на револуционерни и анархистички дејствија во Македонија. Ослободителната борба на македонскиот народ, во Романија третирана како бугарско движење, била претставувана како извор на зла, тероризам, нарушување на мирот и територијалното статус-кво на Балканот.¹⁰ Од Софија пристигнувале извештаи до романското министерство за надворешни работи дека на пролет е можна бугарска акција во Македонија, кога *“војводиите ќе ги напуштаат софискиите крчми и ќе ги собираат четите”*.¹¹

Сега Романија јавно се изјаснила против нарушување на статус-квото на Балканот и, целосно игнорирајќи го факторот Големи сили, ја лансирала идејата дека целта на Бугарија е да ја освои Македонија, по што сите сили ќе ги насочи кон приграбување и на романскиот дел од Добруца, вклучително и најголемото романско пристаниште на Црното море, Констанца, даден на Романија како компензација за делот од

6. Ж. Попов, Българският..., 428 ; X. Силянов, Освободителните борби...Том I..., 150.

7. Румњанският периодичен печат за Македонија 1902-1904 (Съставители: Миле Томич, Шефън Годороджа и Жеко Попов), София, 2001, 30.

8. Ж. Попов, Българският..., 439-440.

9. Ibidem, 428-429.

10. Жеко Попов, Румњаниа и българската национална кауза в Македонија (1902-1903), 36. 90 години Илинденско-преображенско въстание, София, 1994, 135.

11. ДАРМ, М.А.Е, фонд 21- Rapoarte politice de la Sofia, мф. 4224, vol. 99, p.148.

Бесарабија, даден на Русија со мировниот договор од Берлин во 1878 година.¹² Во истиот контекст, францускиот амбасадор во Букурешт, М. Анри, известува дека фундаментален интерес за Романија е да се избегне територијално зголемување на Бугарија, како и задржување на сопственоста врз Северна Добруца. Во поглед на овие два доминантни интереси, пишува Анри, Романците ќе ги искористат сите расположиви средства и ако треба без размислување би влегле во војна.¹³

Стравот на Романија бил неоснован и, иако од бугарскиот политички врв повремено доаѓале вознемирувачки изјави за бугарскиот карактер на Северна Добруца,¹⁴ изјавите на романските политичари за бугарските заграбувачки намери во Добруца имале пред сè пропаганден карактер. Вистинските намери на Романија не биле јавно истакнувани, но не останале скриени за европската дипломатија. Уште во 1896 година бугарскиот министер за надворешни работи, Григор Начович, изразил загриженост дека Романија нема да се колеба да го окупира округот Силистра во бугарскиот дел на Добруца доколку бугарската армија навлезе во Македонија.¹⁵ По разговор со премиерот Стурса, рускиот амбасадор во Букурешт, Михаил вон Гирс, заклучил дека во моментот на бугарска агресија врз Македонија, Романија би сакала замена на ароманското население, кое би потпаднало под бугарска власт, со територијални отстапки во полза на Романија до линијата Русе-Шумен-Варна.¹⁶ Во 1901 година и францускиот амбасадор во Букурешт го потврдува овој став на романската политичка елита. Амбасадорот известува за разговор помеѓу најголемиот поддржувач на романската политика во Македонија, Таке Јонеску, со австро-унгарскиот амбасадор во Букурешт, Шонбург. На прашањето на амбасадорот каква корист има Романија од една романска група на Пинд, одговорот на Јонеску бил краток и јасен: *“Тие во иднина ќе ни бидат елементи за компензација.”*¹⁷

За исполнување на своите планови романските политичари ја создадоа концепцијата за добивање на територијална компензација во Јужна Добруца под формата “стратешка поправка на границата во име на запазување на балканската рамномерност”. Иако не граничела со Османлиската Империја, Романија не планирала

12. Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe, Turkey No. 3 (1903), London, 1903, 24.

13. Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2^e serie (1901-1911), Tome III, Paris, 1931, 445.

14. Види: Ж. Попов, Българският..., 294-355.

15. Ibidem, 365.

16. Ж. Попов, Румъния и българската национална кауза..., 140.

17. Documents diplomatiques Français... Tome Premier...351-352.

да остане настрана кога ќе настапи моментот за ликвидирање на османлиското владеење во Европа. Во случај Бугарија да присоедини дел од султановите владенија на Балканот, Романија би побарала компензација со Јужна Добруџа. За имплементација на тој план “браќата Романци” од Македонија не биле предназначени за ништо друго освен за *монетиа за размена*. Ваквото размислување го делеле либералот Стурса, конзервативецот Јонеску и сите влијателни романски политичари, без разлика на нивната партиска припадност.

1.2. Ерменските настани од 1894-1896, провокацијата на Македонскиот комитет во Македонија од 1895, критското востание од 1896 и грчко-турската војна од 1897 воделе кон изградување на заеднички став по балканската политика на Австро-Унгарија и Русија. Во таа смисла во мај 1897 двете големи сили постигнале договор за зачувување на статус-квото на Балканот.¹⁸ Договорот не значел и анулирање на постоечките противречности меѓу Виена и Санкт Петербург. Австро-унгарската дипломатија се обидувала да создаде политички блок од Грција, Романија и Османлиската Империја, насочен против руските напори да се изгради словенски сојуз на Балканот, составен од Бугарија, Србија и Црна Гора. Алармирана од обновените грчко-српски преговори во јуни 1899 година за компромис и поделба на сфери на влијанија во Македонија, во 1900 година Русија организира средба на владетелите на Србија и Бугарија во Ниш и успеала во одредена мерка да ги примири Бугарите и Србите.¹⁹ Како одговор на руската иницијатива за создавање на словенски блок на Балканот, Виена работи на зближување помеѓу Грција и Романија. Напорите на двојната монархија да се поврзат Атина и Букурешт се во голема мерка олеснети со кризата во романско-бугарските односи од 1900 година, која што благопријатно ќе се одрази и врз грчко-романскиот дијалог. По силата на својата обврзаност кон тројниот сојуз, Романија е принудена да ја усогласи својата политика со Виена, Берлин и Рим. За време на најтешките моменти од бугарско-романскиот конфликт биле направени првите контакти меѓу Букурешт и Атина за изгладување на некои спорни прашања. Медиумите во двете земји започнале да пропагираат заедничка политика насочена против ВМК и МРО. Печатениот орган на Таке Јонеску, “Романија”, препорачувал тесна соработка помеѓу Романците и Грците, кои што, “ако не се браќа по крв, тогаш се браќа по крст.”²⁰ По извесни

18. В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 15.

19. Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897-1913* (Reprint), Thessaloniki, 1993, 83-84.

20. Според: Ж. Попов, *Българският...*, 447-448.

консултации, на 15.12.1900 била потпишана романско-грчка трговска конвенција, кон која што бил додаден и протокол со политички карактер за решавање на правата на грчките општини и цркви во Романија.²¹ Под австро-унгарска режија од 1 до 5 мај 1901 година, во Абација (Опатија-Хрватска, б.н) дошло до неколку средби помеѓу романскиот крал Карол и грчкиот монарх Георгиос. Во малиот град на Јадранот не бил потпишан договор но биле донесени неколку заклучоци од огромно значење за романската политика кон Македонија. Меѓу историчарите и современиците не постои целосна согласност за што точно се договориле двата крала во Абација а во иднина и Карол и Георгиос ќе излезат со спротивставени изјави за договореното,²² но судејќи според дипломатските преписки од односниот период, Карол вербално се обврзал дека ќе ја лимитира пропагандата меѓу Ароманците во Македонија и дека со тек на времето ќе дојде до целосно секнување на романската парична помош за Ароманците²³ а Георгиос ветил дека ќе придонесе да му се дадат олеснувања на ароманското население од страна на Патријаршијата и дека Грција нема да им поставува пречки на постоечките романски училишта и цркви во Македонија.²⁴ Кралевите се договориле и како да им се спротивстават на бугарските закани во Македонија.²⁵ Во Романија не се зборувало премногу за средбата на двајцата монарси. Во Грција враќањето на Георгиос било пречекано со воодошевување. Разговорите во Абација биле претставени како “сојуз помеѓу браќата по оружје, насочен против Словените”.²⁶

Во ист контекст со грчко-романските договарања биле и зближувањето помеѓу Атина и Цариград²⁷ и тајната австро-унгарско-романска конвенција од 1900 година според која, во случај на бугарска вооружена интервенција во Македонија, Романија требала да ја окупира Јужна Добруца.²⁸ Рускиот одговор на австро-унгарската дипломатија следувал со потпишувањето на руско-бугарската воена конвенција од 1902 година.²⁹

21. Х. Силянов, Освободителните борби...Том II..., 258-259.

22. Карол тврдел дека се дискутирало за формирање на романски епископат во Османлиската Империја а Георгиос зборувал за ветување од Карол дека Романија целосно ќе ја прекине пропагандната дејност во Македонија (M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 77).

23. *Documents diplomatiques Français... Tome Premier...350-352* ; S. Gallon, *Rapporti politici...*, 131.

24. К. Битоски, *Дејноста на Пелагониската митрополија...*, 145 ; Ж. Попов, *Българският...*, 476.

25. *Documents diplomatiques Français... Tome Premier...350-351*.

26. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 77.

27. Во април 1901 година била потпишана грчко-турска конзуларна конвенција (Р. Поплазаров, *Грчката политика...*, 32).

28. Х. Силянов, *Освободителните борби...Том II...*, 259.

29. Ж. Попов, *Румџниа и българската национална кауза...*, 142.

Дипломатските бранувања од 1900-1903 година во голема мерка ќе го предодредат и романскиот настап во Македонија. Кон крајот на XIX и на самиот почеток на XX век Романија ја преживувала најтешката финансиска криза од стекнувањето на независноста.³⁰ Кризата ќе придонесе кон ограничувањето на романската пропаганда во Македонија, но погрешно е мислењето дека финансиските проблеми на романското кралство биле главна причина за стагнацијата на романската пропаганда во македонските вилаети. Во време на најтешка финансиска криза министерот Таке Јонеску го зголемил “македонскиот буџет” за 1899/1900 година од 519 582 леи одобрени за претходната година, на рекордни 761 646 леи.³¹ Ова јасно укажува дека финансиската криза не влијаела погубно врз романската македонска политика. Од друга страна, пак, во истите временски рамки кога на австро-унгарска иницијатива дошло до грчко-романско приближување, и особено по средбата во Абација, доаѓа до драстично намалување на одобрените финансиски средства за романската училишно-црковна пропаганда во Македонија. Министерот за образование во конзервативната влада на Петре Карп, Константин Арион, донел решение субвенциите за романската пропаганда во 1901/1902 година да бидат намалени на само 300 000 леи, сума што била задржана и за буџетската 1902/1903 година од страна на либералната влада на Стурса. Арион, меѓу другото, му налага на романскиот конзул во Битола да ги укине сите непотребни места и да го отпушти вишокот вработени.³² Очигледно, Романија веднаш започнува да го имплементира кралскиот договор од Абација за ограничување на романската пропаганда во грчките сфери на интерес.

Заедно со намалувањето на буџетските средства, романските политичари ја истакнувале својата пасивност и мирољубива политика кон Македонија преку изјави за медиумите и на парламентарната говорница. На 10.12.1901 премиерот Стурса изјавил во романскиот парламент дека *“...во поглед на романскиот прашање во Османлиската Империја, македонскиот прашање за нас не постои...Поради тоа, ние од кралството никога не помислуваме на присоединување на Македонија и нам би ни било сеедно доколку таму месно Турчиној владее Србиној, нормално, само кога би*

30. Поради нестабилната економска положба на земјата, финансиските магнати не се осудувале да вложуваат пари во Романија. Во 1901 година владата на Петре Карп забележала дефицит од 55 милиони леи и за да ги стабилизира финансите започнала да распродава државен имот и да налага непопуларни даноци (Ж. Попов, Българският..., 430, 452).

31. ДАРМ, Arhiva Istorică Turca, мф. 1750...Şedința din 21.12.1901...Op. Cit., 147.

32. Şcoli şi biserici româneşti...Documente..., 169-170.

можеле да бидеме убедени дека македонскиите Романци ќе можат во постојна слобода да го негуваат мајчиниот јазик и своите народни романски чувства.”³³ Карол и министерот за надворешни работи во владата на Ступса, Јон Братиану, изјавувале дека Романија воопшто не се грижи за Македонија и дека во целост ја поддржува политиката на Виена и Санкт Петербург во врска со османлиската провинција.³⁴ Романскиот амбасадор во Атина, Димитрие Ѓика, ги убедува атинските медиуми дека Романија е во целост согласна со Грција во поглед на “бугарското движење во Македонија”, дека Романија немала, нема и никогаш ќе нема територијални претензии кон Македонија и дека “...македонските истражувања само индиректно ја засега Романија, како што, на пример, секоја голема сила е заинтересирана за настани во Кина”.³⁵

Во 1902 година се чинело дека Романија целосно ги напушта Ароманците. Под водство на Ступса беа повторно воспоставени добрососедски односи со Бугарија и францускиот амбасадор во Букурешт констатира дека “романската акција во Македонија се забави до тој степен што власта ѝ прејужила Куцовласиите од југо на пријателската грчка пропаганда и воопшто не ѝ брани Куцовласиите од северот од акциите на македонските Бугари”.³⁶ Ни врховистичката провокација во Горноџумајско од 1902 година, ниту пак пред-востаничкиот амбиент на почетокот на 1903 година и солунските атентати навидум не ја вознемирувале романската политичка елита. Карол давал мирољубиви прогнози и ја изразува вербата во големите сили дека ќе го задржат статус-квото на Балканот.³⁷ Дури и кога на Европа ѝ било јасно дека Османлиите не можат да спречат востание во Македонија, во Романија се труделе што подобро да ја рекламираат својата мирољубива политика, лишена од експанзионистички амбиции.

Букурешт, сепак, не планирал да остане целосно настрана доколку Бугарија го наруши територијалниот интегритет на Османлиската Империја. Во јануари 1903 година Јон Братиану испратил нота до сите романски претставници во странство, во која што јасно истакнува дека доколку дојде до делење на османлиските

33. Илије Барбулеску, Румуни према Србима и Бугарима, Нарочито с погледом на питање македонских Румуна, Београд, 1908, 49-50.

34. Documents diplomatiques Français... Tome Second...258-259.

35. Румњанскиот периодичен печат..., 123-124.

36. Documents diplomatiques Français... Tome Second...258.

37. Documents diplomatiques Français... Tome III...337.

територии, Романија го задржува правото да интервенира во корист на интересите на “своите сонародници”.³⁸ Романскиот министер за надворешни работи испратил и посебно барање до амбасадорот во Атина во кое го насочува кон целосна усогласеност со грчката политика и бара од него да ги извести атинските власти дека помеѓу романската и грчката влада постои перфектна согласност во однос на македонското прашање. Според Братиану, заедничка грижа за Букурешт и Атина бил трендот на експанзија на Бугарија.³⁹ Британскиот амбасадор во романскиот главен град, Сер Џ. Кенеди, на почетокот на 1903 година го известува својот надреден Лансдоун дека романската политика во Македонија се состоела во обединување на Ароманците со Грците и со локалните Турци, како опозиција на “агресивната словенска популација”, за така да “ја спасат Македонија од целосна анексија од словенската раса.”⁴⁰ Таке Јонеску, сега во опозиција, ги обвинува големите сили што не ѝ осигурале поголема територија на Романија уште во 1878 година, до линијата Русе-Варна на југ, и се заканува дека при прва погодна прилика грешката ќе биде исправена.⁴¹ Вистинските намери и желби на романската политика ги потврдува во февруари 1903 година францускиот амбасадор во Лондон, Камбон, кој после еден разговор со својот романски колега Катарци заклучува: *“Романија и Србија...во моменти се проишв делење на Македонија, проишв давање на авиономија, бидејќи не сакаат да видаат рејриза на Источна Румелија. Тие не се нишу за реформи бидејќи од нив не може да има резултат. Тие се за војна помеѓу Бугарија и Турција со која на Бугарија ќе ѝ се даде лекција за наредниот 25 години да не ѝ падне на ѝамет да ѝ нанесува штејти на Македонија.”*⁴²

Илинденското востание го актуелизирало македонското прашање на дипломатски план и потполно ги депласирало реформите донесени во 1902 и на почетокот на 1903 година.⁴³ Условите во Македонија ја принудуваат и Романија да се прилагоди на новонастанатата ситуација. Летото 1903 година, додека во Македонија сè уште трае востанието, во Ишл (Австрија) доаѓа до средба помеѓу австро-унгарскиот и романскиот државен врв на која што од австро-унгарска страна учествувале

38. Further correspondence..., 42-43.

39. A.E. Lahovary, Op. Cit., 23.

40. Further correspondence..., 24.

41. Ж. Попов, Румџниа и бџлгарската национална кауза..., 137.

42. Крете Битоски, Дипломатски одгласи за Илинденското востание, Скопје, 1983, 45-46, белешка 26.

43. В. Ѓорѓиев, Op. Cit., 22.

императорот Франц Јозеф, министерот за надворешни работи, гроф Голуховски, и началникот на штабот на армијата, маршал Бек, а од романска страна кралот Карол, премиерот Стурпа и главниот секретар на романското воено министерство, генерал Коанда. Главен предмет на разговор биле настаните во Македонија и улогата што би ја имала Романија при евентуално воено учество на бугарската армија во востанието.⁴⁴ Набргу по враќањето во Романија, од парламентарната говорница кралот ветува дека ќе се водат поголеми грижи за Ароманците. Веднаш и романската влада објавува дека ќе биде заземен порешителен курс во ароманското прашање.⁴⁵ Есента 1903 година темата за романската пропаганда во Македонија е сè посилено експлоатирана и од владините опоненти. Се раздвижува и романската дипломатија. Зачестуваат скапите подароци за османлиските службеници во Цариград и Македонија.⁴⁶ Голем удел во ова романско “будење” имале и Мирцштегските реформи од октомври 1903 година кои, меѓу другото, предвидуваат административна реорганизација на Македонија заради соодветно групирање на националностите. Букурешт бил свесен дека територијалната поделба на етнографски принцип по секоја веројатност ќе донесе уште поголемо разединување на ароманските населби и затоа ја засилува својата активност во Македонија. Првиот успех бил постигнат кога со султанско ираде бил усвоен предлогот за влегување на еден Ароманец во мешовитата комисија за реформи предводена од генералниот инспектор за румелиските вилаети, Хусеин Хилми-паша.⁴⁷ Во Романија настанот бил пречекан со воодоошевување и според Романците изборот на “Романец” во комисијата значел прво признавање на романската националност во Македонија со официјален акт од османлиската влада.⁴⁸ Хилми-паша ги убедувал романските претставници во Битола дека Ароманци ќе бидат назначени во вилаетските комисии и дека ќе бидат регрутирани 200 жандарми од ароманските редови.⁴⁹

44. X. Сиљанов, Освободителните борби...Том II..., 259.

45. Ж. Попов, Румџнија и бџлгарскиот национален вџпрос..., 28-29.

46. Кочо Сидовски, Романската политика кон Македонија и нејзиниот однос кон Ароманците, Документи, V/3, Скопје, 2008, 8.

47. Неразбирливо, прв избор за романски претставник во комисијата бил битолскиот трговец Михаил Куцојани, кој што ја одбил понудата, истакнувајќи дека се смета за Грк. Наместо него во комисијата влегол д-р Пандели Машу (Н. Минов, Борбата на Ароманците..., 8). Интересно е да се напомене дека Грците во комисијата ги претставувал Ароманецот Наум Никаруши, член на судскиот совет во Битола (Румџнскиот периодичен печат..., 288).

48. Кочо Сидовски, Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, Скопје, 1994, 185-186 ; Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија (Превод, редакција и коментар Данчо Зографски), Скопје, 1955, 188.

49. I. Nistor, Op. Cit., 63.

Конечна потврда дека Романија повторно се враќа во игра следувала на собраниската седница од 28.11. 1903 година. Откако претходно било одобрено зголемување на буџетските средства за 1904 година од 300 000 на 335 000 леи, романското собрание изгласало буџет од 600 000 леи наменет за изградба на романски училишта и цркви во Македонија, предложен од министерот за образование Спиру Харет, со што, според министерот, започнала нова фаза во романското национално движење, кое треба да биде фактор на стабилност во пост-Илинденска Македонија.⁵⁰ Повторно биле актуелизирани старите идеи: Романија не може да не се интересира за судбината на Македонија; решавањето на македонското прашање не може да се оствари без учество на Романија; Романија ќе си го каже својот збор затоа што тоа ѝ го дава за право не само нејзината сила, туку и постоењето на Балканот на “брат-Романец”.

2. Романскиите училишта во Македонија (1898-1903)

Во последната година од владеењето на романските либерали во XIX век најголемо внимание беше посветено на реорганизација на јавното образование. Спиру Харет, министерот кој што целосно го реорганизираше образованието во Романија, истото внимание им го посвети и на романските училишта во Османлиската Империја. На 21.9.1898 година Харет издал “наредба за организација на романските училишта во Турција” која предвидуваше:

1. Регулација на прашањето за плата на наставниот персонал-Износот на платата на учителот е условен од бројот на жители во местото каде што работи, бројот на ученици што се запишале и го завршиле основното образование во односното училиште, годините поминати како романски учител во Македонија. Според оваа точка, учителот бил материјално заинтересиран да придобие што е можно поголем број ученици. Решение за исплата на принадлежностите на учителите носел министерот, по увид во главната книга на училиштето и по извештај потврден од романските конзулски власти. Учителите биле должни најдоцна до 1.11.1898 да му достават на министерот детален извештај за положбата на училиштето, список на запишани ученици, список на ученици што редовно ја следеле наставата во двете последни учебни години и список на ученици што успешно ја завршиле училишната година и ги положиле завршните испити.⁵¹

50. Un document, Lumina, I/11, Bitolia, 1903, 261-262.

51. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901...Op. Cit., 148 ; P. Кирјазовски, Op. Cit., 89-90.

2. Лимитирање на надлежностите на генералниот инспектор - Од 1898 покрај Апостол Маргарит инспекција на романските училишта во Османлиската Империја вршеле и двајца училишни ревизори. За Епир и Албанија бил назначен Ѓика Папа а за Македонија Јоан Чули.⁵² Ревизорите биле задолжени неколкупати годишно да вршат инспекција на училиштата под нивна надлежност и редовно да доставуваат извештаи до министерството за образование. Без ревизорски извештај не биле праќани платите.⁵³

3. Обезбедена кирија за сите училишта.

4. Биле отпуштени 54 учители од местата во кои што романското училиште не работело, или каде што немало потреба од повеќе од еден учител. Биле назначени нови директори на училиштата. Во битолскиот лицеј за директор бил поставен д-р Перикле Пучереа од Прилеп. Во лицејот повторно била оформена катедра по романски јазик.⁵⁴

Рестриktivната политика на Спиру Харет не овозможувала ширење на училишната мрежа. Затоа во 1898 година биле отворени само две нови романски училишта во Европска Турција. Во април 1898 година Ташку Илиеску отворил романско основно училиште во Куманово. Апостол Маргарит го известува Цувара во Цариград дека училиштето во Куманово е само почеток на романскиот продор во источните македонски краишта. Според Маргарит, сериозно се работело на отворање на романски училишта и во Неврокоп, Мелник, Серес и Драма.⁵⁵ Второто романско училиште во 1898 година го отворил учителот Стерие Папиниан во селото Дамашули, во османлискиот дел од Тесалија.⁵⁶

Кога на 30 март 1899 година либералите беа симнати од власт, во Османлиската Империја функционирале 69 романски училишта.⁵⁷

На 11.4.1899 година бил оформен новиот владин кабинет. Премиер станал конзервативецот Георге Кантакузин а на местото министер за образование бил поставен искусниот Таке Јонеску. Печатените медиуми на конзервативната партија веднаш ја информирале јавноста дека “Од денес за Македонија почнува нова ера”. Јонеску не чекал за да ја имплементира својата амбициозна програма. “Во една

52. M.V. Cordescu, Op. Cit., 34. Набргу Чули го напуштил ревизорското место. На негово место бил преместен Ѓика Папа а ревизорското место за Епир-Албанија му било доделено на Василие Диаманди.

53. P. Кирјазовски, Op. Cit., 89.

54. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901...Op. Cit., 146.

55. Români de la sud de Dunăre ...Documente..., 176-177.

56. M.V. Cordescu, Op. Cit., 68.

57. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901...Op. Cit., 149.

ужасна година, година кога луѓето во Романија умираа од глад, кога смртта на добитокот се броеше со илјадници а народот просеше по улици и поодаваше рака за едно парче мамалига (поленца, б.н), Таке Јонеску го зголеми буџетот за романскиот училиштен на 761 646 леи” - кажува Спиру Харет.⁵⁸ Биле зголемени платите на учителите (“Кога во Романија ги намалувавме платаите на професорите кои што секојдневно ги гледавме како работат, тој на функционерите од Македонија, за кои што речиси и да не знаевме што правај, им ги зголеми платаите. И тоа, учители со плата од 100 леи добиваа поклучување на 250 леи”),⁵⁹ во Македонија, Епир и Албанија биле испратени нови 58 учители, повторно биле отворени дел од училиштата што ги затвори министерот Харет и биле назначени учители во нови 24 училишта.⁶⁰

Три од ново отворените училишта биле трговски. Романскиот конзул во Солун, Когалничану, се обидел уште во 1895 година да отвори романско трговско училиште во градот.⁶¹ На 2.10. 1895 година султанот издал ираде со кое дозволува во солунското маало Фертик да се отвори романско средно училиште.⁶² Само два дена по султановото ираде во Романија настанала промена во власта и либералите на Стурса донеле решение да не се отвори училиштето во Солун. Со враќањето на власт, Јонеску се зафатил со реализација на идејата од 1895 година и во октомври 1899 година конечно проработело романското средно трговско училиште во Солун. Во училиштето се запишале 30 ученици. Следната година бројот на ученици пораснал на 48, од кои 15 биле Солунчани.⁶³ Истата 1899 година во рамките на централното крушевско училиште било вклучено и двокласно трговско училиште.⁶⁴ Третото трговско училиште во 1899 година било отворено во градот Бер.⁶⁵ На самиот крај на XIX век бил комплетиран битолскиот курс за наставнички и претворен во четирикласна женска прогимназија.⁶⁶

По истиот урнек од времето на неговото претходно министерување, Таке Јонеску

58. Ibidem, 147.

59. Ibid., 148.

60. Idem., 149.

61. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2352, dosar 284/1895, Salonic, 30.06.1895, nepaginat.

62. Владимир Јанев, Прилог кон дејноста на влашкото трговско училиште во Солун од крајот на XIX и првата половина на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 246-248.

63. ДАРМ, М.А.Е, fond 21- Constantinopol, мф. 1714, Vol. 32/1899, Salonic, 26.10.1899, p.115-116 ; M.V. Cordescu, Op. Cit., 204-205.

64. АО ИНИ, Крушевска хроника...I..., 167.

65. Români de la sud de Dunăre ...Documente..., 179.

66. M.V. Cordescu, Op. Cit., 198.

главниот акцент го ставил на отворање на романски основни училишта. Учители биле испратени во сите места од Османлиската Империја каде што живеело ароманско население. Во Македонија учители биле назначени во Влашка Блаца, Долјани, Купа, Лерин, Негован и Тетово, но само учителите испратени во Купа и Долјани успеале да отворат училиште.⁶⁷ Поради зголемувањето на училишната популација во Самарина, во 1899 година во селото профункционираше и женско романско училиште.⁶⁸

Во јануари 1900 година Таке Јонеску бил заменет на министерското место од неговиот сопартиец Константин Истрати. Новиот министер го забавил темпото на отворање нови училишта. На 20.01.1900 година Таху Мина отворил училиште во кочанското село Лепопелци, во кое што покрај ароманските деца од селото, учеле и децата на Ароманците од блиските кочански и пробиштипски села Соколарци, Врбица, Уларци, Бунеш и Ратавица.⁶⁹ Второто и последно романско училиште во времето на министерот Истрати било исто така отворено во Источна Македонија, за Ароманците од горноцумајските села Струмски Чифлик и Грамада.⁷⁰ За разлика од неговиот колега Јонеску, чија што акција била сконцентрирана на отворање нови училишта, Истрати се обидел да го унапреди училишното дело на поинаков начин. За поефикасна контрола врз училиштата биле формирани четири ревизорски реони. За солунскиот вилает бил назначен ревизорот Д. Дан, контролата врз романските училишта во битолско му била доверена на Фони Капсали, за училиштата во Албанија бил одговорен Елие Папахаци а во Епир бил упатен книжевникот Нуши Туљу.⁷¹ Како и во случајот со трговското училиште во Солун, Истрати се ангажирал за остварување на идеите од 1895 година, чие што реализирање беше стопирано од либералната партија. По многу напори, во 1895 година битолчаните Наум Мајмука и Никола Владика, во соработка со конзулот Константинеску, издејствувале дозвола за отворање на библиотека и печатница.⁷² Во 1899 година министерството за образование одобрило кредит за отворање на библиотеката и печатницата. Во 1900 година со капитал од 18 000 биле набавени книги и била отворена романската библиотека во Битола.⁷³ Од за нас непознати

67. Ibidem, 66, 69-70, 335-337.

68. Ibid., 151.

69. Idem., 91-92 ; ДАРМ, МСРП, мф. 554, dosar 268/1900, Bitolia, 9.08. 1900, p. 9891.

70. Ж. Попов, Българският..., 483.

71. M.V. Cordescu, Op. Cit., 198.

72. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750, dosar 27/34, Bitolia, 23.02.1895, p. 156 ; Ibidem, Bitolia 2/14.06. 1895, p. 162 ; Ibidem, Bitolia, 17.06. 1895, p. 163-164.

73. ДАРМ, Arhiva Istorica Turca, мф. 1750...Şedinta din 21.12.1901...Op. Cit., 149.

причини, романската печатница во Битола не проработела, иако биле обезбедени финансиски средства за нејзино отворање.

Една од најопасните форми на пропаганда во Османлиската Империја биле болниците. Болеста не бира народност и партија, но докторот ѝ припаѓа на една народност, симпатизира со одредена партија. Во македонската арена на борби и непријателства, болниот “Романец” не бил секогаш добредојден кај докторот “Грк” а и доколку влезел во болницата, прашање е колку се чувствувал сигурен својот живот да му го довери на непријателот. Свесна за начинот на кој што функционираат народите во Македонија, романската пропаганда финансиски ги стимулирала докторите Ароманци да останат во Македонија и да отворат болници. Во 1900 година д-р Пандели Машу работи како романски доктор во велешката болница.⁷⁴ Подоцна истата година во Битола болница отвораат и “романските доктори” Симу Бербери од Влахо-Клисурса и Јоан Бараку од Авдела.⁷⁵ Во административниот центар на битолскиот вилает била отворена и романска аптека.⁷⁶

Кога во јули 1900 година Петре Карп ја формираше новата романска влада, во буџетот за романските училишта во Османлиската Империја фигурирале 93 училишта и 200 учители, или 24 училишта и 58 учители повеќе во споредба со ситуацијата од 1899 година оставена од Спиру Харет и либералите.⁷⁷ Исто како и во претходниот период, бројките даваат искривена слика за успехот на романската пропаганда. Во повеќе места таа сè уште заостанувала зад своите ривали. За пример ќе ја земеме состојбата во 1900 година во центарот на романската пропаганда во Македонија, Битола. Иако разликата во бројот на учители е мала, бројката на ученици одлично ја илустрира реалната положба на теренот:⁷⁸

<i>Училишната</i>	<i>Број на училишната</i>	<i>Број на учители</i>	<i>Број на ученици</i>
Романски	4	33	336
Грчки	8	42	1582
Бугарски	10	38	1264
Српски	4	20	376

74. ДАРМ, ф. Браќа Машови-Велес (1852-1922), кут. 26, КК.1/321.

75. Școli și biserici românești...Documente..., 169 ; Петар Бојачиевски, Придонесот на Власите за развојот на здравството во Битола, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 204-206.

76. M.D. Peufuss, Chestiunea..., 76.

77. ДАРМ, Arhiva Istorică Turca, мф. 1750...Ședinta din 21.12.1901...Op. Cit., 149.

78. ДАРМ, Școli românești în Macedonia, мф. 2351, doc. 3/XIX, nepaginat.

Очигледно, голем број на Ароманци сè уште претпочитале своите деца да ги испраќаат во грчките училишта. Ситуацијата била особено алармантна во блиските битолски села Трново, Магарево и Ниждополе. И покрај тоа што во нив речиси и да немало луѓе од друга народност освен Ароманци и во селата воопшто не живееле Грци, во 1899-1900 година во нив имало 10 грчки училишта со 676 ученици.⁷⁹ Во истиот период во трите битолски села работеле само 3 романски училишта, посетувани од 101 ученик.⁸⁰

Како што видовме погоре, како директна последица на австро-унгарскиот план за романско-грчка соработка, а делумно и под притисок на финансиската криза во Романија, министерот Арион ги намалил буџетските средства за повеќе од двојно. Во согласност со договореното во Абација, Романија пристапила кон затворање на дел од училиштата на Балканот. Беа укинати 7 романски училишта во Албанија, 2 во Тесалија, 1 на Косово, училиштето во Цариград и 6 училишта во Македонија. Во случајот се работи пред сè за ефимерни училишта кои и онака или не постоеле, или не работеле регуларно. Бројот на учителите бил намален на 129.⁸¹ За возврат од грчка страна веќе не се правеле проблеми за да се отвори романско училиште во места каде што Романија реално и не можела да ја загрози силната позиција на грцизмот. Така, по долгогодишни обиди, на 29 август 1900 година учителот Јоан Хондросом успеал да добие дозвола за да отвори романско училиште во Серес. Околу 35 деца што претходно посетувале едно од единаесетте грчки училишта во градот, се запишале во романското основно училиште.⁸² Во учебната 1900/1901 година проработело и романско училиште во Горни Порој (Серски санџак), отворено од Н. Чорапчи и М. Папушеану.⁸³ Кон крајот на 1900 година било отворено уште едно романско училиште во македонските источни краишта. Во куќата на Наум Влаот во Гевгелија, крушевчанецот Ѓорѓи Чохаџи го отворил првото романско училиште во градот.⁸⁴ Забележливо е дека непосредно пред и за време на романско-бугарскиот конфликт од 1900 година, сите новоформирани романски училишта во Македонија биле во близина на бугарско-турската граница.

79. ДАРМ, МСIP, мф. 554, dosar 268/1900, p. 9930.

80. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, doc. 3/XIX, Amincu, 20.03. 1899, nepaginat.

81. Ст. Романски, Разпространението на Власитџ между Тимокџ и Морава и на Цинцаритџ въ Македония, София, 1917, 50.

82. ДАРМ, МСIP, мф. 554, dosar 273/1900, Seres, 19.09.1900, p. 10 961-10 962.

83. M.V. Cordescu, Op. Cit., 134.

84. Ibidem, 78 ; Владо Картов, Гевгелија до Балканските војни, Скопје, 1966, 126.

Во февруари 1901 либералите повторно се вратиле на власт во Романија. Во согласност со моменталната романска политика, Спиру Харет ја продолжил училишната политика на неговиот претходник од конзервативната партија, Арион. На 1 септември 1901 година биле укинати 9 училишта во Епир и 2 во Албанија, гимназијата во Берат била затворена и биле укинати трговските училишта во Крушево и Бер.⁸⁵ Премиерот Стурса изјавувал дека е подготвен да ги затвори сите романски училишта во Македонија, освен лицејот во Битола и средното трговско училиште во Солун.⁸⁶ И покрај ваквите најави, во 1901 година било отворено училиште за девојки во Долјани, повторно било отворено училиштето во Псодери, гимназијата во Јанина била трансформирана во трговско училиште а во Крушево била изградена нова зграда за романските училишта во градот.⁸⁷ Во 1902 година биле отворени уште две романски училишта. Во Елбасан (Албанија) било отворено женско основно училиште а во ново формираната ароманска населба во Мориово, Пападиа, учителот Ѓорѓи Христу отворил петкласно училиште за момчиња и девојки.⁸⁸ Така, на почетокот на учебната 1902/1903 година во Македонија работеле 51 романски основни училишта, лицеј за момчиња во Битола и женска прогимназија во истиот град, со 104 учители и 3 200 ученици. Вкупно во Османлиската империја имало 82 училишта, 153 учители и 3 991 ученици.⁸⁹

Мерките на романската влада не биле добро пречекани од Ароманците што ги посетувале и работеле во романските училишта. Голем број од нив се нашле принудени да бараат поинаква алтернатива за нивните деца. Така, пораснал бројот на Ароманци во грчките училишта. Биле нарушени и економските интереси на оној слој од ароманското население што бил вработен во романскиот образовен систем и се нашол на улица по затворањето на дел од училиштата. Покрај тоа, ликвидирањето на голем број училишта и отпуштањето на учители значел и намалување на квалитетот на наставата. Во многу места учители што претходно работеле со 20-30 ученици сега биле задолжени за 100-на ученици.⁹⁰ Проблем од поинаков карактер претставувало раздвижувањето на војската во потрага по чети на МРО. Речиси во сите

85. M.V. Cordescu, Op. Cit., 21.

86. M.D. Peufuss, Chestiunea..., 78.

87. M.V. Cordescu, Op. Cit., 21, 69, 201 ; Историја на Крушево..., 103.

88. M.V. Cordescu, Op. Cit., 72, 135.

89. ДАРМ, Şcoli româneşti în Macedonia, мф. 2351, Budgetul subvenţiilor acordate şcolilor şi bisericilor din strainatate pe exerciţiul 1902-1903, p. 8064-8075.

90. Şcoli şi biserici româneşti...Documente..., 161-162.

романски училишта по планинските места во Меглен и југо-западна Македонија била сместена турска војска.⁹¹

Пред почетокот на учебната 1902/1903 година Спиру Харет ги реализирал и последните точки од неговата реформска програма. 70-годишниот Маргарит бил пензиониран. Неговите надлежности ги презема ново формираната “Администрација на романските училишта и цркви во Турција” со седиште во Битола, која што била поставена под директна контрола на романското министерство за образование. За директор на администрацијата бил назначен Романецот Г.К. Јонеску. Во април 1903 година на Јонеску му се придружил и Псодерецот Лазар Дума, како претставник на романското министерство за надворешни работи.⁹² Биле фиксирани минималните плати на учителите, подготвена била нова училишна регулатива и за прв пат била ангажирана служба за сметководствена евиденција. Печатени биле нови учебници, приспособени на наставната програма во империјата. Трговското училиште во Солун станало шесткласно, за разлика од претходно кога имало само три класа. Сите училишта добиле училишен прибор и мебел и била формирана служба што се грижела за здравјето и хигиената на учениците, делејќи им бесплатни лекови.⁹³ На иницијатива на директорот Јонеску, формирано е и друштво на романскиот црковен и училишен кор во Османлиската Империја, во кое што влегувале сите учители и свештеници. Од јануари 1903 година друштвото започнало да го издава списанието *Lumina* (Светлост).⁹⁴ За да се спречи одлевањето на кадри од Македонија во Романија, Г. Јонеску предложил секоја година во Романија да бидат испраќани момчиња од Македонија, во чии што дипломи по комплетирањето на студиите ќе пишува “Наменети за Македонија”.⁹⁵

Како што видовме погоре во текстот, Илинденското востание и настаните на дипломатско поле во 1903 година ја принудиле Романија повторно да им посвети посериозно внимание на училиштата и црквите во Османлиската Империја. Буџетот бил повторно зголемен, биле отворени некои од затворените училишта и голем број на

91. ДАРМ, *Școli românești în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 83a.

92. M.D. Peyfuss, *Chestiunea...*, 79.

93. Р. Кирјазовски, *Op. Cit.*, 90-91.

94. Во периодот меѓу 1897-1903 година била засилена продукцијата на аромански весници и списанија. Во 1897 година во Букурешт започна да излегува весникот “*Gazeta Macedoniei*”, во 1900 излегува “*Peninsula Balcanica*” а од 1901 година и весникот “*Macedonia*”. Во 1900 година во Констанца излегуваше аромански алманах подготвен од Петру Вулкан. Од 1898 година во Романија на аромански јазик беше печатено списанието “*Revista Pindul*”. Во 1901-1903 во Македонија беше дистрибуирано списанието “*Frătilia*”, подготвувано од ароманските интелектуалци од Македонија. (Види: С. Ласку, *Op. Cit.*, 13-15, 26).

95. M.V. Cordescu, *Op. Cit.*, 261.

учители биле вратени на работа. Во септември и октомври 1903 година биле отворени и 4 нови училишта. Во Периволи, Хрупиште и Пљаса (Албанија) проработеле училишта за девојки.⁹⁶ На 15.10.1903 во Мечкар маало во Битола, Петре Киристиги и Пенелопа Маџар отвориле основно училиште за двата пола, во кое уште првата година, за големо изненадување на сите што сметале дека романската пропаганда во Битола ги живее своите последни денови, се запишале 61 ученик.⁹⁷

Новиот романски пристап и зголемувањето на финансиските средства наменети за Македонија резултирале со значително зголемување и на бројот на училишната популација. Кон крајот на 1903 година во Македонија, Епир и Албанија работеле 99 романски училишта со 220 учители и 5533 ученици. Од нив, 71 училиште, 177 учители и 4475 ученици биле во романските основни и средни училишта во македонските делови од солунскиот, битолскиот и косовскиот вилает. Бројната состојба на романските училишта во Македонија е претставена на долните табели:⁹⁸

Основни училишта во Македонија- Солунски вилает 1903/1904

Локалитет	Број на училишта	Број на учители	Број на ученици
Бер-Ксироливади	2	3	214
Бер- Маруша	1	2	54
Бер-Селиа	2	3	276
Бирислав	1	1	35
Гевгелија	1	1	22
Горна Цумаја	1	2	55
Горни Порој	1	2	50
Граматиново	1	1	30
Долјани	2	3	138
Катерини	1	3	110
Купа	1	1	19
Ливади	1	4	250
Лугунци	1	1	60
Љумница	1	2	115
Ошин	1	2	53
Селиа-Палјани	1	3	250
Серес	1	1	14
Солун	1	3	57
Хума	1	2	55
ВКУПНО	22	40	1857

96. Ibidem, 87-89, 133, 139.

97. Ştiri şi fapte, Lumina, I/10, Bitolia, 1903, 256 ; M.V Cordescu, Op. Cit., 49.

98. M.V Cordescu, Op. Cit., 273-310.

Основни училишта во Македонија- Битолски вилает 1903/1904

Локалитет	Број на училишта	Број на учители	Број на ученици
Авдела	2	5	156
Белкамен	2	2	65
Битола	3	7	200
Влахо-Клисура	2	7	172
Гопеш	2	6	193
Гребена	2	2	93
Јанковец	1	2	30
Крушево	3	9	201
Магарево	2	3	60
Маловиште	2	5	181
Невеска	2	5	127
Нижополе	1	3	43
Охрид	2	5	78
Пападиа	1	1	20
Периволи	2	4	131
Прилеп	1	3	41
Ресен	1	2	46
Самарина	2	5	81
Смикси	1	1	8
Трново	1	3	68
Турја	2	4	91
Хрупиште	2	4	113
Чичура	1	1	28
ВКУПНО	40	89	2226

Основни училишта во Македонија- Косовски вилает 1903/1904

Локалитет	Број на училишта	Број на учители	Број на ученици
Велес ⁹⁹	1	3	58
Кочани	1	2	29
Куманово	2	2	22
Лепопелци	1	1	20
Скопје	1	3	39
ВКУПНО	6	11	168

Средни училишта во Македонија 1903/1904

Локалитет	Број на училишта	Број на учители	Број на ученици
Битола- Лицеј	1	16	99
Битола- Прогимн.	1	12	71
Солун- Трговско	1	9	54
ВКУПНО	3	37	224

99. Во 1900 година Велешката каза била одделена од Солунскиот вилает и приклучена кон Скопскиот санџак во рамките на Косовскиот вилает (В. Ѓорѓиев, Оп. Cit., 54).

РОМАНСКИ УЧИЛИШТА ВО МАКЕДОНИЈА 1903/1904

/	Број на училишта	Број на учители	Број на ученици
Основни училишта	68	140	4251
Средни училишта	3	37	224
ВКУПНО	71	177	4475

3. Ароманскојо црковно прашање (1898-1903)

3.1. Фијаското на романската црковна политика во Османлиската Империја беше потврдено во август 1901 година кога Антим официјално се откажа од функцијата романски митрополит-примат и побара прошка од патријархот во Цариград.¹⁰⁰ Во моментите кога политичката ситуација ѝ налагаше на Патријаршијата да ѝ понуди отстапки на Романија и да предложи назначување на аромански владика во Битола или митрополитско место во Берат, Романија играше на сè или ништо и ги одби патријаршиските предлози. На почетокот на XX век Патријаршијата ги повлече сите предлози од преговарачка маса. Романија остана без ништо. Пред романските пратеници Стурса објави капитулација по црковното прашање.

Сега во Романија започнаа внатрешни препукувања и обвинувања. Кривецот за неуспехот се бараше во грчката неотстапливост, турската дволичност, големите сили, во кралот Карол, во романската влада, во Апостол Маргарит. Амбасадорот Џувара оди најдалеку во своите обвинувања и меѓу главните причини за поразот ги наведува “...кајоликој Сџурса...кој смејаше дека Романија може да сџане голема сила само ако го прифаќи кајолицизмој...и зајоа...го сабојираше решавањето на црковнојо прашање” и Апостол Маргарит, за кого ароманското црковно прашање било “само јародија... за да извлече големи материјални јридобивки”.¹⁰¹

Црковното прашање остана замрзнато сè до крајот на 1902 година кога романскиот амбасадор во Цариград, Лаховари, користејќи ги добрите грчко-романски односи и напнатата ситуација во Македонија, ќе се обиде повторно да го актуелизира. На 28 декември патријархот Јоаким III го посетил Лаховари во романската амбасада во Цариград. Тема на разговор е сè почестото преоѓање на ароманското население во

100. M.D. Peyfuss, Chestiunea..., 70.

101. T. G. Djuvara, Souvenirs diplomatiques..., 433-436.

на ист религиозен поглавар, Патријаршијата круто одговори “Non Possimus”.¹⁰⁶ Романската дипломатија не заборава да ѝ реплицира на патријаршиската теза со истакнување на случајот со српскиот митрополит во Скопје, Фирмилијан, назначен од Патријаршијата, и постоењето на српска и грчка општина во градот,¹⁰⁷ но Фанар не отстапил од својот став. Патријархот умешно го избегнал главното прашање и рекол дека назначувањето на српски митрополити во Призрен и Скопје било исполнување на желбата на христијаните во Косовскиот вилает, кој што, според Патријархот, бил целосно српски. *“Патријаршијата не дозволува создавање на романска митрополија бидејќи во Македонија нема Романци”*- продолжил Јоаким III – *“Има само Куцовласи, а Куцовласиите сакаат да бидат Грци. Ако кабинетот од Букурешт успее да ги романизира Куцовласиите и да им наметне љубов кон Романија, ако може да собере исто толку куцовлашки митрополити колку што се собраа митрополити романскии барања, тогаш да, ние сигурно ќе го земеме во предвид барањето за внесување на романскиот јазик во некои цркви.”*¹⁰⁸ Црковните догми и канони, секако, биле само изговор. Политичката сметка на Патријаршијата била јасна. Како што правилно заклучува Христо Силјанов: *“Елиновласиите беа предодредена љачка на елинизмот а Скопскиот санџак беше со драго срце оштетен на Србија бидејќи таму фабрикувањето на Срби можеше да биде илустрирано само за Бугарија”*.¹⁰⁹

3.2. Грчко-романските договори за соработка и заедничко дејствување против Бугарија го немале посакуваниот ефект во ароманските села. Непријателството помеѓу ароманските “Грци” и “Романци” стигнало до точка од која што тешко се враќало назад и грчко-романските изјави на љубов и братство немале никакво влијание врз селанецот од Маловиште и Авдела, кој во пресметките со противникот од другиот табор веќе изгубил син или брат. Борбите во ароманските села продолжиле со исто темпо како и претходно.

Во Прилеп повторно се засилила грчката патријаршиска општина. Тоа ги засилило и напорите на побројните прилепски Ароманци што сакале да го внесат ароманскиот јазик во црквата за сметка на грчкиот.¹¹⁰ Во јануари 1900 година учителката од

106. Извештаи од 1903-1904 година на австриските..., 189.

107. ДАРМ, М.А.Е, фонд 21-Constantinopol, мф. 4423, vol. 40, Constantinopol, 12.05.1902, p. 21-30 ; Ibidem, Constantinopol, 27.05.1902, p. 33-34 ; Извештаи од 1903 година на српските..., 16 ; А.Е. Lahovary, Op. Cit., 56-57.

108. N. Kasasis, Op. Cit., 49-50.

109. X. Силјанов, Освободителните борби...Том II..., 261.

110. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 9, пап. 25, А.Е. 78, л. 1.

романското училиште предизвикала инцидент кога во патријаршиската црква почнала со своите ученици да пее на романски јазик. Гркоманите насила ги исфрлиле учителката и децата од црквата. Веднаш бил со телеграма известен директорот на битолскиот лицеј, прилепчанецот Перикле Пучереа, кој заедно со учениците од лицејот пристигнал во Прилеп на втор ден Божиќ. Дошло до масовна тепачка во црквата при што интервенирала полицијата, затворајќи двајца од учесниците во тепачката.¹¹¹

Поради борбите меѓу гркоманите и романофилите, црквата во Маловиште останала затворена до 1901 година и битките се воделе во црковниот двор. Покрај обичните селани, во борбата се вклучувале и највлијателните жители на селото. Во 1899 година ароманскиот свештеник Наум Бербери се обидел да го убие директорот на грчкото училиште Атанасиос Јатру. Гркоманите враќале со иста мерка.¹¹² Каков бил ефектот на меѓународен план од овие локални борби може да се види од настаните на дипломатско поле по 1901 година, кога црквата во Маловиште била повторно отворена но Патријархот забранил влез за оние што сакале во црквата да служат на романски јазик. Романската амбасада во Цариград интервенирала кај големиот везир, кој од своја страна му испратил наредба на битолскиот валија да им се дозволи во црквата влез и на “Романците”. Во игра се замешале и грчките дипломатски претставници кои ги обвиниле Романија и Султанот дека повторно се мешаат во ингеренциите на Патријаршијата. Проблемот со црквата во Маловиште ги ископлицирал добрите односи помеѓу Грција и Романија а во игра се вклучила и Егзархијата која што на Маловиштани им понудила слободна употреба на романскиот јазик во црквата доколку ја прифатат религиозната власт на Егзархот.¹¹³

Најтензична ситуацијата била во Битола. Романската пропаганда силно се обидувала да инсталира свој свештеник во најважниот вилаетски центар. Силен бил и отпорот на грчкиот митрополит. Во 1900 година свештеникот Наум ја напушта Патријаршијата и преоѓа на романска страна. Само неколку дена подоцна свештеникот испраќа писмо до патријархот во кое бара да му се прости што се одделил од црквата и им се придружил на “романизираните.” Патријаршискиот Синод го прифатил барањето.¹¹⁴ Можеме само

111. Д. Димески, *Op. Cit.*, 283.

112. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 9, пап. 25, А.Е. 50, л. 1-2.

113. ДАРМ, *Şcoli româneşti în Macedonia*, мф. 2351, Bitolia, 1.06.1902, 82-82a ; А.Е. Lahovary, *Op. Cit.*, 108-113.

114. ДАРМ, ф. ГПМ, кут. 9, пап. 26, А.Е. 15, л. 1.

да претпоставиме под каков притисок се наоѓал битолскиот свештеник за да побара прошка од Патријаршијата и како работел во иднина за да ја оправда довербата укажана од Фанар. Идентична била ситуацијата и со битолскиот поп Константин, кој побарал прошка веднаш по напуштањето на Патријаршијата.¹¹⁵ Свештеникот Теодор бил поупорен од неговите претходници. Во декември 1902 година тој се откажал од Патријаршијата и започнал да ја посетува егзархиската црква, бидејќи во Битола немало ароманска црква. Патријаршискиот митрополит Јоаким два пати писмено го поканил Теодор да се јави во митрополијата. Попот одбил и бил афорисан. *“Тоа ѝредизвика цела бура ѝџосѝи меѓу оние шѝио од една сѝрана минувааѝи за чѝиѝи Власи и од друѓа сѝрана, Власиѝе-џркѝомани”*-известува бугарскиот трговски агент во Битола, А. Тошев-*“Така насѝироени, џркѝоманиѝе ѝосѝавиле камења низ улициѝе за да џо мавааѝи ѝоѝ Теодор, кој веќе и не излеѓува од дома освен со ѝридружба од џаваз...По ѝовод насѝианиѝе со ѝоѝ Теодор, изосѝирени се односиѝе меѓу џрчкиѝоѝи и романскиѝоѝи конзул.”*¹¹⁶ Напнатоста кулминирала кога на 15.11.1903 година, *“...ѝоради љубовѝиа шѝио ѝоѝ ја има кон ароманизѝоѝи”*¹¹⁷ свештеникот јавно се изјаснува за романски свештеник и за плата обезбедена од романскиот буџет започнува да служи на аромански јазик низ битолските куќи.¹¹⁸ Два дена подоцна, во грчката црква во градот се одржала проповед во која бил оцрнет гореспоменатиот свештеник. Кон поп Теодор биле упатени закани дека доколку не се врати на работното место ќе биде проколнат, заедно со попадијата и неговото семејство. Кога ниту вербалните закани не помогнале, во домот на свештеникот биле упатени две лица кои му се заканиле дека ќе биде убиен доколку до 23 ноември не се врати во патријаршиските редови.¹¹⁹ Свештеникот истрајал пред сите закани и на 28.12.1903 грчкиот митрополит изјавил дека го лишува поп Теодор од правото да врши црковна богослужба. Непријателските односи меѓу двете страни кулминирале. *“Грциѝе ѝочнаа да џо ѝроѓонувааѝи и на секаков начин да џо наѝаѓааѝи оѝеѝ Теодор”*, забележал рускиот конзул во Битола, Каљ, *“Месниѝе Власи се здружија и им се одмаздувааѝи на Грциѝе на исѝи начин. Од ѝоѓаѝи ѝочнаа улични ѝеѝачки, фрлање едни на друѓи со кал, криење со камења на сѝаклаѝиа во*

115. Ibidem, кут. 8, пап. 23, А.Е. 18, л. 1 ; кут. 8, пап. 23, А.Е. 20, л. 1.

116. Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Грчката и сџрбската пропаганди в Македонија (крајт на XIX и началото на XX век) - Нови документи -, Софија, 1995, 26-27.

117. Preftu Aromân Bitule, Lumina, I/11, Bitolia, 1903, 279.

118. Ibidem.

119. ДАРМ, М.А.Е, фонд 21-Constantinopol, мф. 4423, vol. 44, Constantinopol, 1.12.1903, p. 318-321.

грчкиите и романскиите училишта. Во таа борба покрај свештенството учествуваат видните луѓе, училиелите, учениците и християнските жандарми, поделени во два непријателски шабора... Меѓусебната озлобеност секојдневно расте.”¹²⁰

Обновената романска активност меѓу Ароманците го означи продолжението на синхронизираната грчка акција против романската пропаганда. “Грчката влада, согласно со Патријаршијата, сега жестоко се бори против романската пропаганда која до вчера ја сметаша за мртва. Митрополиите и другите теолози, професори, наставници и персоналот на грчките конзулати не прават ништо друго освен илто проповедаат и фрлаат анализи кон Романците и нивниот јазик, убедувајќи ги во илто време оние кои и припаѓаат на грчката црква да не се служат со влашкиот јазик, ништо во семејството, ништо во јавноста, и да не склучуваат бракови со Романците и Бугарите!”- известуваат италијанските дипломатски претставници од Битола.¹²¹

По пристапувањето на отец Теодор кон романската пропаганда, од романскиот буџет за училиштата и црквите во Македонија биле субвенционирани 53 свештеници. 42 од нив служеле на романски и аромански јазик во црквите во Авдела, Периволи, Турја, Крушево, Хрупиште, Маловиште, Чичура, Охрид, Влахо-Клисура, Гопеш, Ошин, Бирислав, Купа, Хума, Љумница, Лугунци, Ливади, Граматиково, Долјани, Бер, Голема Селиа, Маруша и Ксироливади, како и во црквите во Нича, Пљаса и Шиписка во Албанија. Во Битола, Самарина, Невеска, Белкамен, Катерини, Кочани и Горна Цумаја, како и во четири места во Епир и Албанија, свештениците субвенционирани од романската влада немале пристап во црквите и служеле само по домовите на Ароманците од тие места.¹²² Дел од романскиот буџет за црквите во Македонија бил наменет за Романците на Света Гора.¹²³

120. Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Избор, редакција и коментари: Александар Трајановски, Скопје, 2004, 321.

121. S. Gallon, *Rapporti politici...*, 131-132.

122. M.V. Cordescu, 267-291.

123. ДАРМ, М.А.Е, *fond-Problema 15-Munthele Athos*, мф. 3534, *Memoriu istorico-statistic asupra Muntelui Athos și situațiunea ce au aci călugării, în special Români, p. 13-19.*

*
* *
*

Кон крајот на 1902/почетокот на 1903 година во Битола е формирана грчката организација Амина, чија што цел била спроведување на пропагандни и терористички задачи во градот и блиската околина. Прв раководител на терористичката групација во организацијата бил Теодор Модис, по чија наредба беше извршен атентат врз Апостол Маргарит.¹²⁴

Поранешниот генерален инспектор на романските училишта овојпат не успеал да им одолее на повредите. Само неколку месеци по атентатот, *“...на 6 октомври, понеделник, во 11 вечерта, големиот романски борец Апостол Маргарит ја даде душата во рацете на Христос.”*¹²⁵

“Овој значаен човек и со смртта даде повод за еден важен усех на негова ипостас” - забележува австро-унгарскиот конзул во Битола, Аугуст Крал.¹²⁶ Маргарит беше анатемисан од патријаршиската црква и според тоа не бил достоин да биде погребан со грчки свештеници. Сепак, самиот грчки митрополит предложил покојникот да биде опеан во грчка црква, на грчки јазик и бил подготвен лично да присуствува на погребот на Маргарит.¹²⁷ Во Романија, пак, ја забележале шансата која не смее да се пропушти. Лаховари истакнува дека *“...и покрај сите негови грешки, ние не можеме да си дозволиме да биде погребан на грчка земја и со грчки свештеници иокму човекој кој сиот свој живот се бореше против Грците”*¹²⁸ По телеграфско одобрение од романскиот министер за надворешни работи, Јон Братиану, се пристапило кон купување на локал за гробишта.¹²⁹

Патријаршистите ги презеле сите мерки никој од сопствениците на земјиште околу грчките Буковски гробишта во Битола да не им продава земја на “романизираните”. Грчкиот митрополит изјавувал дека ако треба тој лично ќе го сохрани и самиот романски конзул доколку тој умре во Битола.¹³⁰ По интервенција на Хилми паша, кој поради привилегиите што ѝ ги давал на романската пропаганда од Грците бил наречен Хилмеску паша, сепак бил купен мал простор во близина на грчките гробишта и сè

124. Р. Поплазаров, Грчката политика спрема Македонија..., 142-144.

125. +Apostol Mărgărit, Op. Cit., 234.

126. Извештаи од 1903-1904 година на австриските..., 187.

127. К. Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија..., 147.

128. A. Berciu-Drăghicescu, Op. Cit., 85.

129. A.E. Lahovary, Op. Cit., 34.

130. К. Битоски, Дејноста на Пелагониската митрополија..., 147, 254.

било подготвено за погребот на Апостол Маргарит.

Телото на поранешниот водач на романската пропаганда било балсамирано од докторите Т. Трифон, П. Христович и П. Машу и шест дена по смртта на Маргарит, на 12 октомври 1903 година, започнала погребната церемонија. Во присуство на делегации од 17 аромански населби, 10 аромански свештеници, романските дипломатски претстаници од Битола, италијанскиот конзул Де Визарт, претставникот на австро-унгарскиот конзулат Де Кох и драгоманите од сите битолски конзулати, освен грчкиот, *“ӣред бројна ѝублика, каква иш̄ио Биш̄ола нико̄гаиш не видела”* Апостол Маргарит бил погребан со сите почести.¹³¹ Со дозвола од властите во Цариград, местото каде што беше закопан Маргарит стана простор за аромански гробишта во Битола. Решението за сопствени гробишта ги стави во движење сите проекти за уредување на ароманското црковно прашање, бидејќи, како што забележува А. Крал: *“Никакви гробиш̄ӣа без ѝо̄й, никаков ѝо̄й без црква.”*¹³²

Надгробниот споменик на Апостол Маргарит на ароманските гробишта во Битола

131. Ceremonia înmormântare lui Apostol Mărgărit, Lumina, I/10, Bitolia, 1903, 236-237. Ароманската заедница од Битола му направила скапоцен мавзолеј, со мермер од Карара (Италија). Бистата со лицето на Апостол Маргарит ја направил скулпторот Перикле Капидан.

132. Извештаи од 1903-1904 година на австриските..., 187.

VI. РОМАНСКАТА ПРОПАГАНДА И ДРУГИТЕ ПОЛИТИЧКИ ФАКТОРИ ВО МАКЕДОНИЈА

1. Романската пропаганда и големите сили

Во рамките на македонското, и во поширок контекст на Источното прашање, ароманското прашање и романската пропаганда во Македонија не останаа настрана од балканските политички игри на големите европски сили.

Поради неповолните услови во кои што се развиваше османлиската економија, властите од Цариград беа принудени да бараат огромни заеми од странство, што доведе до тоа западноевропските банки во голема мерка да ги одредуваат развојните стратегии на империјата. Во услови кога не постоеше ефикасен систем на заштита и контрола врз странскиот капитал, Османлиската Империја беше целосно ставена на диспозиција на големите сили. Франција држеше монопол врз тутунот и експлоатацијата на рудниците во Хераклеа, Велика Британија имаше клучна позиција во управувањето со османлиските банки и нафтените полиња во Мосул а Германија го стекна правото да ја снабдува османлиската армија со оружје.¹ На овој начин османлиската влада беше оневозможена да води независна внатрешна политика и не можеше да им се спротивстави на интервенциите на големите сили во внатрешните работи на империјата. Неподготвеноста за меѓусебна воена конфронтација честопати доведуваше до спогодби меѓу големите сили и изградување на заеднички став кон Источното прашање, но спротивставените интереси на европските политички фактори, од кои едни преферираа зачувување на територијалниот интегритет на Османлиската Империја а други поделба на империјата помеѓу балканските држави кои биле, или би потпаднале под нивно влијание, ги ставаа во втор план сите преговори и договори за водење на заедничка политика и секоја голема сила ги насочуваше сите свои активности кон реализирање на сопствените интереси.

Иако големите сили биле свесни за органската немоќ на романската пропаганда, тие добро го знаеле нејзиното значење во грчко-романските и бугарско-романските односи и, со давање или одбивање да дадат поддршка за романските барања, умешно

1. Gheorghe Zbucea, *Relațiile României cu sud-estul European la începutul secolului al XX-lea (1900-1912)*, București, 1999, 12-13.

наметнувале политичко влијание во земјите заинтересирани за промовирање или неутрализирање на романското влијание на југот од Балканот.

Токму од генералните и моменталните политички интереси на големите сили во Османлиската Империја, како и од начинот на кој што Ароманците можеле да бидат искористени за наметнување на ставови во Букурешт и Атина, зависел и односот на големите сили кон романската пропаганда во Македонија.

Првостепен ранг меѓу силите заинтересирани за Балканот, а посредно на тоа и за романската пропаганда и ароманското прашање, заземале Австро-Унгарија и Русија. По загубата на владенијата во Италија и поради немање флота, Австро-Унгарија го загубила плацдармот на колонијална сила и единствената шанса за проширување на двојната монархија останувал Балканот.² Во услови на засилена грчка пропаганда во Македонија, со отворени претензии кон јужна Македонија и Солун, со што биле директно загрозени австро-унгарските интереси, Виена ја поддржувала романската акција во македонските вилаети. Сè до последните години на XIX век австро-унгарските дипломати во Османлиската Империја не само што изразуваат поддршка за романските претензии во Македонија туку се јавуваат и како директни заштитници на романските пропагандни дејци, вешто оттргнувајќи ги погледите на јавноста во Романија од Трансилванија. Промена на австро-унгарскиот однос кон романската пропаганда настанува после руско-бугарското приближување во 1896 година. Свесна за намерата на Русија да создаде словенски сојуз на Балканот и согледувајќи ја опасноста руското влијание, преку Бугарија, да навлезе и во Македонија, Австро-Унгарија работи на создавање на анти-словенски фронт во кој би влегле Романија и Грција и за чие оштествување на Виена ѝ бил потребен силен грчки елемент во Македонија. За да го реализираат својот план, австро-унгарските дипломати ја насочуваат Романија кон умерирање на пропагандата во Македонија и насочување на романските мисли кон проширување на кралството на југ од Дунав, со што Романија би држела постојана закана врз рускиот партнер-Бугарија. Не случајно австро-унгарските дипломатски претставници покажуваат индиферентност, дури и непријателство, кон романските стремени во 1896-1903 година за црковно одделување на Ароманците од религиозната власт на Цариградскиот Патријарх.³

2. В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 14.

3. А.Е.Лаховару, *Op. Cit.*, 12-13 ; Германски дипломати изразуваат мислење дека насочувањето на Романија кон Македонија, наместо кон Трансилванија, не ѝ одговарало токму на Австрија, бидејќи на Унгарците

Руските дипломати, навидум, покажувале воздржаност и незаинтересираност за романското дејствување во Македонија. Следејќи ја историографијата и документацијата за односната тематика, се добива впечаток дека Русија речиси воопшто не била инволвирана во настаните. Сепак, имајќи во предвид дека Романија била австро-унгарски сојузник и дека, веројатно, во романската пропаганда Русија гледала продолжена рака на Виена, впечатокот за незаинтересираноста на Санкт Петербург не соодветствува со реалноста. Пипките на руската дипломатија се покажуваат токму во најважните епизоди од ароманското црковно прашање. Руските дипломатски претставници во Цариград и Битола одиграа решавачка улога за да се опструира создавањето на ароманска национална црква во Османлиската Империја и привлекувањето на Ароманците во унија со католичката црква.

За разлика од Русија и Австро-Унгарија, Германија не била директно заинтересирана за османлиските владенија. Заинтересираноста на Германија за Балканот се сведувала на зачувување на целобитноста на Османлиската Империја и спречување балканските настани да ги комплицираат односите помеѓу големите сили. Како и во случајот со Русија, се добива впечаток дека Германија не ѝ посветувала внимание на романската пропаганда во Македонија. Но доколку го имаме предвид економското влијание на Германија во романското кралство и силното германско влијание во романскиот кралски двор, тешко е да се поверува дека Германија не се интересирала за романската пропаганда. Карол бил во постојана кореспонденција со своите роднини на германскиот трон и ретко дејствувал своерачно, без да добие директиви од Берлин.⁴ Во овој контекст прифаќаме дека Германија била добро запознаена со романските активности во Македонија, кои што во одреден степен и ги насочувала.

Односот на британските дипломати во Солун, Битола и Цариград кон романската пропаганда најчесто се сведува на известување за настаните и изразување на мислење, кое што обични содржи симпатии кон Ароманците и романското дејствие во Македонија.⁵ Во суштина, романската пропаганда ниту ги загрозувала британските интереси, ниту пак одела во прилог на британската балканска политика.

Интересот на Франција за Ароманците бил многу пожив во периодот пред 1878

им се посакувале секакви тешкотии. Види: Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција Ѓорѓи Стојчевски, Скопје, 2005, 119-120.

4. Documents diplomatiques Français... Tome III... 127.

5. Британски документи... Том IV-V... passim.

година т.е во времето кога Франција била силата што уживала најголемо влијание во Романија. Првите меморандуми и барања Ароманците ги доставувале токму до францускиот император Наполеон III а поддршка за својата македонска политика Романија барала пред сè од својата “латинска сестра”. Во 50-те години на XIX век, францускиот генерален конзул во Букурешт, Еужен Пужад, испраќа меморандум до француската влада во кој ја запознава со Ароманците и нивните барања. Во 1865 и 1866 францускиот конзул во Јанина, Крампон, “за да се засили француското влијание меѓу Власите од Пинд” низ ароманските локалитети распространувал примероци од апелот на македо-романскиот комитет.⁶ По 1878 година француското влијание е истиснато од Романија а блоковската поделеност меѓу големите сили ќе ги постави Франција и Романија во два спротивставени табори. “Францускојто однесување во македонскојто истражување е грчкофилско”- смета историчарот М.Д. Пејфус ⁷ и, делумно, тоа беше причината зошто Франција не се вбројува во редот на земји што ја поддржуваа романската активност во Македонија. Сепак, француско-романските односи не го намалиле интересот на Франција кон Ароманците. Фавезриал и француските лазаристи неуморно работеа за унија помеѓу Ароманците и римокатоличката црква а идејата за унија била поддржана и од владата во Париз. Во 1885 година, францускиот министер за надворешни работи го известува конзулот на Франција во Солун дека “Франција не може да остане пасивна кон едно движење кое, иако е повеќе од интерес за римската курија, истовремено може да послужи и за засилување на францускојто влијание”.⁸ Франција својот интерес кон Ароманците го изразувала и по елиминирањето на сите надежи за воспоставување црковна унија меѓу Ароманците и Ватикан. Во 1896-1897 дури тројца Французи (капетан Леон Ламуш, писателот Виктор Берар и адвокатот Алфред Берл) ги посетиле романските училишта во Битола и се интересирале за ароманското движење. Анализирајќи ги овие посети, италијанскиот конзул во Битола, Артуро Сканиља, заклучува дека “И покрај руско-француската анимирања, власта во Франција смета дека е подобро да не ја усогласува својата полица со онаа што Русија ја води во овие земји. Франција може да биде задоволна од идејата во овој регион, илјак блиску до Јадраној, да создаде латинска полица клиенела.”⁹

6. M.D. Peyfuss, Chestiunea...,34, 47.

7. Ibidem, 62-63.

8. Кирил Патриарх Български, Принос към униатството..., 231-232.

9. S. Gallon, Rapporti politici..., 89-91.

Италија поактивно се вклучува во балканските игри кон крајот на XIX век. Решавајќи ги внатрешно-политичките прашања по обединувањето на земјата во 1870 година, Италија развива посериозна активност и на надворешно-политички план.¹⁰ Иако главна интересна сфера за Италија на Балканот била Албанија, италијанските дипломатски претставници во Македонија и Романија им посветувале посебно внимание на романската пропаганда и ароманското прашање, сметајќи на свое определено внимание меѓу ароманското население.¹¹ *“Во регион од чиј центар би се одело до Јадраној за 10 часа по железница доколку се изгради линијата Биџола-Драч, зарем ние би можеле да останеме индиферентни и неактивни при својот меѓеж на подготвки на оние, а тие не се малубројни, што кројат заговори во Македонија? Зарем не е време и ние многу внимателно да усвоиме стратегија која во иднина ќе ни овозможи да добиеме право за заштитата на одредени етнички елементи кои би го парализирале напредното дејствување на словенското население?... За да се зајре ширењето на панславизмот и елинизмот... и за да се избегне од изненадувања на Јадраној, би било мудро и неопходно да се придонесе за моралното, интелектуалното и националното издигнување на нив со противставените елементи, односно на Власиите и Албанциите.”* - заклучува конзулот Сканиља.¹²

Во извештаите на италијанските дипломати се забележува искрена симпатија кон Ароманците “кои потекнуваат од старите римски колони”¹³ и кои се еден “мирољубив и работлив народ кој само се бори за своите минимални права на црковен и училишен план”.¹⁴ Ароманците биле одлична основа за ширење на италијанското влијание кон Албанија, но, сепак, помошта што Италија им ја давала на Ароманците била спорадична, платонска, а не органска и постојана.¹⁵ Дури и кога италијанските конзули барале од италијанската влада зголемување на италијанското влијание во романските училишта во Македонија, одговорот од Рим бил да не се трошат време и средства во Македонија и активностите да се концентрираат на Јанинскиот вилает.¹⁶

10. Кочо Сидовски, Ставот на Италија кон ароманското прашање од крајот на XIX век до крајот на првата светска војна, Документи, V/2, Скопје, 2008, 1.

11. К. Сидовски, Италија и Македонија..., 84-85, 185.

12. S. Gallon, *Rapporti politici...*, 91-92.

13. Кочо Сидовски, Односот на Италија спрема активноста на романската пропаганда во Македонија (крајот на XIX и почетокот на XX век), Гласник на институтот за национална историја (натому: ГИНИ), 48/1-2, Скопје, 2004, 153. Цит. според извештај на А. Сканиља од 18.03.1896.

14. К. Сидовски, Ставот на Италија..., 1.

15. *Ibidem*, 3-4.

16. S. Gallon, *Rapporti politici...*, 374-375.

Заинтересираноста на италијанската влада за дејноста на романската пропаганда се зголемила дури кон крајот на 1903 година, по назначувањето на генералот Де Џорџис за командант на жандармеријата во Македонија.¹⁷

2. Балканскиите конкуренции и сојузници

По силата на околностите романската пропаганда се спротивставуваше на грчките претензии во Македонија и зависеше од добрата волја на османлиските власти. Видовме до кој степен одеше непријателството помеѓу грчките и романските пропагандисти и кога властите во Цариград се решаваа да ѝ помагаат на романската пропаганда а кога го попречуваа нејзиниот развој. Нема да се навраќаме на грчко-романските и турско-романските односи и во текстот што следи ќе се задржиме на односите помеѓу романската пропаганда од една и бугарската и српската пропаганда, како и албанското движење, од друга страна.

2.1. Иако турбулентните бугарско-романски односи имале свој одраз и во Македонија, односите помеѓу бугарските и романските пропагандни фактори во Османлиската Империја почесто зависеле од конкретните услови на теренот отколку од односите помеѓу Софија и Букурешт. Исправени пред заедничкиот непријател-грчката пропаганда, бугарските и романските активисти во Македонија честопати биле принудени заемно да си помагаат и тогаш кога постоело отворено непријателство помеѓу романското кралство и бугарското кнежевство.

Организираниот пробив на бугарската пропаганда во Македонија започнал со формирањето на Бугарската Егзархија во 1870 година. Според член 10 од ферманот за основање на Егзархијата била допуштена можност кон Егзархијата да преминат епархиите во кои што 2/3 од населението ќе се изјасни за тоа. Користејќи ја таа можност, до 1874 година Егзархијата добила берати за свои владици во Велешката, Скопската и Охридската епархија.¹⁸

Односот на ароманскиот народ кон Егзархијата се разликувал во зависност од местото и црковно-политичката припадност. Ароманците-гркомани покажале отворено непријателство кон бугарската црковна пропаганда. За разлика од нив, т.н

17. К. Сидовски, Италија и Македонија..., 186-188.

18. Александар Трајановски, Бугарската Егзархија и македонското националноослободително движење (1893-1908), Скопје, 1982, 35.

Ароманци-романофили во дејноста на Бугарската Егзархија виделе шанса за остварување на сопствените цели и интереси и соработувале со македонското егзархиско население во анти-патријаршиските борби. Првиот успех бил постигнат во 1869 година во Охрид, каде што Ароманците и Македонците заеднички истапиле во борбата за протерување на охридскиот грчки митрополит и негова замена со егзархиски митрополит.¹⁹

Без да направат диференцијација меѓу македонското егзархиско население и бугарската пропаганда во Македонија, романските политичари изразуваат незадоволство за македонско-ароманската соработка и отворено истапуваат против неа, пледирајќи кај романските конзули да сторат сè за да го спречат процесот на соединување на македонскиот и ароманскиот народ. Следејќи го зачестеното преминување на Ароманци во крилото на Егзархијата, романскиот конзул во Солун, Де Линш, известува во Букурешт за опасната новина и истакнува дека егзархиското покровителство врз ароманските цркви неизбежно ќе ги бугаризира Ароманците.²⁰ Стравот на букурешките политичари се состои во тоа што доколку Ароманците продолжат да ја прифаќаат Егзархијата, наместо Романија да има романски елемент во Македонија кој што во иднина би бил елемент за компензација со Бугарија, Бугарите би ги отргнале Ароманците од романската сфера на влијание и би ѝ го одзеле на Романија главниот адут во балканските политички игри.

Во секој случај, Егзархијата им излегувала во пресрет на Ароманците со тоа што им дозволувала употреба на мајчиниот јазик во литургијата и, соочени со непопустливоста на Цариградската Патријаршија, голем број на Ароманци ги користат лагодностите и привилегиите што им ги нуди бугарската црковна хиерархија. Под услов да ја прифатат религиозната власт на егзархот и да го спомнуваат неговото име во молитвите, Ароманците лесно го добивале тоа што и по цена на тешки борби и бројни жртви никако не успевале да го добијат од Фанар. Така, покрај охридските Ароманци, во 1884 година кон Егзархијата преминува и романската општина во Крушево, до 1890 година истото го прават “Романците” од Јанковец, Ресен, Горна Цумаја и Хрупишта, до 1898 година власта на Егзархот ја прифаќаат Ароманци од Кичево и 102 аромански

19. Со исклучок на 17-18 македонски гркомански семејства, сите Охридани, вклучително и 100-200-те аромански семејства во градот, гласале за изборот на егзархиски митрополит во Охридско-преспанската епархија (К. Шапкарев, *Op. Cit.*, 260, 264-265).

20. Ж. Попов, *Българският...*, 133.

изг̀радаӣ влашка црква, кон ш̄ио веке одамна се с̄иремаӣ. Во секој случај, засилува̄еӣо на романскио̄и елементӣ во Македонија не е во наш ин̄терес и ние секако ш̄реба да се бориме ӣроӣив ш̄оа засилување.”²⁷

2.2. Додека во односите со грчката пропаганда романските пропагатори играле улога на ловец кој постојано се обидува да оттргне што е можно поголем број Ароманци од грчките редови, во односот со српската пропаганда романските емисари биле принудени да заземат дефанзивна тактика за да го задржат тешко стекнатиот плен. Иако основите на српската пропаганда и првите српски дејствија во Македонија датираат далеку пред појавата на романската пропаганда, во последните две децении од XX век романската пропаганда била посилна и подобро вгнездена во Македонија.²⁸ Затоа кон крајот на 1880-те и на почетокот на 1890-те Романија ѝ дава периферно значење на српската пропаганда и лесно успева да ги неутрализира сите нејзини обиди за оттргнување на Ароманци од романските редови.

И покрај тоа што српскиот настап во Македонија се темелел на тезата дека словенското население во Македонија е српско, или, откако Србија увидела дека со таков пристап не може да смета на успех, дека словенското население не е ниту српско, ниту бугарско, туку се работи за посебен народ, во Белград не се ограничувале само на пропаганда меѓу Македонците и се обиделе за својата кауза да ги придобијат и Ароманците. Затоа во српскиот конзулат во Битола биле испраќани луѓе кои, покрај српскиот јазик користен во комуникацијата со локалното македонско население, зборувале и аромански. Прв српски конзул во Битола бил “еден иш̄ар Куцовлав, Димиш̄рије Боди”,²⁹ писар во битолскиот конзулат бил “Бранислав Нуша, кој ӣо̄ӣекнува од семејс̄иво од овие краиш̄ӣа” (се работи за познатиот писател Бранислав Нушиќ, б.н)³⁰ а главните соработници на конзулот Боди биле исто така Ароманци.³¹

Како и останатите пропаганди, и српската пропаганда првите чекори ги правела кај сиромашното население, нудејќи стипендии, бесплатен престој во српските интернати, бесплатна храна и облека. На тој начин во 1891 година биле привлечени и извесен број аромански деца и испратени да учат во белградското училиште Св. Сава.³²

27. В. Георгиев-С. Трифонов, Грчката и српската пропаганди..., 27.

28. Така изјавува рускиот вице-конзул во Битола, Демерик (Види: Ж. Попов, Българският..., 219).

29. В.Кънчов, Избрани произведения, Том I..., 380-381.

30. Граѓа..., Том IV, книга III, 663.

31. Граѓа..., Том V, книга II, 277.

32. Ж. Попов, Българският..., 210-211.

Како резултат на неутралноста во грчко-турската војна во 1897 година, Србија успеала да издејствува привилегии за пропагандата во Македонија. Белград стекнал право за отворање на српски училишта во Солунскиот и Битолскиот вилает а српскиот архимандрит Фирмилијан бил назначен за администратор на скопската патријаршиска митрополија.³³ Користејќи ги овие отстапки, српската пропаганда го интензивира дејствувањето во Македонија и меѓу македонските Ароманци. Први на удар биле Ароманците-печалбари во Србија.³⁴ Трговци од Маловиште, Гопеш, Битола, Крушево и останатите аромански места биле принудувани да се изјаснат за Срби, да ги испраќаат своите деца во српско училиште и во своите домови да примаат само српски свештеници, а во спротивно добивале закани дека ќе бидат протерани од Србија. Некои Ароманци одбивале да ги прифатат српските барања и морале да заминат од Србија. Таков е случајот со крушевчанецот Коста Пецу, гостилничар во Белград, кому српските власти му наложиле да плати 20 наполеони помош за српската пропаганда во Македонија, да побара од своите роднини децата да ги испраќаат во српското училиште во Крушево и дома да го прима српскиот свештеник. Пецу не прифатил и морал да замине од Србија.³⁵ Мал дел од Ароманците биле привлечени и со пари и функции.³⁶ За српски свештеник во Куманово бил назначен Ароманецот од Крушево, поп Ташко.³⁷

Посериозниот пристап кон работите на српските пропагатори ги разбудил од дремка и романските конзули во Македонија. Почнувајќи од 1897 година романскиот конзул во Битола, Падеану, редовно ги следи сите активности на српската пропаганда во битолско и го известува Букурешт за сите настани. Конзулот бил толку педантен што сите Ароманци придобиени од српската пропаганда ги забележувал со име, презиме и професија, барајќи од властите во Букурешт да побараат нивни роднини во Романија, за да извршат притисок врз србизираните Ароманци да се вратат во стадото. Разгледувајќи ги списоците составени од романскиот конзул се гледа дека најголемиот број аромански следбеници на српската пропаганда се токму од местата чија што трговија гравитирала кон Србија и дека тие принудно го прифаќале србизмот, а не од лично убедување. Во 1897 година ароманските “Срби” во битолскиот вилает

33. Д. Димески, *Op. Cit.*, 23.

34. За ароманските колонии во Србија види: А. Насиу, *Op. Cit.*, 378-395.

35. В. Георгиев-С. Трифонов, *Гърцката и сѐрбската пропаганди...*, 281.

36. К. Џордан, *Op. Cit.*, 140.

37. В.Д. Карамфиловъ, *Дѣятелностъта на сѐрбоманитѣ въ Куманово и околията*, Сб. Илинден, София, 1922, 94.

потекнувале од Битола (18), Маловиште (12), Крушево (2), Псодери (1), Ресен (1), Кичево (1) и Магарево (1) и меѓу нив има богати трговци и хотелиери, златари, кројачи, касапи, бакалции, анџии и др.³⁸

Романскиот конзул не се ограничил само на обично наведување на имиња и ги активирал неговите подредени во борбата против српската пропаганда. Прилепската романска општина енергично се спротивставила на српскиот продор во Прилеп а Ароманците-романофили од Битола ги отфрлиле сите предлози за соработка со Србите.³⁹ Соочени со српската опасност, членовите на романската и грчката партија во Маловиште се здружиле во обидите да спречат отворање на српско училиште во селото. Довчерашните лути непријатели, водачот на романската партија Константин Белемаче и претседателот на грчката општина во Маловиште, Јоан Писујани, заедно отишле кај валијата Абдул Керим-паша од кого побарале да не дозволи отворање на српско училиште во нивното село. Валијата ги послушал и Србите се откажале од намерата да отворат училиште во Маловиште.⁴⁰ Обидите на српската пропаганда да отвори училиште во едно чисто ароманско село ги збунувало и странските дипломатски претставници во Битола. Зачуден од необичната српска идеја, бугарскиот трговски агент Н. Стојчев пишува: *“Ако оџворањето на џакви (срџски, б.н) училишџта е од срџска џледна џочка оџравдано во словенскиџте села, џас не разбирам каква смисла за Србиџте би можело да има нивно училишџте во Маловишџте, каде никој не знае друџ јазик освен влашкиоџт.”*⁴¹

Активноста на романските дипломатски претставници вродила со плод. Во битолскиот вилает бројот на Ароманци-србомани стагнирал а во Скопскиот санџак до 1898 година Србите успеале да привлечат само пет Ароманци.⁴²

Иако српската пропаганда со својата дејност ги загрозувала интересите на Романија во Македонија, непријателството помеѓу овие две пропаганди не ги достигнало истите димензии со грчко-романското, српско-бугарското и бугарско-грчкото непријателство. Фирмилијан истакнува дека романизираните Ароманци се многу попријателски настроени кон српската пропаганда отколку што тоа биле Ароманците-гркомани,⁴³ а

38. ДАРМ, М.А.Е., fond 21- Constantinopol, мф. 1714, vol. 35/1897, Constantinople, 6/18.10.1897, p. 192-194.

39. Ж. Попов, Българският..., 219.

40. К. Белемаче, Op. Cit., 47.

41. В. Георгиев-С. Трифонов, Гърцката и сџрбската пропаганди..., 271.

42. Ж. Попов, Българският..., 380.

43. Извештаи од 1903 година на српските..., 11-12.

српските дипломати и политичари на романската пропаганда гледале како на појава од која што Србија би можела само да извлече корист. Димитрие Боди истакнува дека Србија може да биде рамнодушна кон романската пропаганда и треба да се интересира за неа само до тој степен што со евентуалниот романски успех во ароманското црковно прашање би се создал преседан и за Србија.⁴⁴ Во елаборат испратен до српските дипломатски претставништва во Османлиската Империја, српскиот премиер Никола Пашиќ, разгледувајќи ги романската пропаганда и ароманското движење, заклучува дека истите треба да се следат и да се подготвува теренот за да може во иднина да бидат искористени од страна на Србија.⁴⁵

2.3. Романија била свесна дека дури и да ги придобие сите Ароманци, романските позиции во Македонија сè уште би биле послаби од оние на Грција и Бугарија. Во обид да ја зацврстат својата позиција во Македонија и да ја зголемат базата на романски поддржувачи, од Букурешт постојано трагале по сојузници. Во различни периоди улогата на сојузник ја имале Османлиската Империја, Австро-Унгарија и католичката пропаганда но укажаната помош не била ниту доволна, ниту сигурна за Романија да може целосно да се потпре на неа. Токму затоа се барал сојузник на самиот терен со кој што Ароманците би можеле да се обединат и, преку обединување, да се создаде еден посилен фронт во борбата со балканските ривали, како и, секако, да се зголеми романското влијание во Османлиската Империја.

Природен избор биле Албанците. Населувајќи ги териториите во близина на најголемиот број аромански населби и наоѓајќи се во истата опасност како и Ароманците, да бидат проголтани од соседните балкански држави, Албанците рано го привлечеле вниманието на романските политичари и идејата за еднодејствие на Ароманците и Албанците претставува константа во романската македонска политика од самите нејзини почетоци, сè до прогласувањето на албанската независност во 1912 година.

Околу 1878 година во Романија живееле 30-ина илјади Албанци, населени во Букурешт, Констанца, Браила, Пloeшти, Крајова, Јаш и Фокшани.⁴⁶ Откако во 1878-1881 година биле воспоставени контакти со албанскиот комитет на Абдул Фрашери основан кон крајот на 1877 година во Цариград и со Призренската Лига, по поразот на

44. Граѓа..., Том V, книга II, 349.

45. Извештај од 1903-1904 година на австриските..., 222.

46. I. Nistor, Op. Cit., 250.

лигата во 1881 година Романија им дала пребежиште на редица албански дејци кои, помогнати морално и материјално од владата во Букурешт, развиле богата културна активност во романскиот главен град. Во 1880 година во Букурешт било основано друштво на албански писатели. Четири години подоцна, во романската престолнина Н. Начо го основа културното друштво Drita (Светлина). Друштвото Дрита, чиј што прв претседател бил секретарот на Македороманското друштво за култура, Василе А. Уреќа, во Романија разви активност каква што во исто време беше невозможно да се развие во Османлиската Империја. Била купена печатница и на албански јазик биле издадени училишни книги и литературни дела од најпознатите албански автори (Наим Фрашери, Сами Фрашери, Јани Врето). Во 1886 година, фракција на Дрита, под водство на Н. Начо, основа едно друго друштво, со истото име, кое што во Букурешт отвори албанско-романско училиште и на албански и романски јазик го издаваше весникот *Shqipëtar/Albanezul* (Албанецот). Во 1888 година, повторно во Букурешт, биле основани јавно друштво од литературен карактер, тајно друштво под претседателство на Хаци Мула Зека, чија што крајна цел била автономија на Албанија, а нешто подоцна во главниот град на романското кралство основани се албанско-романски институт и албанско училиште.⁴⁷

Интензивната активност на Албанците во Романија била силно помагана од владата во Букурешт. Во 1892 година биле обезбедени 1 500 леи за албанските друштва во кралството, сума што во 1893 година пораснала на 6 000 леи а во 1894 година на 8 000 леи.⁴⁸ Зависната положба во која што била поставена албанската интелигенција во Букурешт, Романија ќе се обиде да ја искористи и на теренот во Македонија, Тесалија, Епир и Албанија. За време на дипломатските игри околу новата грчко-турска граница, во 1880 година Апостол Маргарит ја лансира идејата за создавање на автономна Албанија која би била во сојуз со Ароманците.⁴⁹ Во 1881 година првобитната идеја е развиена во обединување на Албанците и Ароманците од Македонија и Албанија во автономна област која би ги опфаќала Албанија и поголемиот дел од Македонија.⁵⁰ Во

47. Ibidem, 250-251.

48. Ibid., 251.

49. M.D. Peufuss, *Chestiunea...*, 62. Австрискиот историчар во личната архива на Д. Стурса пронашол два документи во кои е разработен планот за остварување на автономија на Албанија и осуштествување на албанско-ароманска алијанса. Несомнено, Букурешт бил добро запознаен, а веројатно бил и творец на идејата лансирана од Маргарит.

50. ДАРМ, М.А.Е, fond 21- Rapoarte politice de la Sofia, мф. 4224, vol. 93, p. 16-40 ; Ж. Попов, Българският..., 120.

1883 година планот за албанско-ароманско обединување бил отпечатен во вид на прокламација кон албанскиот народ, подготвена од Апостол Маргарит и водачот на француските лазаристи во Битола, Фавејриал, во која, обраќајќи се до “браќата Албанци”, Маргарит и Фавејриал, меѓу другото, истакнуваат дека: *“Грциите се дојденици од Еџиџијет и Феникија а ние, Албанциите и Власиите, сме браќа, наследници на античкиите Пелазџи...Власиите и Албанциите од Албано-Македонија се бројчано суверени во однос на Грциите...Грциите се крадци...ние сме нивни жртви...Грчкиот клер и грчкиот кралство живеат на наша сметка...Нашиите претци и нашиите интереси се исти...Мора да се обединиме.”*⁵¹

Текстот бил редактиран на албански и на романски јазик и печатен во Романија во илјада примероци.⁵² Романското учество во планот за албанско-ароманска Албано-Македонија е неоспорно. Присуството, пак, на Фавејриал во сите овие настани, го поставува и прашањето за австро-унгарско или француско влијание во обидите за обединување на Ароманците и Албанците во автономна област составена од Албанија и дел од Македонија.

Романија продолжила да работи на планот за обединување на “браќата по страдање”⁵³ и по 1883 година. Во 1885 година група Ароманци и Албанци доставиле до мајор Х. Тротер петиција од името на тие две народности, во која бараат заштита од грцизмот и пан-славизмот и истакнуваат дека Македонија и Северна Грција се албанско-аромански територии.⁵⁴ Во 1887 година со романски средства во Корча било основано албанско училиште а во некои романски училишта во Албанија биле примани албански деца, кои имале учител Албанец, платен од буџетот на романското министерство за образование, и кој децата ги учел на албански јазик.⁵⁵

Шансите за остварување на ароманско-албанска унија сепак биле нереални и прашање е колку Романија искрено сметала дека е можно формирање на држава на Ароманците и Албанците, а колку, знаејќи го значењето и влијанието на Албанците во Османлиската Империја и во нејзиниот државен врв, своето влијание врз албанските интелектуалци го користела како средство за притисок врз Османлиите. И самите

51. Целиот текст на прокламацијата на француски јазик е објавен во: V. Bérard, Op. Cit., 264-270.

52. G.A. Virgilj, Op. Cit., 621.

53. Така се опишани Ароманците и Албанците во еден број од весникот Shqipëtar во 1888 година (M.D. Peufuss, Chestiunea..., 62).

54. Ж. Попов, Българският..., 138.

55. I. Nistor, Op. Cit., 251 ; Г. Барболов, Op. Cit., 76.

поделени во три религии и под влијание на мохамеданска Турција, православна Грција и католичка Австро-Унгарија, Албанците воопшто не планирале создавање на заедничка држава со Ароманците. Ароманците исто така не покажувале подготвеност за заедништво во акциите со своите албански соседи. Сепак, Романија и Албанците и во иднина ќе продолжат да ги користат бенефициите од таквата соработка. За Албанците била добредојдена финансиската помош давана од Романија а романското кралство не планирало лесно да се откаже од потенцијалот што во замрсените политички игри на Балканот ѝ ги нудеше привидното таторство врз албанската интелигенција.

3. Односој на Ароманцијте и романскајта пројаганда кон МРО и Илинденскојо востание

3.1. Во малубројните трудови што го обработуваат присуството на Ароманци во Македонската Револуционерна Организација се истакнува дека Ароманците активно се вклучиле во МРО и Илинденското востание поради големите зулуми и неправди извршени врз нив од страна на османлиската власт.⁵⁶ Оваа констатација е во принцип точна, но и премногу симплифицирана и само делумно разјаснува зошто Ароманците се солидаризирале со македонските револуционери. Причините поради кои одреден слој од ароманското население го прифатил МРО, дел покажувал индиферентност а дел одбивал секаква соработка и бил непријателски настроен кон Организацијата се многу покомплексни и бараат поголем простор за анализа.

Во овој труд не претендираме кон сеопфатна анализа на ароманското учество и влијание во МРО. Од една страна, причини од објективен карактер не оневозможуваат да ја утврдиме, макар и приближно, бројноста на ароманскиот елемент во македонското националноослободително движење. Честопати во писмата и спомените на војводи и четници од МРО до името на борците со кои што се среќавале и соработувале стојат придавките Влах/Влаше,⁵⁷ а понекогаш се споменува и местото од

56. Тодор Симовски, За учеството на малцинствата во Илинденското востание, Илинденски зборник 1903-1953, Скопје, 1953, 191 ; Кочо Сидовски, Учеството на Ароманците во Илинденското востание и нивната соработка со македонскиот народ, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 89.

57. Костурскиот војвода Васил Чекаларов ги споменува Вангел Влашето, Митре Влашето, Кољо Влашето, Коста Влах, Влахот Кузма, Стерјо Влаха, Влаха Христо, Влаха Нако (Види: Васил Чекаларов, Дневник 1901-1903 г., Съставителство Ива Бурилкова и Цочо Биљарски, Софија, 2001, 33, 38, 45-46, 54, 100, 210). Делчев споменува за Андон Јанакиев-Влах (Гоце Делчев, Писма и други материали, Издирил и подготвил за печат Дино Кљосев, Софија, 1967, 329), војводата Алексо Стефанов забележува некојси Кољо Влах (Револуционната дейност во Демирхисар-Битољско-, по спомени на Алексо Стефанов-

каде што потекнува револуционерот и, кога се работи за место населено исклучиво од Ароманци, полесно е да се одреди и националноста на четникот. Но најчесто сите презимиња на револуционери се дадени во словенизирана форма и доколку ароманското потекло на револуционерот не е јасно истакнато, или кога не постои друг извор што нуди дополнителни податоци и со кој што би можело да се направи споредба, тогаш е невозможно да се докаже ароманско потекло дури и кога постои основа да се верува дека се работи за револуционери Ароманци.⁵⁸ Од друга страна, пак, хронолошките рамки во кои што е сместен овој труд не дозволуваат целосен опфат на прашањето за учеството на Ароманците во МРО бидејќи нивната најголема активност во револуционерната организација се забележува во десетте години по Илинденското востание, во кои, покрај присуството на Ароманци во мешани македонско-аромански чети, се формираат и чети на чисто ароманска основа. Токму затоа ние ќе се ограничиме на причините поради кои дел од Ароманците пристапиле кон МРО, на ароманските и меглено-влашките локалитети во кои што МРО успеала да проникне и причините поради кои Организацијата успеала да навлезе таму а не во некои други аромански населби, на придонесот на Ароманците во МРО до 1903 година, како и на некои позначајни аромански револуционери.

Голем дел од Ароманските и меглено-влашките села навистина силно го чувствувале османлискиот јарем. Силниот терор од османлиите и блиското исламизирано село Ноте најсилно се чувствувал кај Меглено-Власите. Кога Вајганд ја посетил

Демирхисарски војвода, Сьобщава Боян Мирчевъ, София, 1931, 7), војводата Пандо Кљашев ги забележува Васил и Ѓоко-Власи (Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г.П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, Скопје, 1997, 205-206) итн.

58. За горното ќе наведеме неколку примери:

- Во 1900 година од Задграничното Претставништво на МРО во Софија, за војвода во битолско бил испратен Јанаки Штерјов. Самото презиме имплицира ароманско потекло но без дополнителни податоци истото не може да се докаже. Во случајот доказ за ароманското потекло на несудениот војвода кој станал жртва на Поп Ставревата афера и бил осуден на 3-годишен затвор е неговото место на раѓање, битолското ароманско село Трново (Д. Димески, *Op. Cit.*, 349, 353-355, 357, 384).

- Пандо Кљашев споменува двајца пренесувачи на оружје од с. Смрдеш-Костурско, Васил Митров и Ѓоко Василев. Смрдеш било мнозински македонско село и ништо во името и презимето на двајцата карванции не асоцира на нивно ароманско потекло. Самиот Кљашев ни го потврдува нивното ароманско потекло кога кажува дека и двајцата биле “Власи од Смрдеш“ (Спомени...П. Кљашев..., 205-206).

- Ништо во историската и мемоарската литература не потврдува ароманско потекло на велешанецот Димко Богов, војвода во Кичевско. Неговото презиме е одбележано во словенизирана форма а мнозинското население во Велес било македонско. Презимето Богов е сепак некарактеристично за Македонците од Велес а ароманското семејство Бога е едно од највлијателните семејства во градот. Сепак во случајов не може да се докаже ароманско потекло на кичевскиот војвода. (Борис Ѓ. Николов, Вьтreshна Македоно-Одринска револуционна организација, Войводи и рьководители, 1893-1934, Биографично-библиографски справочник, София, 2001, 19-20).

Мегленијата, веднаш ја забележал ужасната сиромаштија нетипична за ароманските населби што претходно ги посетил. Бирислав било чифлик на Ноте и селаните биле постојано измачувани, како од своите господари, така и од полјациите и војниците.⁵⁹ Ошин, Лугунци и Хума биле чифлици на солунски Турци, ароманското село Ливади било чифлик на турски бегови од Ениџе-Вардар. Чифлици биле и останатите меглено-влашки села.⁶⁰ Оддалечени од поголемите центри, опкружени со македонски села, под силно влијание на своите македонски соседи со кои што ги делеа истите маки⁶¹ и без речиси никакво грчко влијание меѓу нив,⁶² Власите од Мегленско брзо го привлекоа интересот на водечките личности од МРО. Првиот член од уставот на ТМОРО од 1896 година, со кој се дозволува вклучување во Организацијата на сите незадоволни елементи во Македонија и Одринско без разлика на народност⁶³ широко ги отворил вратите на МРО за немакедонското население и во Мегленијата. Аргир Манасиев и Васил Чекаларов ги поставиле организациските темели во Баровица.⁶⁴ Во 1897 година Манасиев и Чекаларов посетиле повеќе села на Пајак планина по што конечно биле поставени основите на МРО и меѓу Меглено-Власите.⁶⁵ Извонредните организаторски способности на Аргир Манасиев набргу вродиле со плод. Според војводата Сава Михајлов “сите влашки села во гевгелиско ѝ беа верни на Организацијата”.⁶⁶ Колибите на ароманските сточари од Ливади и влашките колиби на Кожуф служеле како постојано прибежиште на четите на МРО.⁶⁷ Во селото Купа секојдневно навраќале комити.⁶⁸ Селаните од своја страна го пополнувале боречкиот кадар во четите. Четата на Аргир Манасиев формирана во 1901 година била во големо мнозинство составена од Власи-егзархисти.⁶⁹ Голем број мегленски власи влегле и во четата на Апостол

59. G. Weigand, *Vlacho-Meglen...*, 15.

60. *Ibidem*, 16, 23 ; D. Canacheu, *Op. Cit.*, 179.

61. Во повеќето меглено-влашки села се пееле македонски песни, во селата Коњско, Црна Река и Серменин меѓу помладите македонскиот јазик бил во секојдневна употреба а во селото Баровица младите речиси и да не го користеле мајчиниот јазик и меѓусебе комуницирале на македонски.

62. Константин Ное истакнува дека во Влахо-Меглен гркофилството никогаш не успеало да фати корен (M.V. Cordescu, *Op. Cit.*, 327).

63. Д. Димески, *Op. Cit.*, 204 ; В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 217.

64. Христо Шалдев, *Изъ револуционитѣ борби въ Паякъ планина*, Ил. Илинден, IV/4 (34), София, 1931, 15.

65. В. Ѓорѓиев, *Op. Cit.*, 240.

66. Движението отсамъ Вардара и борбата с вѣрховиститѣ, По спомени на Яне Сандански, Черньо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Кулевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарровъ (Съобщава Л. Милетичъ), София, 1927, 94.

67. Т. Симовски, *Op. Cit.*, 195.

68. АО ИНИ, Хроника на село Купа, Околија Гуменца, Егејска Македонија, Хр.IV.113, 2.

69. *The events of 1903...*, 30 ; D. Dakin, *Op. Cit.*..., 166, белешка 62.

Петков, кој заедно со Манасиев постојано ги обиколувал селата Купа, Ливади, Бирислав, Лугунци, Ошин, Хума и Љумница.⁷⁰ Во четата на А. Петков биле Паја Стојанов и Меже Менчев од Купа,⁷¹ подоцнежниот гевгелиски војвода Христо Ѓупчев од Баровица и подоцнежниот паланечки војвода Штерјо Камакеју-Јунакот од Ливади.⁷² Во Љумница организатор на востаничкото движење бил учителот во романското училиште, Гона Меѓа.⁷³ Селото извадило и локална чета на МРО предводена од војводата Џамбаз Танчу, составена од четниците Гона Баба, Дума Руси, Танаси Таџи, Ване Суми, Пона Кумита и Сарела.⁷⁴ Од Љумница бил и гевгелискиот реонски војвода, Јоан Сомо.⁷⁵ Во Ошин чета предводел селскиот војвода Аврам Сега и покрај војводата во неа влегувале Питу Ливеану, Ѓорѓи Ливеану, Михали Вануф, Гошко ла Пупка, Ито

Четата на војводата Штерјо Јунакот

70. В. Картов, *Op. Cit.*, 173.

71. АО ИНИ, *Хроника на село Купа...*, 2.

72. Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 39, 193.

73. M.V. Cordescu, *Op. Cit.*, 333.

74. Думитру Чоти, Сеќавања, *Документи*, V/1, Скопје, 2008, 21.

75. Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 152.

Ширков, Пити Тифеч, Мисиру и Сирли.⁷⁶ Од Баровица биле селскиот војвода Христо Тртев, гевгелискиот војвода Л. Константинов и четниците Мину Пажоли и Б. Данга. Од Серменин произлегол четникот во четите на Чернопеев, Манасиев и Герџиков, а подоцна гевгелиски реонски и воденски околиски војвода, Тодор Серменински, итн.⁷⁷

Революционерните активности на селаните од мегленско не останале незабележани од власта. Во 1902 година учителот Гона Меѓа и 40 членови на романската партија во Љумница биле обвинети за соработка со комитите и затворени во Еди-куле во Солун. Гона Меѓа и Танче Крсте биле осудени на 10 години робија, Стоја Роба и Г. Дума на 3 годишен затвор а останатите биле пуштени по неколкумесечен притвор.⁷⁸

Доколку истражувачот повнимателно ја следи историско-мемоарската литература за учеството на Ароманците во МРО, ќе забележи дека покрај меглено-влашките села во Гевгелиско и Ениче-вардарско, најотворени кон Организацијата биле Ароманците од крушевскиот, битолскиот и костурскиот реон. Причините поради кои овие Ароманци од западна Македонија ѝ пристапувале на МРО и биле прифатени од неа делумно се разликуваат од причината што го натера влашкиот селанец од Меглен да се вклучи во револуционерната борба. Секако, условите во кои што живееле Ароманците во Крушево и во битолските села биле далеку од идеални и овие Ароманци исто така го чувствувале османлискиот притисок. Сепак, врз нивниот пристап кон МРО делувале и причини од поинаков карактер. Поделени на про-Грци и про-Романци, Ароманците од Битолско и Крушевско ги започнале меѓусебните борби далеку пред појавата на МРО. Органски послаба, без црква, далеку од државата-заштитник и без поголеми илузии за ослободување однадвор, романската групација била принудена да бара сојузник во борбата на црковно-просветен план а единствен природен партнер за Ароманците во крушевско-битолскиот реон биле македонскиот народ и Егзархијата. Истата црковна припадност на Македонците-егзархисти и на Ароманците што ја прифатиле религиозната власт на егзархот, како и заедничкиот непријател, грчката пропаганда, ја зголемувале и меѓусебната доверба кај овие два елемента и го олеснувале приодот на т.н Ароманци-романофили во МРО. Не случајно најголемиот број Ароманци во Организацијата биле поранешни ученици во романските училишта во Македонија.

Првите Ароманци што помасовно пристапиле кон револуционерната организација

76. Д. Чоти, *Op. Cit.*, 21 ; К. Младенов, *Op. Cit.*, 55.

77. Д. Чоти, *Op. Cit.*, 21 ; Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 81, 173, 188.

78. M.V. Cordescu, *Op. Cit.*, 333.

биле Крушевчани. Набргу откако во септември 1895 година било создадено првото револуционерно јадро во градот, од ароманската средина во Организацијата биле примени Таќу Љапу, Теохараки Михаилу, Кола Бојаци, Тирчу Борјар, Тега Херту, Питу Шкаперда и Лаќу Горцу.⁷⁹ Според Тодор Борјар пролетта 1896 година тој бил посветен во куќата на учителот Петар Ацев и веднаш, на барање од Ацев, формирал револуционерна група од аромански младинци, во која влегле Тодор Маја, Ванѓел Паре, Лаќу Конче, Таќа Копачу, Ванѓу Пани и неколку момчиња од семејството Нане,⁸⁰ но најверојатно има грешка во хронологијата на Борјар бидејќи Петар Ацев дошол за учител во Крушево дури во учебната 1898/1899 година.⁸¹ Пред Илинденското востание во Крушево оперирале пет аромански револуционерни групи.⁸² Во својство на раководител на градска чета во Крушево работел уште еден Ароманец, Ванѓу Макшут.⁸³ Учеството на крушевските Ароманци во МРО ќе биде јасно истакнато за време на Илинденското востание.

Кон МРО пристапувале и Ароманци-Крушевчани што живееле и работеле надвор од родниот град. Питу Гули бил посветен во револуционерното дело во 1897 година во Кичево.⁸⁴ Во 1899 во МРО во Неготино биле примени крушевчаните Косту Дабижа и Унчу Шкетија.⁸⁵ Во Софија кон МРО пристапува Ѓорѓи Мучитано, идниот водач на ароманските револуционерни чети во Македонија.⁸⁶ Безмалку сите горенаведени Крушевчани биле романски воспитаници и членови на романската општина во Крушево. Ѓ. Мучитано завршил романско училиште во Софија, К. Дабижа учел во крушевското романско училиште, семејството на Питу Гули ѝ припаѓало на крушевската романска општина.⁸⁷ Во неговите спомени Тодор Борјар прави јасна диференцијација помеѓу грчките и романските приврзаници во Крушево, едните

79. Историја на Крушево...,146.

80. Задоволен од формирањето на младинска револуционерна група составена од Ароманци, Петар Ацев изјавил: “Врзавме уште еден здрав јазол”(АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар, Сл.IV.84, 4).

81. Никола Кировъ-Майски, Крушово и борбитџ му за свобода, Софија, 1935, 17.

82. АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., 5 ; АО ИНИ, Спомени на Косту Дабижа, 1895-1913, Сл. IV.90, 5. Борјар се сеќава само на четворица од раководителите на ароманските групи: Тодор Маја, Лаќу Конче, Таќа Копачу и Ванѓу Пани. Според Косту Дабижа ароманските групи одржувале заеднички собранија во куќата на Таќи Грмина.

83. Б. Ѓ. Николов, Ор. Cit., 96.

84. Д. Димески, Ор. Cit., 251-252, белешка, 268 ; Симо Младеновски, Питу Гули во одбраната на слободното Крушево во времето на Илинденското востание, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005, 352.

85. АО ИНИ, Спомени на Косту Дабижа..., 4.

86. Б. Ѓ. Николов, Ор. Cit., 111.

87. Ibidem ; АО ИНИ, Спомени на Косту Дабижа..., 1 ; Кочо Топузовски, Питу Гули (1865-1903), Живот и потоа, Скопје, 2003, 20.

нарекувајќи ги Грци, без разлика дали се работи за Ароманци или Македонци-патријаршисти, а другите ги нарекува Власи. Кога зборува за ароманските револуционери во Крушево, Борјар секогаш ги користи термините “Власи” и “влашки групи”, со што ја истакнува нивната припадност кон романската партија во градот.⁸⁸

Питу Гули (средина)

Косту Дабижа

Во слична позиција со нивните сонародници од Крушево биле и приврзаниците на романската пропаганда во битолските села Гопеш, Маловиште, Трново, Магарево и Ниждополе, со таа разлика што, во споредба со Крушево, во петте битолски села не живееле Македонци и на МРО ѝ било тешко да проникне во нив. Од таа причина поспоро одело и приклучувањето на жителите од овие села кон Организацијата. Први од Ароманците во битолско што помасовно пристапиле кон МРО биле Гопешани. Селото во 1902 година било посетено од четата на Ѓорѓи Сугаре.⁸⁹ Во селската црква,

88. АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., passim.

89. Според Алексо Стефанов : “Ние бевме првата чета на Организацијата што го посети Гопеш. До тогаш друга чета немаше влезено во селото” (Револуционната дейностъ въ Демирхисаръ..., 8). Според Манол Пандевски Гопеш било приклучено во Организацијата во 1901 година (Манол Пандевски,

со присуство на четири попови и поголемиот број селани, било одржано собрание на кое со кама и пушка сите присутни биле посветени во делото. Присутните Гопешани, очигледно припадници на романската партија, ветиле дека ќе работат за Организацијата но дека не постои никаква шанса да се помират со Грците (Гркоманите од Гопеш, б.н).⁹⁰ Прв член на МРО од Гопеш бил Димитрија Коста Кераца, кој го подготвил теренот селото да биде посветено.⁹¹ Најистакнат, пак, од гопешките револуционери е војводата Александар Кошка. Откако го завршил романскиот лицеј во Битола, образованието го продолжил во Букурешт, каде што се вклучил во романската армија.⁹² Во 1902 година се враќа во Македонија и следната година се вклучува во четата на Парашкев Цветков.⁹³ Предводи чета за агитација во Гребена и Белкамен, веројатно во обид да се привлече тамошното ароманско население.⁹⁴ Според А. Стефанов, Кошка донел и оружје од Романија.⁹⁵ Кошка активно учествува во Илинденското востание.

Четата на Стерие Милор (лежи лево) и Александар Кошка (лежи десно)

Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Националното прашање во македонското ослободително движење, 1893-1903, Том Први, Куманово, 1987, 188-189.

90. Революционната дейностъ въ Демирхисаръ..., 7-8.

91. К. Сидовски, Учеството на Ароманците..., 90.

92. Импресивен е бројот на Ароманци на високи позиции во романската армија кон крајот на XIX и почетокот на XX век. За целосен список на Ароманци генерали, полковници, капетани итн во армијата на романското кралство види: Jira Rotaru, Generalii de origine aromână în slujba tricolorului românesc, Perenitatea Vlahilor în Balcani, VI-a, Constanța, 2000, 147-161.

93. Александъръ Кошка и Георги Мучитано, в. Илинденъ, Органъ на бившиѣ македоно-одрински револуционери, III/13, София, 1923, 1.

94. Революционната дейностъ въ Демирхисаръ..., 15.

95. Ibidem.

Во второто битолско село каде што романската партија имала превласт пред грчката, Маловиште, посериозна револуционерна активност се забележува за време на Илинденското востание. Од пред-илинденските револуционери во Маловиште познати е Стефан Барцо. Долгогодишен емигрант во Русија, во 1901 година се враќа во Македонија и станува член на МРО. За време на востанието е раководител на маловишката револуционерна чета.⁹⁶

Според Манол Пандевски, во Трново и Магарево раководно тело и месна организација на МРО биле формирани уште пред востанието.⁹⁷ Во прилог на тоа оди и фактот што во пред-востаничкиот период неколку Трновчани и Магаревчани активно учествувале во МРО. Војводата Стерјо Наку од Магарево во годините пред Илинденското востание е затворен во битолскиот затвор поради револуционерна дејност.⁹⁸ Јанаки Штерјов од Трново е испратен од ЗП на МРО за битолски војвода,⁹⁹ Ароманецот Кољо од Магарево бил во четата на Ѓорѓи Сугаре¹⁰⁰ а Магаревчаните Никола Јанаки, Папуч Ташко и Гошо Димитри служат затворска казна во Битола и Дијар Бекир “поради разбојништво” (учество во револуционерните чети на МРО, б.н).¹⁰¹ Оскудни се информациите за партиципирањето на Ароманците од Нижополе во МРО. Единствено име до кое што успеавме да дојдеме е Тодор Адам, осуден на 5 годишна робија во битолскиот централен затвор поради тоа што “се побунил приклучувајќи се кон бугарскиот комитет.”¹⁰²

Доволно е да се прочита дневникот на војводата Васил Чекаларов за се проследи ароманското присуство во Корештата и Нестрам (Костурско) и учеството на Ароманците од Костурско во револуционерните борби.¹⁰³ Малубројни, некаде со 5, некаде со 10 или 15 куќи во селото, животот на овие Ароманци воопшто не се разликувал од животот на нивните македонски соселани. Тие ги посетувале истите училишта, истите цркви и ги страдале истите маки со соседите Македонци. Соживотот и заедничките маки продуцирале доверба. Токму затоа МРО не прави никаква разлика

96. Спомени...С. Арсов..., 129-130.

97. М. Пандевски, *Op. Cit.*, 188.

98. Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 113.

99. Д. Димески, *Op. Cit.*, 349.

100. Револуционната дејностъ въ Демирхисаръ..., 7.

101. Амнестираните илинденци во 1904 година (Превод и коментар Драги Ѓорѓиев), Скопје, 2003, 34, 76.

102. *Ibidem*, 91.

103. Чекаларов со име ги наведува Ароманците војводи, четници, јатаци и пренесувачи на оружје од Спрдеш, В’мбел, Д’мбени, Кономлади, Габреш, Желин, Галишта итн (Васил Чекаларов, *Дневник...*, *passim*).

помеѓу Македонците и Ароманците од Костурско и уште од самиот почеток вклучува Ароманци во своите редови. Во 1898-1900 Павел Христов и Лазар Поп Трајков крстареле низ костурските села, агитирале во корист на МРО и посветувале прогресивни елементи без оглед на нивната конфесионална и етничка припадност.¹⁰⁴ Во мај 1900 година П. Христов ја формира првата костурска организациона чета, во која влегол и Митре Панџарлу од Кономлади, меѓу народот и во историската литература познат како Митре Влаот или Митре Влашето.¹⁰⁵ “*Малкумина можеа да се рамна̄ со нескривливио̄ӣ дух, ай̄солӯӣна̄ӣа̄ чис̄ӣо̄ӣа̄ и заслуг̄и на Мӣӣре Влао̄ӣ*”-раскажува летописецот на револуционерните борби, Христо Силјанов.¹⁰⁶ По потекло од ароманското село Пљаса (Корчанско),¹⁰⁷ “*сӣра̄ӣнио̄ӣ чей̄нички војвода Мӣӣре Влао̄ӣ*”¹⁰⁸, а поранешен неписмен овчар, во четите добива образование до степен што во чантата секогаш носел револуционерна литература а покажаната храброст го издигнала неговото име во ранг на легенда во Костурско.¹⁰⁹ Во 1901 година Митре, заедно со своите браќа Атанас и Нуме, е четник кај Чекаларов,¹¹⁰ во јануари 1902 година, за време на мисијата на Гоце Делчев во Костурско, поставен е за воен старешина на една од двете костурски чети, која дејствува во Корештата,¹¹¹ а непосредно пред востанието назначен е за војвода на реонска чета во истата област, составена од околу 150 борци.¹¹²

Во револуционерната борба активно се вклучија и Ароманците од останатите села во Корештата- Смрдеш, Габреш, Д’мбени, Брезница, Жупаништа, Дреновјани. Штерјо Штерјовски од Смрдеш бил реонски костурски војвода,¹¹³ Вангел Будина од Габреш е четник кај Чекаларов и Митре Влаот, а по Илинденското востание станува војвода во

104. Д. Димески, *Op. Cit.*, 321.

105. Фани Мартинова-Буцкова, Митре Панџаров, Костурски војвода, Скопје, 1994, 33 ; Спомени...П. Кљашев..., 168.

106. Х. Сиљанов, Освободителните борби...Том I..., 100.

107. АО ИНИ, Кономлати-Костурско, Хр. IV.75, 13 ; Ф. Мартинова-Буцкова, *Op. Cit.*, 14-15.

108. Така е Митре Влаот опишан од австро-унгарскиот вицеkonzул во Битола, Оскар Прохаска (Македонија, Сборник од документи и материали, Софија, 1978, 504). Грчки дипломати, пак, пишувајќи за него, истакнувале дека е “*за жал, влахофон Грк*” (К. Битовски, Грчката..., 102).

109. Митре и неговата чета биле единствените што одбиле да го напуштат костурско по неуспехот на Илинденското востание и останале меѓу народот во најтешките моменти. Раскажувајќи за издржливоста на Митре Влаот и неговите четници, војводата Пандо Кљашев вели: “*Зима̄ӣа̄ 1902-1903 Мӣӣре Влаше̄ӣо̄ со ѝе̄ӣмина бе̄ше о̄ста̄нал во ѝланӣӣӣе, ме̄ѓу мечкӣӣе. Живее̄ле ѝод една ѝлоча, во шӯѝлина од ка̄рӣа. Околу нив с̄ӣе̄ле мечки а храна не им носел никој.*” (Спомени...П. Кљашев..., 236).

110. Васил Чекаларов, Дневник..., 45 ; АО ИНИ, Кономлати..., 16.

111. Д. Димески, *Op. Cit.*, 405, белешка 454.

112. Х. Сиљанов, Освободителните борби...Том I..., 302.

113. Васил Чекаларов, Дневник..., 182 ; Б. Ы. Николов, *Op. Cit.*, 182 ; Ф. Мартинова-Буцкова, *Op. Cit.*, 102.

Преспа.¹¹⁴ Во селото Д'мбени имало околу 15 аромански семејства. Сите биле посветени и работеле за делото. Од нив Ѓорѓи Танко бил убиен во битката на Локвата во 1903 година. Во делото биле посветени и шесте аромански семејства во Брезница, како и ароманските семејства во Дреновјани и Жупаништа.¹¹⁵

Војводата Штерјо Штерјовски

Војвода на селската чета од село Галишта бил Ароманецот Стерјо Лаков.¹¹⁶ Од истото нестрамско село четници биле Ароманците Ѓорѓи, Циле и Тепо.¹¹⁷ Од нестрамско, од селото Желин, бил и Штерјо Ташков. Во 1902 година бил четник кај Чекаларов а во април 1903 година е поставен за реонски војвода во Костенаријата.¹¹⁸

Во поголемите места во Костурско условите за работа на дејците на МРО биле потешки за разлика од оние во костурските села. Силното присуство на турско, грчко и гркоманско население во градовите ја оневозможувале МРО да проникне длабоко меѓу градската средина и оттука и приклучувањето на Ароманците од овие градови кон МРО се одвивало со послаб интензитет. Исклучок, барем на почетокот, во периодот непосредно по грчко-турската војна од 1897 година, е градот Костур. Раководителот на костурскиот околински револуционерен комитет, Павел Христов, во 1898 година успеал да ја претвори костурската прогимназија во вистинско организационо свратилиште. “Цела влада беше станало училиштето”- се сеќава Пандо Кљашев- “Секој пазарен ден во него доаѓаа многу луѓе, меѓу нив и Власи, за да ги вклучува во делото”.¹¹⁹ Веројатно

114. Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 182 ; Чекаларов спомнува некојси Вангел Влашето од Бесфина, четник во неговата чета. Со оглед на тоа што Бесфина е во Преспа а Вангел Будина бил преспански војвода, можно е да се работи за истата личност (Васил Чекаларов, *Дневник...*, 45).

115. Т. Симовски, *Op. Cit.*, 192 ; Од Жупаништа Т. Симовски ги забележува браќата Христо и Митре Кендро, Џоцо и браќата Коле и Митре.

116. Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 92.

117. Т. Симовски, *Op. Cit.*, 192.

118. Васил Чекаларов, *Дневник...*, 210 ; Б. Ѓ. Николов, *Op. Cit.*, 165.

119. Спомени...П. Кљашев..., 162.

токму на дејноста на П. Христов се должи покрстувањето на младиот Ароманец од Костур, Лука Гуљов, кој бил задолжен да изврши атентат врз костурскиот патријаршки митрополит Каравангелис.¹²⁰ По неуспешниот атентат Гуљов бил фатен и мачен од властите, но ништо не открил.¹²¹

Во гратчето Хрупишта, како последица на агитацијата на Кузо Стефов, речиси сите припадници на ароманската општина станале членови на МРО.¹²² За време на престојот на Делчев во костурско, во четите бил примен и Кољо Влашето од Хрупишта.¹²³ Во Влахо-Клисуре, иако Ароманците од градот го убедувале Брејлсфорд дека *“...и ние имаме ѝушки и сакаме да ги ујоѝребиме ѝроѝив Турциѝе”*,¹²⁴ пред Илинденското востание не се забележува позначајна револуционерна активност и

Четата на Митре Влаот

120. Васил Чекаларов, Дневник..., 327.

121. Борбата во Костурско и Охридско (до 1904 год.), по спомени на Иванъ Поповъ, Смиле Войдановъ, Деянъ Димитровъ и Никола Митревъ, София, 1926, 108.

122. Спомени...П. Кљашев..., 162 ; Т. Симовски, Op. Cit., 192.

123. Васил Чекаларов, Дневник..., 54.

124. X.H. Брејлсфорд, Op. Cit., 282.

пристап кон МРО.¹²⁵

За разлика од Ароманците од Крушево, Битолско, Костурско и од Меглен, Ароманците од останатите места во Македонија поретко пристапувале кон МРО. Иако и ароманското население од Охридско-Струшкиот регион, од Леринско, Ресенско и Кајларско го тиштеле истите проблеми што ги натерале сонародниците од горенаведените региони да се дигнат на оружје, МРО не успеала да придобие поголем број Ароманци од овие места, што веројатно се должи и на послабите организациони и агитациони способности на дејците на МРО што оперирале во овие области. Како и во случајот со Ароманците од досега разгледаните македонски области, мнозинството Ароманци од Охрид, Блаца, Псодери, Невеска, Ресен итн што влегле во МРО биле егзархисти или “романизирани”. Таков бил и Ташко Арсов од охридското долно-влашко маало. Овој поранешен ученик во романското училиште во Охрид станува член на МРО во 1900 година, од 1901 година е нелегален во четата на Никола Петров Русински, за време на востанието е секретар во четата на Д. Димитров и С. Војданов а по востанието е војвода во крушевскиот реон.¹²⁶ Водач на чета на МРО во Ресенско бил и Никола Влаот.¹²⁷ Помал број Ароманци од Влашка Блаца, Невеска, Лерин, Патичина, Кандрова, Граматиково, Струга и Воден се вклучиле во Организацијата како четници и агитатори.¹²⁸ Во јули 1902 година Чекаларов со својата чета влегол во Псодери и било свикано собрание на кое што било избрано управно тело.¹²⁹ Чекаларов бил очигледно свесен дека во ароманското село постои расположение за пристап кон Организацијата, инаку не би се ни осмелил да се изложува на ризик при соработката со Псодерци. Востаничка чета составена од Македонци и Ароманци исфрлило и

125. Тодор Симовски од членовите на МРО во Влахо-Клисура пред востанието ги забележува само Тодор Влашето и некојси Петре, четник кај Митре Влаот (Т. Симовски, Ор. Cit., 193).

126. Ташко Арсов, Записки (Редакција, коментари и поговор: Христо Андонов-Полјански), Скопје, 1983, 13-14, 79; Б. Ы. Николов, Ор. Cit., 11.

127. Извештаи од 1903 година на српските..., 31.

128. Во Влашка Блаца биле посветени Стерју Комитата, Нана со своите два сина и неговиот зет Пашата. Во Лерин било посветено ароманското семејство Зега од Катерини. Од Патичина бил четникот Ташула Гумени. Водач на ароманската групација од МРО во Кандрова бил Начо Туџаров а во истата членувале Димитри Здру и Наце Настев. Од Граматиково бил посветен извесен Дамо. Ароманецот Ѓорѓи од Струга бил четник во четата на Христо Узунов и загинал во селото Цер. Ароманецот Ѓорѓи Бебето од Воден бил задолжен од МРО да врши агитација во блиските аромански села (Т. Симовски, Ор. Cit., 192, 195, 199). Во Невеска уште пред востанието биле посветени Лексо Кујунџијата и Карамашин, четник кај Александар Турунџиев (Борбата...спомени на Иванъ Поповъ..., 43-44). Во централниот затвор во Битола биле затворени Ароманците Мито Јанаки и Михаил Коне од Невеска. Првиот поради тоа што го ранил некојси Васил од Љубетино, кој ги издавал тајните на МРО а вториот поради тоа што “се приклучил кон бугарскиот комитет и употребил оружје против султановата војска” (Амнестираните ..., 107, 165).

129. Васил Чекаларов, Дневник..., 100.

селото Јанковец (Ресенско).¹³⁰

Поспецифична категорија Ароманци-соработници на МРО претставуваат ароманските сточари. Животот на сточарската тајфа и на нејзините стада се одвиваше по планините, кои за целото време додека траеше османлиската доминација беа населени, покрај од стадата на Ароманците, и од ајдутски банди, комитски чети или пак од обични шумски арамии, за кои што најприродна заштита од властите или од невреме беа токму ароманските мандри. Сточарите не ни помислуваа да одбијат гостопримство и заштита бидејќи овчарите можеа да бидат убиени а стадата, единствениот имот на овие Ароманци, уништени. Прибирањето, пак, на комитски чети непријателски настроени кон властите претставуваше еден од најделикатните проблеми. Да бидеш добар и со револуционерите и со арамиите и со власта се чинело невозможно. Токму затоа ќе ги прифатиме со резерва изјавите на Георги Баждаров и Јане Сандански дека пиринските Ароманци ја поддржуваа МРО.¹³¹ Соработка секако постоела, но не може да стане збор за длабоки уверувања кај пиринските сточари, или пак за желба за слобода и промена на власта, бидејќи нивните контакти со властите и онака биле минимални. Тука пред сè се работи за соработка од интерес. На четите им требала заштитата на ароманските-сточари а ним им требала заштитата на МРО од разбојници и врховистички чети.

Уште поспецифична форма на соработка меѓу Организацијата и Ароманците беше снабдувањето со оружје на четите во западна Македонија, речиси редовно вршено од Ароманци. Искусни кирации и трговци, безопасни сточари во кои што власта имала доверба, често пати и добри познавачи на грчкиот јазик, овие Ароманци беа најприроден избор за снабдување на западномакедонските региони со оружје од Грција. Костурско било снабдувано со оружје од Ароманците Христо Ѓамов, Нако Дојков, браќата Тодор и Кичо Левендови од Костур, браќата Ѓорѓи и Митре Биџови од Хрупишта, Васил Митров и Ѓорѓи Василев од Смрдеш и братот на Митре Влаот, Наум.¹³² За снабдување со оружје во Крушево биле ангажирани Ароманците од Крушево: Таќу Љапу, Кола Бојаци-Грамослијата, Тега Херту, Таќу Ашлак, Ванѓу

130. М. Пандевски, *Op. Cit.*, 190.

131. Сандански агитирал меѓу ароманските сточари и поставувал раководни тела од 4-5 души. Во Лопово, Шатрово и Бождово за раководители ги поставил кехаите Христо Шоматата, Ничо, Васил Инцето и Димитар Кехајата (Движението...спомени на Јане Сандански..., 30).

132. Спомени...П. Кљашев..., 188, 205-206 ; Т. Симовски, *Op. Cit.*, 193-194 ; Васил Чекаларов, *Дневник...*, 18, 27, 38, 46. Некогаш обидите за пренос на оружје завршувале трагично. Наум Панџарлу, Васил Митров и Ѓоко Василев биле откриени од властите и убиени во близина на Гревена.

Макшут, Ванѓу Белувче и Петре Паре, како и Зиси Михали, Стерју Танас, Стерју Тахо и Андреја Кендро од Трново.¹³³ Предавството извршено од извесен Јосиф Жабјанец, кој што го посочил Кола Бојаци како пренесувач на оружје, а подоцна и издавањето на сите тајни од страна на Кола Бојаци за начинот на кој што оружјето било пренесувано и имињата на луѓето инволвирани во преносот на оружје, ставило крај на богатиот извор со грчко оружје, компромитирало многу Крушевчани пред властите и делумно го открило учеството на Ароманците во револуционерното движење. На Кола Бојаци, кој не го издржал мачењето и ги предал сите тајни, му пресудиле неговите Ароманци. Кушу Гога, Никола Баљу и Гаќу Козарот ги следеле движењата на Бојаци, а Ванѓу Пани го задал смртоносниот удар.¹³⁴ Ароманци учествувале и при пренос на оружје од Албанија.¹³⁵ Според одредени сознанија, во воспоставувањето канал за пренос на оружје од Лариса до вториот револуционерен округ во Битола, активно учествувал и прославениот фотограф Милтон Манаки.¹³⁶ Во некои случаи овие пренесувачи на оружје биле предани работници на Организацијата. Некои од нив, пак, тоа го правеле само за профит, без да имаат никакви чувства и интерес за каузата за која што се борела МРО. Сепак, би ги истакнале зборовите на леринскиот војвода Михаил Чеков, кој по неуспехот на Илинденското востание им платил две лири на тројца аромански сточари од Влашка Блаца за да го пренесат преку турско-грчката граница. По разни перипетии на попатните и пограничните пунктови, еднаш облекувајќи го војводата во женски алишта, еднаш криејќи го меѓу коњите, еднаш претставувајќи го како нивни овчар, тројцата Ароманци успешно го пренеле леринскиот војвода во Грција. Импресиониран од ризикот што го презеле неговите спасители, Чеков вели: “По патот разбрав дека Власите не ми помагаа за двете лири, туку затоа што симпатизираа со нас.”¹³⁷

133. Благој Стоичовски, Крушевските афери од 1902 година, Историја, VI/2, Скопје, 1970, 213-215 ; Величко Георгиев и Стајко Трифонов, Македонија и Тракија в борба за слобода (крајот на XIX и почетокот на XX век), Нови документи, Софија, 1995, 87, 90, 126 ; АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., 8.

134. АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., 9-10.

135. На почетокот на 1902 Никола Петров Русински во селото Вишни организирал луѓе од три националности, меѓу кои и Ароманци, преку кои го отворил оружениот канал од Елбасан до ароманското село Горна Белица, за снабдување на охридскиот округ со оружје (Види: Никола Петров Русински, Спомени, Предговор, редакција и коментар: Даринка Пачемска-Петреска и Војо Кушевски, Скопје, 1997, 213 ; Љубен Лапе, Снабдувањето на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание, посебен отпечаток, Скопје, 1951).

136. Види: Кочо Сидовски, Браќата Манаки и нивната дејност поврзана со Битола, Документи, III/3, Скопје, 2006, 2.

137. Спомени на Михаил Наумов Чеков, Зб. Илинденско-Преображенското востание 1903-1968, Софија, 1968, 264-265.

Во многу аромански места Организацијата сепак никогаш не успеа да навлезе. Во прв ред тоа се ароманските села во Берско и Гревенско, на планините Вермион и Пинд, т.е. местата со најголема концентрација на ароманско население. Иако овие Ароманци беа во голема мерка приврзаници на романската партија, која, како што видовме, не пречеше Ароманците да се приклучуваат кон МРО, сепак тие беа далеку од територијата каде што МРО оперираше и немале можност да воспостават поблизок контакт со организаторите на МРО. Затоа и, со мали исклучоци, недостасуваат податоци за учество на Ароманците од Берско и Гревенско во македонското националноослободително движење. Турски извори известуваат за битка на 14.06.1903 година помеѓу војската и “бугарска чета предводена од Јани Папа Аргир од Бер” во која единствениот убиен бил “Никола, Влав од Селиа,”¹³⁹ но со оваа кратка информација исцрпени се и податоците за учеството на Ароманци од македонските најјужни краишта во МРО. Слична била ситуацијата и во југо-источните делови на Македонија. Според Христо Куслев, целото ароманско село Рамна било посветено во делото,¹⁴⁰ но тој не наведува имиња и не дава никакви дополнителни податоци. Од серско и демирхисарско биле војводите, Ароманци, Ѓорѓи Мухчина и Јанаки Георгиев¹⁴¹ а од Драмско бил Андон Јанакиев, четник на Христо Куслев.¹⁴²

Од друга страна пак, Ароманците од гркоманската средина покажуваа отворено непријателство кон револуционерната борба. Образован во грчките училишта во кои ја запозна омразата кон “инфериорниот Словен”, непријателски настроен кон Ароманците-Романофили, соработници на МРО, и, без да ја согледа самобитноста на МРО, гледајќи бугарско влијание и страв од бугарска анексија на Македонија, за овој аромански слој не постоеше опцијата за соработка со револуционерната организација и покрај повремените обиди на некои од водачите на МРО да го придобијат и овој аромански елемент.¹⁴³

139. Турски документи за оружените борби во Македонија 1903-1908 (Превод, редакција и коментар Драги Ѓоргиев), Скопје, 2007, 50.

140. Движението...спомени на Хр. Куслевъ..., 110.

141. Георги Анков Мухчинов, в. Илинден, Органъ на бившиѣ македоно-одрински револуционери, VI/39, София, 1926, 1 ; Б. Ѓ. Николов, Ор. Cit., 11.

142. Гоце Делчев, Писма..., 329.

143. Додека работел во Битола, Даме Груев истакнувал пред Ароманците патријаршисти дека е потребно да станат борци за слободна Македонија. На прашањето на еден од Ароманците дали кога ќе се запише во комитетот ќе треба да се запише како Бугарин, Груев одговорил: Ние не се интересираме кој каков е, ние сакаме да се работи за ослободувањето на Македонија. Кога таа ќе се ослободи, делете се како што сакате (Според М. Пандевски, Ор. Cit., 180, белешка 191).

3.2. Во претходните поглавја видовме дека романските конзули во Европска Турција и политичките фактори во Букурешт во појавата на МРО гледаа продолжена рака на бугарската експанзионистичка политика кон Македонија и не се обидуваа, ниту пак им одговараше, да ја согледаат автохтоноста на Организацијата. Немоќта на романската пропаганда на било каков начин да го спречи растежот на МРО и вознемирувачките вести за учество на “Романци” во Организацијата ги принудија романските пропагандни фактори да бидат толерантни кон МРО, адекватно на толеранцијата што револуционерната организација ја покажуваше кон романската пропаганда. Според Луиџи Вилари водачите на МРО дури и му предложила соработка на Апостол Маргарит, која што тој по наредба од Букурешт ја одбил.¹⁴⁴ Затоа во последните години на XIX век во Романија не му се посветуваше посебно внимание на македонското револуционерно движење и сета активност на романските конзули се сведуваа на надгледување на револуционерниот термометар и известување за повремени судири помеѓу војската и четите на МРО.

Конфликтот со Бугарија од 1900 година неколкукратно го зголемува романскиот интерес кон настаните во Македонија. ВМК и Борис Сарафов ги исполнуваат страниците на сите весници во кралството. На лидерот на ВМК му се припишуваат натчовечки особини. Преглед на новинарските натписи во романските печатени медиуми од 1901 и 1902 година остава впечаток дека Сарафов е виновен за сите проблеми во Македонија.¹⁴⁵ Интересот кон ВМК повлекува и интерес кон МРО. Романскиот дипломатски претставник во Софија, Н. Мишу, изразува мислење дека внатрешната организација е многу поважна од ВМК и дека располага со огромна мрежа од комитети, курири и поддржувачи.¹⁴⁶ Од Битола и Солун романските конзули секојдневно известуваат за напади врз турски воени одреди, битки со редовна војска и со башибозуци, казнување на предавници и шпиони. Кореспондентите на букурешките весници во Цариград, Софија, Солун и Битола ја бомардираат романската јавност со информации за битки и жртви од битките и на романскиот читател му го наметнуваат впечатокот дека во целиот тек на 1902 и почетокот на 1903 година во Македонија се одвива необјавено востание.¹⁴⁷ Конзулите Падеану во Битола и КонстантINESКУ во

144. Luigi Villari, *The Balkan question, The present condition of the Balkans and of European responsibilities*, New York, 1905, 156.

145. Румњскиот периодичен печат..., *passim*.

146. Според: Ж. Попов, *Румњниа и българикиот национален въпрос...*, 90.

147. *Ibidem*, 90-92 ; Румњскиот периодичен печат..., *passim*.

Солун на секој можен начин бараат врска помеѓу владата во Софија и чети на МРО, обвинувајќи ги бугарските трговски агенти во Македонија дека се одлично запознаени со преминувањето на чети од Бугарија во Македонија и дека се јатаци на четниците.¹⁴⁸ Таканареченото Горноџумајско востание внесува паника во Букурешт и се толкува како настап на бугарската експанзија. Веднаш по смирувањето на ситуацијата во Горноџумајско, Падеану од Битола најавува ново, многу помасовно востание.¹⁴⁹ Весниците во Романија тврдат дека *“буѓарски банди исџоубиле мноѓу Романици кои одбиле да ја џомоѓнаџ џобунаџа”*.¹⁵⁰ Весникот Патриотул дига узбуна за *“...акџијаџа на буѓарскиџе комџиџеџи, која не може никому да биде симџаџична, а џосебно на Романиџиџе, бидејќи Романија има виџаџални инџџереси во крвава Македонија. Романија има дел од своџџо срџе на Пинд.”*¹⁵¹ Но кога во Романија станува јасно дека во четите на МРО се борат и гинат *“храбри, млади Романици”*,¹⁵² кои дури и предводат дел од четите, постепено се менува и мислењето на јавноста. Тука предничи пред сѐ опозиџиската конзервативна партија која ги користи сите средства за да ја нападне владата за индиферентност и пасивност додека сонародниците гинат во Македонија. Токму учеството на Ароманици во МРО дополнително ја комплиџира ситуацијаџа на романската влада, која сега била ставена во положба истовремено да биде пријател и на целатот и на неговите жртви. Во такви околности, премиерот Стурса и владиниот кабинет се решаваат за истата тактика како и при обидите за решавање на ароманското црковно прашање - да се прават мртви и да не даваат никакви изјаџви за медиумите. Либералните весници речиси и да не спомнуваат што се случува во Македонија.

Соработката помеѓу Македонџите и Ароманџите, или според терминологијаџа на романските дипломати и новинари, *“Бугарите и Романџите од Македонија”*, многумина во Романија сепак не сакале да ја прифатат и ја пречекале на нож. Професорот на универзитетот во Јаш, Илие Барбулеску, јасно ги истакнува своите ставови, кои веројатно ги делеле и голем дел од романските политичари: *“Главниџџе џолиџиџички смеџки јасно ни ја џокажувааџи џолемаџа џреџика џиџо ја џраваџи оние џиџо раковадаџи со народноџо движење на македонскиџе Романици, кои во џоследно време џосредно и*

148. ДАРМ, М.А.Е, fond 21- Constantinopol, мф. 1715, vol. 187/1902, Salonic , 26.09.1902, nepaginat.

149. Ж. Попов, Румњниа и българският национален въпрос..., 94-95.

150. Румњнският периодичен печат..., 128.

151. Ibidem, 44.

152. Ж. Попов, Румњниа и българският национален въпрос..., 98.

несвесно пројоведат и сакаат во душата на македонските Романци да го засадаат за нас ојасно бо бугарофилство. Целта на Бугариите е да ги побркаат националните односи и побеклојат на разните народности и пред светот да ја истакнат својата надмоќ, за во случај на ујад во Македонија само на нивната народност да ѝ се признае етнографско, политичко и црковно право да владее со таа покраина. Етнејата е висинската побуда за љубовта што сега Бугариите им ја укажуваат на македонските Романци. Етнеј од кои причини македонските Романци и нивните водачи најчесто голама грешка кога влегоа како чевници во бугарските чевни, дури и повеќе, застапаа и на чело на таквите чевни...Треба работата на македонските Романци да се води не само според нивните месни интереси, просветни и економски, туку во зависност од ојштите интереси на романизмот и интересите на кралството Романија. Просветната работа на македонските Романци треба да биде ујатена и раководена според политичките потреби на Романија. Затоа, дури и ако месните просветно-национални интереси на Ароманиите бараат здружување со Бугариите...сејак ојштите интереси на романизмот не учат во ништо да не им помагат на Бугариите.”¹⁵³

Според бугарскиот печат во предвечерието на Илинденското востание романската влада испратила свои емисари во Македонија да агитираат кај Ароманците да не се приклучуваат кон четите на МРО, но емисарите констатирале дека е многу тешко да се измени состојбата бидејќи Ароманците биле обземени од револуционерниот дух и барале средство да се ослободат од турскиот јарем.¹⁵⁴ Податокот за испратените романски емисари не е потврден од други извори, но во секој случај потенцијалниот успех на МРО не соодветствувал со романските планови и романската генерална политика кон Македонија.¹⁵⁵

3.3. Илинденското востание и информациите што пристигнуваа од востанатите подрачја за масовно учество на Ароманци во востаничките дејствија, потврдени од учесници во востанието, странски дипломатски претставници и османлиски воени

153. И. Барбулеску, *Op. Cit.*, 64-65, 73.

154. Ж. Попов, *Румњина и бугарската национална кауза...*, 141.

155. Не можеме да го прифатиме мислењето на Христо Андонов-Полјански дека Романија држела коректен став кон МРО, диктиран од заедничките интереси за создавање на самостојна политичка единица од Македонија. Токму создавањето на автономна Македонија било тоа што романските политичари постојано потенцирале дека е неприфатливо, бидејќи таква автономна Македонија подоцна би се споила со Бугарија, по теркот на Источна Румелија (Христо Андонов-Полјански, *Илинденското востание и меѓународната јавност*, Скопје, 1985, 257).

старешини, ги поткопаа сите обиди на романската влада да докаже дека учеството на Ароманците во револуционерните движења е минорно, на индивидуална основа и под притисок од “бугарските бандити”. Напротив, вестите од теренот во Македонија даваа сосема поинаква слика, во која Ароманците учествуваа во освојувањето на повеќе места, во организацијата на власта и во одбраната на освоените села и градови.

Најалармантни биле информациите за учеството во востанието на Ароманците од Крушево. Групите на Тодор Борјар, Лаќу Конче и Санду Доку ја нападнале поштата во градот,¹⁵⁶ четата на Ванѓел Топуз и Петре Паре учествува во нападот на уќуматот.¹⁵⁷ За началници на новоформираната полиција во градот биле назначени К. Чкарма, Г. Јота, Љ. Пренда, Т. Бурек, Г. Абаџи, Г. Кучујан, Т. Чолаку, Л. Кушоара итн.¹⁵⁸ Во шестчлениот времен извршен совет или т.н Привремена влада, учествувале “четворица Романци”,¹⁵⁹ а еден од нив бил и претседател на привремената влада. Романските весници објавиле фотографија на еден од раководителите на востанието во Крушево, “борецот што одби да се повлече и остана до крај да го брани градот”, “*храбриоїи млад Романец од Грамос- Пиїу Гули.*”¹⁶⁰ На преминот Слива во одбраната на Крушево биле убиени и Ароманците Кицу Далавир, Косту Куфича, Косту Лапе и Горчу Качамака. Само четата на десетарот Лаќу Горцу успеала да се спаси во битката на Слива.¹⁶¹

156. Ibidem, 343 ; АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., 20-21.

157. АО ИНИ, Спомени на Тодор Борјар..., 20, 25.

158. Историја на Крушево..., 211.

159. Современата македонска историографија не дава одговор на прашањето за етничкото потекло на шестмината што ја составувале т.н привремена влада во Крушево. Поаѓајќи од изјави на современниците дека во владата учествувале по тројца од секоја националност во градот, различни автори даваат различни мислења. Без да водат сметка за терминологијата користена на почетокот на XX век, според која во Крушево живееле Романци, Бугари и Грци, некои автори сметаат дека трите народносни групи биле Македонците, Ароманците и Албанците. Оваа теза е неодржлива бидејќи во 1903 година конфесионалната припадност имала предност пред етничката припадност. Патријаршистите, без разлика дали биле Ароманци или Македонци, биле сметани за Грци, егзархистите биле сметани за Бугари а следбениците на романската пропаганда, без разлика на црковната припадност, биле сметани за Романци (Види: Историја на Крушево..., 202-205). Според романските дипломатски претставници и според современата романска историографија, кои што сите Ароманци без разлика на верската припадност и училиштата што ги посетувале ги сметаат за Романци, во владата членувале четворица Романци: Дину Вангели, Ѓорѓи Чаче, Никола Баљу и Теохар Нешку (Види: Româniі de la sud de Dunăre ...Documente..., 28). Македонската историографија смета дека Теохар Нешков бил Македонец (Историја на Крушево..., 205). Претставници на “Грците” во владата биле закупникот на македонските езера и трговец на големо со риби, Дину Вангели, и професорот по уметност во грчката гимназија во Крушево, Ѓорѓи Чаче. Претставник на “Романците” бил учителот во романското централно училиште, Никола Баљу (Крушевска хроника... Сл. IV. 1202/II..., 305 ; ДАРМ, МСIP, мф. 552, р. 8073). Доколку навистина во владата имало по двајца претставници од секоја народност, тогаш еден од останатите тројца членови во владата бил “Романец”.

160. Ж. Попов, Румњниа и българският национален въпрос..., 98.

161. Крушевска хроника... Сл. IV. 1202/II..., 340 ; X. Сиљанов, Освободителните борби...Том I..., 372.

ЗАКЛУЧОК

1. Терминот *iproiaġanda* ги влече своите корени од Congregatio de Propaganda Fide (Конгрегација за распространување на верата), тело формирано од папата Грегориј XV во 1622 година, наменето да го шири католицизмот во некатоличките земји. Со текот на годините терминот добива негативна конотација и под него најчесто се подразбираат напори спонзорирани од влади или политички групи да ја остварат зацртаната цел и активно да го шират својот став преку намерно искривување на фактите. Ваквата терминологија не им е туѓа ниту на балканските историографии. Жестоко исполитизирани и во континуитет спротивставени една на друга, водејќи се од сопствениот етноцентризам, историографиите на балканските држави од една страна се обидуваат и сè уште се обидуваат да ги акцентираат сите зла и негативности што произлегоа од пропагандното дејствување на нивните балкански соседи а од друга страна редовно го избегнуваат зборот “пропаганда” кога пишуваат за “хуманите цели” на нивните предци-сонародници. Така, во трудовите напишани од грчки автори нема да го пронајдеме терминот *grčka iproiaġanda*. Во романската и српската историографија никогаш не станува збор за *романска* или *srpska iproiaġanda*. Туѓите пропаганди неретко се наоѓаат во наслови на трудовите објавувани во Софија, но меѓу разните еуфемизми што овие софиски изданија ги користат за бугарското пропагандно дејствување во Македонија не е и терминот *bugarska iproiaġanda*.

Во ваквите сизифовски обиди на балканските историографии да ги протуркаат теориите за позитивното влијание на својата и негативното влијание на туѓите пропаганди, има простор само за црното и белото, без средина и без волја да се земе во предвид поинакво мислење.

Во истиот правец се одвива и односот на балканските историчари кон романската пропаганда во Македонија. За романските писатели Романија беше фактор на стабилност и рамнотежа на Балканот, чии што мирољубиви намери беа само продолжена рака на европските сили. По правило, романските автори ги премолчуваат стратешките цели на својата држава, претставувајќи ја материјалната помош што нивната држава им ја укажуваше на дел од Ароманците како израз на хуманост и патриотизам. Грчките историчари во романската пропаганда и денес гледаат агресија

на среброљубиви индивидуи кои што со пари се обидуваа да ги нарушат вековните традиции и да инсталираат романски чувства кај Ароманците. Бугарскиот историчар, пак, и во најбезначајните детали поврзани со романската просветно-црковна политика во Македонија гледа непријателска активност и обид да се открадне дел од бугарската територија.

Ние не си припишуваме апсолутна непристрасност. Затоа во долните редови нема да даваме квалификации и епитети за романската пропаганда во Македонија. Впрочем, тоа што е за нас позитивно за неког може да биде негативна последица од романската пропаганда. Од таа причина ќе се ограничимо на наведување на некои краткорочни и долгорочни ефекти од романската пропагандна акција на македонско тло и ќе му препуштиме на читателот сировиот податок да го толкува по своја волја и убедување.

2. Кога во 1864 година Димитри Атанасеску го отвори првото романско училиште во Македонија беше јасно дека појавата на нов играч на македонскиот терен ќе предизвика реакција кај пропагандните староседелци. Патријаршиското свештенство и активистите на грчката пропаганда веднаш започнаа необјавена војна против “натрапникот”. Ширењето на романското влијание во Македонија ги подели ароманските села на гркомански и романофилски, ги подели селаните на грцизирани и романизирани, луѓето од едно семејство на Грци и Романци. Делбите набргу прераснаа во омраза и братоубиствена војна која во првата и втората деценија на XX век кулминираше со голем број запалени села, уништени домови и прерано згаснати животи.

3. За да ги оствари своите цели, романската политичка елита беше принудена ароманскиот народ да го претстави како дел од големата романска нација, одделен од земјата-матица, за кој што таа се грижи и има право да го покровителствува, отворајќи за него романски училишта и застапувајќи ги неговите права пред османлиските власти. Во тој контекст Ароманецот требаше да си го смени своето презиме, да го научи романскиот јазик, да се гордее со романската историја - да се денационализира. Оние Ароманци што беа оттргнати од грчката сфера на влијание и спасени од грцизирање, требаше да станат чисти Романци.

4. Наметнувањето на романски национални чувства кај македонскиот Ароманец не можеше да се оствари преку ноќ. Свесна за својата органска слабост во Македонија, Романија знаеше дека со пари не може да купи народност и дека Ароманците можат да

бидат привлечени само доколку им се даде можност да се образуваат и на мајчин јазик. Овој факт ја наметна потребата од внесување на ароманскиот јазик во наставата од првите класови, нешто што беше незамисливо во грчките и бугарските училишта во земјата. Отворањето на училишта наметна потреба од учебници и граматика. Во 1862 година лингвистот Масиму објавува ароманска граматика во чиј прилог става 14 песни од Михаил Никулеску. Овие песни се и најстарите зачувани песни напишани на аромански јазик. Учителот Димитри Атанасеску објави учебници на аромански јазик, чија што пак подготовка бараше систематско собирање на фолклор и оригинално ароманско творештво. Во 1891 година М. Обеденару на аромански јазик објавува народни песни и приказни од Крушево. Во 1905 година Перикле Папахаци ги отпечати ароманските народни приказни. Во 1893 година Коста Космеску ја подготви првата збирка аромански песни. Четири години подоцна Петру Вулкан објави книга поезија на аромански јазик. Од поетскиот опус на Константин Белемаче произлезе националната химна на Ароманците, *Родиџелска Клеџва*. Во 1901 година беше објавен ароманско-романскиот речник на починатиот Штефан Михајлеану. Од 1880 година излегуваат и списанија на аромански јазик, со најразлична тематика. Од перманентниот интерес на учителите Ароманци и учениците од романските училишта за историјата на сопствениот народ, произлегоа и првите текстови за ароманската историја. Во 1887 година Андреј Багав во својата Ароманска Читанка внесува неколку лекции за историјата на ароманскиот народ. Во 1904 година Јон Арџинтану ја пишува првата ароманска историја. Од редовите на Ароманците што ги посетуваа романските училишта излегоа и првите аромански драматурзи кои што пишуваа и подготвуваа претстави на аромански јазик. Без ниту еден исклучок, сите автори што од 1860-те до Втората светска војна пишуваа на аромански јазик беа во блиска врска со романскиот образовен систем во Македонија.

5. Слабите шанси за просперитет во Османлиската Империја и подобрите можности што за нив ги нудеше Романија резултираа со одлив на аромански кадри од земјата и нивно населување во Букурешт. На тој начин значаен дел од ароманската интелигенција остана далеку од борбите на своите сонародници на просветно-религиозно поле.

6. Фатени во костец со грчката пропаганда, проколнати и екскомуницирани од патријаршиската црква, Ароманците од романската партија започнаа црковно да се организираат. Во црквите, покрај романскиот, беше внесен и ароманскиот јазик. Се

изградија аромански цркви, признаени од османлиската власт како Ulah kilise. Во Битола се изнајде простор за аромански гробишта кои што и денес постојат. Во 1896 година “Романскиот народ од Османлиската Империја” го избра Антим за свој митрополит-примат. Изборот сепак не беше признаен од Цариградската Патријаршија и од султанот. Од друга страна, пак, соработката на романската и католичката пропаганда не вроди со плод и доведе до дополнителни поделби во ароманските редови.

7. Дури и во време на најтешка економска криза во романското кралство, кога обичниот Романец гладуваше, буџетните ставки за романските цркви и училишта во Македонија постојано растеа. Вложените финансиски средства резултираа со дваесет до тринаесет илјади романски приврзаници во два милионската Македонија.

8. Непријателството помеѓу следбениците на романската и грчката пропаганда им наложи на помалубројните “Романци” да бараат соработник и заштитник. Истиот беше пронајден во Македонската Револуционерна Организација. Ароманците од романската партија масовно се приклучуваа кон МРО и оставија свој белег во националноослободителните борби на македонскиот народ.

9. Финансиската поддршка што романската влада им ја даваше на своите воспитаници во Македонија придонесе многу од нив да постигнат завидни успеси на професионален план. Понекогаш ваквата финансиска помош имаше ефект и врз целиот Балкан. Со стипендија обезбедена од романската влада Јанаки Манаки посети повеќе европски градови и ја купи познатата Камера-300.

10. Настаните поврзани со романската пропаганда во Македонија по 1903 година се надеваме дека ќе бидат тема на обработка во некоја идна прилика. За да го заокружимо овој преглед на последици од романското пропагандно дејствување во Македонија, потребно е сепак да се истакнат најзначајните настани по 1903 година поврзани со Ароманците и романската пропаганда. На 9 мај 1905 година, по долгогодишна романска иницијатива, султанот Абдул Хамид II со ираде го признава ароманскиот народ како посебен народ во Османлиската Империја, под името Ulah Millet (Влашка Нација). Романско-грчките борби на македонска почва се рефлектираат во 1912-1913 и 1925 година. Теророт извршен од грчките воени единици врз т.н романофили за време на Првата балканска војна е само продолжение на борбите помеѓу грчката и романската пропаганда, започнати далеку пред 1912-1913 година. Лозанскиот мировен договор од 1923 година, населувањето на малоазиското грчко население во Македонија и во останатите области во Грција населени со Ароманци, како и национализацијата на

имотите поголеми од 10-15 хектари доведоа до договор помеѓу Ароманците и романската влада за нивно мигрирање од Грција и колонизирање во скоро освоената од Романија, Јужна Добруџа. Почнувајќи од 1925 година околу 30 000 Ароманци ги напуштија своите огништа во Македонија, Епир, Тесалија и Албанија и се населија во Добруџа.

ПРЕГЛЕД НА КОНСУЛТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

А) Извори:

Необјавени архивски материјали во Државниот Архив на Република Македонија:

- Андреас Цимас
- Браќа Машови-Велес (1852-1922)
- Грчка Пелагониска Митрополија
- Коста Космеску

Микрофилмувани фондови и збирки во Државниот Архив на Република Македонија:

Directia Generala Arhivelor Statului din Romania:

- fond Casa Regală
- fond Desbaterile adunarei deputaților
- fond Ministerul Cultelor și Instrucțiunei Publice
- fond Școli românești în Macedonia

Ministerul Afacerilor Externe A Romaniei:

- fond 21- Rapoarte politice de la Sofia
- fond 21- Constantinopol
- fond Arhiva Istorica Turca
- fond Problema 15-Munthele Athos

Foreign Office

Архивско одделение при Институтот за национална историја-Скопје:

- Кономлати-Костурско, Хр. IV.75
- Крушевска хроника, Сл. IV. 1202/I-II
- Податоци за селото Негован, “Фламбуро”, Леринцка околија, Хр. IV. 45
- Спомени на Косту Дабижа, 1895-1913, Сл. IV.90
- Спомени на Тодор Борјар, Сл.IV.84
- Хроника на село Купа, Околија Гуменца, Егејска Македонија, Хр.IV.113

Б) Објавени документи:

1. Амнестираните илинденци во 1904 година (Превод и коментар Драги Ѓорѓиев), Скопје, 2003
2. Британски дипломатически документи по бугарскиот национален вџпрос, Том I, 1878-1893, Съставители: Весела Трајкова, Александџр Гребенаров, Румен Караганев и Румјана Прахова, Софија, 1993
3. Британски документи за историјата на Македонија, Том IV, 1857-1885 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје, 2003
4. Британски документи за историјата на Македонија, Том V, 1886-1900 (Редакција Драги Ѓорѓиев), Скопје, 2005
5. Gallon Silvano, Rapporti politici dei regi consoli d'Italia a Monastir (1895-1916), Bitola, 2004
6. Георѓиев Величко и Трифонов Стајко, Гџрцката и сџрбската пропаганди в Македонија (краят на XIX и началото на XX век) - Нови документи - Софија, 1995
7. Георѓиев Величко и Трифонов Стајко, Екзарх Бџлгарски босиф I, Писма и доклади, Софија, 1994

8. Георгиев Величко и Трифонов Стайко, Македонија и Тракија в борба за слобода (крајт на XIX и началото на XX век), Нови документи, Софија, 1995
9. Германски документи за политиката на Германија и европските големи сили во Македонија (1904-1910), Избор, предговор и редакција Ѓорѓи Стојчевски, Скопје, 2005
10. Гоце Делчев, Писма и други материали, Издирил и подготвил за печат Дино Кљосев, Софија, 1967
11. Граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија, Том IV, книга III, 1888-1889 (Приредил Климент Џамбазовски), Београд, 1987
12. Граѓа за историјата на македонскиот народ од архивот на Србија, Том V, книга II, 1891 (Приредил Климент Џамбазовски), Београд, 1991
13. Documente diplomatice Române, Seria I, Volumul 11, 1883 (Volum realizat de: Alin Ciupală, Rudolf Dinu, Antal Lukács), București, 2006
14. Документи од виенската архива за Македонија од 1879-1903 (Подбор, редакција и коментар Томо Томоски), Скопје, 1955
15. Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2^e serie (1901-1911), Tome Premier, Paris, 1931
16. Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2^e serie (1901-1911), Tome Second, Paris, 1931
17. Documents diplomatiques Français (1871-1914), 2^e serie (1901-1911), Tome III, Paris, 1931
18. Извештаи од 1903-1904 година на австриските претставници во Македонија (Превод, редакција и коментар Данчо Зографски), Скопје, 1955
19. Извештаи од 1903 година на српските консули, митрополити и училишни инспектори во Македонија (Редакција и коментар Љубен Лапе), Скопје, 1954
20. Илинден во француски дипломатски документи (Избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски, Скопје, 1993
21. Ѓордан Константин, Румѓански дипломат за христијанските училища и църкви в Битоля и околностите в края на XIX век, Македонски преглед, XXIX/2, Софија, 2006
22. Lahovary Em. Alexandru, Amintiri diplomatice, Constantinopol (1902-1906), Viena (1906-1908), Memorialistică diplomatică, Volumul I (Ediție îngrijită de Adrian Stănescu și Laurențiu Vlad), București, 2009
23. Македонија, Сборник от документи и материали, Софија, 1978
24. Македо-Романско друштво за култура (Под редакција на Катерина Тодороска), Скопје, 2002
25. Români de la sud de Dunăre –Documente- (Coordonată de: Stelian Brezeanu și Gheorghe Zbucnea), București, 1997
26. Руски документи за Македонија и македонското прашање (1859-1918), Избор, редакција и коментари: Александар Трајановски, Скопје, 2004
27. Српски извори за историјата на македонскиот народ, 1912-1914, Избор, редакција и коментар Глигор Тодоровски, Скопје, 1979
28. Томоски Т., Еден опис на Македонија од 1905 година, Историја, V/2, Скопје, 1969
29. Турски документи за Илинденското востание од султанскиот фонд “Ѓилд’з” (Превод, редакција и коментар: Драги Ѓоргиев и Лили Благадушa), Скопје, 1997
30. Турски документи за оружените борби во Македонија 1903-1908 (Превод, редакција и коментар Драги Ѓоргиев), Скопје, 2007
31. Turchia, Il vilaiet di Monastir, Rapporto del cav. O. Gaetani D’Aragona Di Castelmola, R. Console in Monastir, Bolletino del Ministero degli affari esteri, Roma, 1902
32. The events of 1903 in Macedonia, As presented in European diplomatic correspondence (Edited and annotated by Angelos A. Chotzidis, Basil C. Gounaris, Anna A. Panayotopoulou), Thessaloniki, 1993
33. Француски документи за историјата на македонскиот народ, Серија VI, Том I (1878-1879), Под редакција на Андрија Лаинович, Иван Катарџиев и Љубомир Герасимов, Скопје, 1969
34. Further correspondence respecting the affairs of South-Eastern Europe, Turkey No. 3 (1903), London, 1903
35. Școli și biserici românești din Peninsula Balcanică – Documente - (1864-1948) – Volumul I (Adunarea și selecționarea documentelor, introducerea, bibliografia și indicii de: Adina Berciu-Drăghicescu și Maria Petre), București, 2004

В) Литература:

- Abadzi Helen, *The Vlachs of Greece and their misunderstood history*, Документи, II/4, Скопје, 2005
- Амфитеатров В. А., *Земја на раздорот* (Избор, превод и редакција Цветан Станоевски), Скопје, 1990
- Андонов-Полјански Христо, *Илинденското востание и меѓународната јавност*, Скопје, 1985
- Аргинтеану Јон, *Историја на Армијата на Македонците*, s.l, 1998
- Arginteanu I., *Raportul despre mersul Liceului în curs de 25 de ani*, Lumina, III/10, Bitolia, 1905
- Арсов Ташко, *Записки* (Редакција, коментари и поговор: Христо Андонов-Полјански), Скопје, 1983
- Atanasescu Dimitrie, *Cum s'a deschis prima școală română*, Lumina, III/10, Bitolia, 1905
- Bagav Andreilu, *Carti di aleadziri, Tră Clasili II, III, IV tsi vin după Abitsidar*, Constanța, 1994
- Bălcescu N., *Opere*, IV, București, 1940
- Bara Mariana, *On the Aromanian cultural and ethnic identity*, Документи, I/2, Скопје, 2004
- Барболов Георги, *Историята на Армијата и взаимоотношенията им с Българите*, София, 2000
- Барбулеску Илије, *Румуни према Србима и Бугарима*, Нарочито с погледом на питање македонских Румуна, Београд, 1908
- Барлеа Октавиан, *Ароманците и унијатството*, Документи, IV/3, Скопје, 2007
- Bațaria N., *Istoricul fundării orașului Crușova*, Lumina, II/5, Bitolia, 1904
- Белемаче Константин, *Автобиографија*, Скопје, 2002
- Bérard Victor, *La Turquie et l'Hellénisme contemporain*, Paris, 1897
- Бериндей Дан, *Программные документы румынской революции 1848 г.*, Румыния страници истории, 2, s.l, 1978
- Битовски Крсте, *Грчката "Македонска борба" 1904-1908*, Скопје, 2001
- Битоски К., *Бројот и составот на населението во Битолскиот вилает во крајот на XIX век*, Историја, VI/1, Скопје, 1970
- Битоски Крсте, *Дејноста на Пелагониската митрополија, 1878-1912*, Грчки религиозно-просветни и вооружени акции, Скопје, 1968
- Битоски Крсте, *Дипломатски одгласи за Илинденското востание*, Скопје, 1983
- Български Патриарх Кирил, *Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878)*, Том Първи (1878-1885), книга първа, София, 1969
- Български Патриарх Кирил, *Българската Екзархия в Одринско и Македония след Освободителната война (1877-1878)*, Том Първи (1878-1885), книга втора, София, 1970
- Български Патриарх Кирил, *Принос към унијатството в Македония след освободителната война (1879-1895)*, Доклади на френските консули в Солун, София, 1968
- Български Патриарх Кирил, *Съпротивата срещу Берлинскиот договор, Кресненското востание*, София, 1955
- Voiağı G. Mihail, *Gramatică Aromână ică Macedonovlahă*, Freiburg, 1988
- Бојациевски Петар, *Придонесот на Власите за развојот на здравството во Битола*, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
- Volintineanu D., *Călătorii, vol. II, Călătorii la Români din Macedonia și muntele Athos sau Santa-Agora*, București, 1968
- Борбата во Костурско и Охридско (до 1904 год.), по спомени на Иванъ Поповъ, Смиле Войдановъ, Деянъ Димитровъ и Никола Митревъ, София, 1926
- Брага Севолд, *Правата на ароманското малцинство во Грција*, Скопје, 2004
- Брејлсфорд Ноел Хенри, *Македонија, Нејзините народи и нејзината иднина*, Второ издание, Скопје, 2003
- Brown Keith, *The past in question, Modern Macedonia and the uncertainties of nation*, Princeton, 2003
- Vujdoveanu Tănase, *Moscopol, Căsăbă-Armănescu dit Peninsula Balcanică*, Constanța, 2010
- Вайгандъ Густавъ, *Аромане, Етнографическо-Филологическо-Историческо издирвания на тѣй наречения народъ Македо-Романе или Цинцаре*, Варна, 1899
- Villari Luigi, *The Balkan question, The present condition of the Balkans and of European responsibilities*, New York, 1905

Virgilj Amadori Giovani, La questione Rumeliota (Macedonia, Vecchia Serbia, Albania, Epiro) e la politica Italiana, Volume Primo, Bitonto, 1908

Voloagă I., Comuna Perivole, Lumina, V/3, Bitolia, 1907

Гагачев Ѓорѓи, Странските училишта во Македонија-составен дел од туѓите пропаганди во Македонија, Зб. Воспитанието и образованието во Битола, развој и перспективи, Битола, 1990

Gallon Silvano, Il consolato d'Italia a Bitola, Del Regio Consolato d'Italia a Bitola dal 1895 al 1945, Bitola, 2001

Georgescu Nicolae, Un om pentru istorie: Apostol Mărgărit, Perenitatea Vlahilor în Balcani, V-a, Constanța, 1999

Грњчаров Стојчо, Балканският свят, Идеи за државност, национализми и развита от началото на XIX век до края на Първата световна война, Съпоставителен разказ, София, 2001

Ghica Constantin, Orașelul Vlaho-Clisura, Lumina, II/4, Bitolia, 1904

Dakin Douglas, The Greek struggle in Macedonia 1897-1913 (Reprint), Thessaloniki, 1993

Daniil Mihali Adami Hagi Moscopolean, Lexicon tu patru limbi, Scopia, 2002

Даскалов Георги, Армъните в Гърция, История на един непризнат народ, София, 2005

Движението отсамъ Вардара и борбата с върховиститъ, По спомени на Яне Сандански, Чернъо Пѣевъ, Сава Михайловъ, Хр. Куслевъ, Ив. Анастасовъ Гърчето, Петъръ Хр. Юруковъ и Никола Пушкарровъ (Съобщава Л. Милетичъ), София, 1927

Delacamara, Salonicul sau Săruna, Lumina, II/2, Bitolia, 1904

Diamandi Vasilie, Renseignements statistiques sur la population Roumaine de la péninsula des Balkans, Paris, 1906

Димевски Славко, Историја на македонската православна црква, Скопје, 1989

Димески Димитар, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает, (1893-1903), Второ издание, Скопје, 1982

Djuvara G. Trandafir, Mes missions diplomatiques, Belgrade-Sofia-Constantinople-Galatz-Bruxelles-Le Havre- Luxembourg-Athenes, 1887-1925, Paris, 1930

Djuvara G. T., Souvenirs diplomatiques, Ma mission à Constantinople (1896-1900), Revue des sciences politiques, LII, Paris, 1929

Дойнов Дойно, Кресненско-Разложкото въстание, 1878-1879, Принос за неговия обхват и резултати, за вътрешните и външнополитическите условия при които избухва, протича и стихва, София, 1979

Drăghicescu Berciu Adina, Românii din Balcani: cultură și spiritualitate – Sfârșitul secolului al XIX-lea-începutul secolului al XX-lea, București, 1996

Дримба Владимир, За еден аромански текст од 1731 година, Документи, IV/2, Скопје, 2007

Ѓицеа Јорџи, Од минатото на Ароманците, Јуначки дела и ликови на арматоли, Скопје, 2002

Ѓорѓиев Драги, Петиции на Власите од Балканот против присоединувањето на Тесалија кон Грција од Јуни-Јули 1881 година, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005

Ѓорѓиев Ванчо, Слобода или смрт, Македонското револуционерно националноослободително движење во Солунскиот вилает 1893-1903 година, Скопје, 2003

Ѓуламила Ј., Борбите на Гопешаните со андартите, Документи, III/1, Скопје, 2006

Збуќа Ѓеорѓе, Апостол Маргарит, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005

Zbucnea Gheorghe, O istorie a Românilor din peninsula Balcanica, Secolul XVIII-XX, București, 1994

Zbucnea Gheorghe, Relațiile României cu sud-estul European la începutul secolului al XX-lea (1900-1912), București, 1999

Зографски Данчо, Развитаокот на капиталистичките елементи во Македонија за време на турското владеење, Скопје, 1967

Zografu C. și Mihci G., Orașelul Resna și Comuna Iancoveți, Lumina, II/7-8, Bitolia, 1904

Zuca G., Românii din Tesalia și Epir, Lumina, I/11, Bitolia, 1903

Zuca G., Comuna Gopeși, Lumina, III/7-8, Bitolia, 1905

Ionescu Eugen, Cauza românească în Turcia Europeană și conflictul cu Grecia, București, 1906

Iota Naum Iota, Cronica-a anilor 1820-1878, Cronica-a Badralexadzlor, Scopia, 2002

Историја на Крушево и Крушевско, книга прва, Крушево, 1978

Историята на Армъните (Цинцарите) в София, Исторически справки, събития, документи (Съставители: Тома и Николай Кюркчиеви), София, 2002

- Јанев Владимир, Прилог кон дејноста на влашкото трговско училиште во Солун од крајот на XIX и првата половина на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
- Јанковици Сава, Одгласи на Илинденското востание во Романија, Зб. Илинден 1903, Скопје, 1970
- Јовановски Далибор, Грчка балканска политика и Македонија (1830-1881 год.), Скопје, 2005
- Јовановски Далибор, Грчки дипломатски погледи за Ароманците во Македонија (Ароманците во грчките дипломатски документи), Документи, III/3, Скопје, 2006
- Јовановски Далибор, Значењето на Ароманците за грцизмот во Македонија (1859-1881)-Некои примери- Документи, II/1, Скопје, 2005
- Капидан Т., Македо-Романците, Историска и описна скица на романските населенија на Балканскиот полуостров, Скопје, 2004
- Карамфиловъ Д. В., Дѣятелноста на србоманитѣ въ Куманово и околијата, Сб. Илинден, Софија, 1922
- Кардула Тома, Ирадето од 09/22 мај 1905 година како резултат на борбата на Власите за верски и граѓански права, Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005
- Картов Владо, Гевгелија до Балканските војни, Скопје, 1966
- Kasasis Neoclès, La Macédoine et les Roumains, Paris, 1907
- Катарџиев Иван, Серската област (1780-1879), Економски, политички и културен преглед, Скопје, 1961
- Кирјазовски Р., За романската пропаганда во Македонија, Историја, V/2, Скопје, 1969
- Кировъ-Майски Никола, Крушово и борбитѣ му за свобода, Софија, 1935
- Кънчов Васил, Избрани произведения, Том I, Софија, 1970
- Кънчов Васил, Македонија, Етнографија и статистика, II фототипно издание, Софија, 1996
- Коман Вирџил, Општи видувања во врска со местото на Мегленитите во рамките на Ароманците на Балканот, Документи V/1, Скопје, 2008
- Коман Вирџил, Црквата-одредувачки фактор во афирмирањето на националниот идентитет на Мегленитите на почетокот на XX-ти век, Документи, II/3, Скопје, 2005
- Константинеску Д., Биографија, Скопје, 2002
- Κουκούδης Αστέριος , Μελέτες για τους Βλάχους, 1ος τόμος, Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι, Θεσσαλονίκη, 2000
- Κουκούδης Αστέριος , Μελέτες για τους Βλάχους, 4ος τόμος, Οι Βεργιάνοι Βλάχοι και οι Αρβανιτόβλάχοι της Κεντρικής Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2001
- Кочанковски Д. Јован, Кралскиот конзулат на Романија во Битола (1895-1912), Прилози, XLI/60-61, Битола, 2001
- Лапе Љубен, Внатрешната положба во Македонија за време на Источната криза, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978
- Лапе Љубен, Некои воено-управни тела и установи пред и во време на Илинденското востание и нивното функционирање, Зб. Илинден 1903, Скопје, 1970
- Лапе Љубен, Нови Документи за Илинденското востание, Илинденски зборник 1903-1953, Скопје, 1953
- Лапе Љубен, Снабдувањето на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание, посебен отпечаток, Скопје, 1951
- Ласку Стојка, Од историјата на ароманскиот печат во Македонија, Списанијата Братство и Светлина, Скопје, 2007
- Leonte D., Masil G., Pupa I.C., Jubileul Societații de Cultura Macedo-Română, Galați, 1904
- Maimuca N., Les Roumains Macédoniens et les intrigues étrangères par un Roumain de Macédoine, Bucuresci, 1892
- Македонија и Одринско, Статистика на населението од 1873 г., Софија, 1995
- Mantegazza Vico, Macedonia, Milano, 1903
- Mantegazza Vico, Questioni di politica estera, Milano, 1907
- Marioțeanu Caragiu Matilda, Biblia la Aromâni, Revista de istorie și teorie literara, XXXVIII/3-4, București, 1990
- Marioțeanu Caragiu Matilda, Liturghier aromânesc, Manuscris anonim inedit, București, 1962

- Мартинова-Буцкова Фани, Митре Панцаров, Костурски војвода, Скопје, 1994
- Metta C., Organizarea instrucțiunei publice în Turcia, Lumina, II/5, Bitolia, 1904
- Metta C., Rolul Muhtarilor, Lumina, III/5, Bitolia, 1905
- Минов, Никола, Ароманците и Кресненското Востание (1878-1879 Г.), Документи, VII/2, Скопје, 2010
- Минов, Никола, Борбата на Ароманците од Македонија за сопствени училишта и цркви согледана преку дејноста на семејството Машу од Велес, Документи, VII/1, Скопје, 2010
- Миноски Михајло, Политиката на Австро-Унгарија спрема Македонија и македонското прашање 1878-1903, Скопје, 1982
- Михајлеану Штефан, (А)романската црква во Охрид, Документи, II/3, Скопје, 2005
- Младенов Кирил, Областџта Мегленъ въ Македония, Историко-етнографски прегледъ и народностни борби, Софија, 1936
- Младеновски Симо, Питу Гули во одбраната на слободното Крушево во времето на Илинденското востание, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
- Montan Georg, Kurzgefasste Geschichte der Wlachischen nazion in Dacien und Macedonien, s.l, 1819
- Настева Јашар Оливера, Григор Прличев и еден апел на охридските Власи во врска со воведувањето на мајчиниот јазик во училиштата, Зб. Животот и делото на Григор Прличев, Скопје, 1994
- Neagoe Stelian, Istoria guvernelor României de la începuturi - 1859 până în zilele noastre - 1995, București, 1995
- Nero T., Comuna Pisuderi, Lumina, IV/11-12, Bitolia, 1906
- Nero Theodor, Aromânii din cazaua Florina, Lumina, II/6, Bitolia, 1904
- Nero Theodor, Orașelul Niveasta sau Nevesca, Lumina, II/1, Bitolia, 1904
- Nerro Ch., Comuna Belcamen și împrejurimi, Lumina, I/4, Bitolia, 1903
- Николов Ђ. Борис, Вътрешна Македоно-Одринска револуционна организација, Войводи и ръководители, 1893-1934, Биографично-библиографски справочник, Софија, 2001
- Nistor Ionuț, "Problema Aromână" în raporturile României cu statele balcanice, 1903-1913, Iași, 2009
- Niculescu Dimitrie, Târnova și Magarova, Lumina II/6, Bitolia, 1904
- Odyseus, Turkey in Europe, London, 1900
- Oštrić Vlado, Istočna kriza 1875-1881 i procesi nacionalne integracije južnoslavenskih i balkanskih naroda, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978
- Пандевски Манол, Македонското ослободително дело во XIX и XX век, Националното прашање во македонското ослободително движење, 1893-1903, Том Први, Куманово, 1987
- Papa Anghel, Un document inedit despre organizarea primei școli românești la Aromânii din Sudul Dunării, Perenitatea Vlahilor în Balcani, III-a, Constanța, 1997
- Papazisi Pericle, Beala de sus, Lumina, IV/9, Bitolia, 1906
- Papa Ianuș Vasile, Aromânii Olimpianî, Caterina-Carița, Lumina, II/2, Bitolia, 1904
- Papa Ianuși Vasile, Selia de sus, Lumina, I/10, Bitolia, 1903
- Папаначе К., Рефлексии врз историската и политичката судбина на Ароманците, Скопје, 2001
- Papahagi Valeriu, Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea, București, 1935
- Папахаци Валериу, Москополе-трговската и културната метропола на Ароманците на Балканскиот полуостров во XVIII век, Документи, I/3, Скопје, 2004
- Papahagi Valeriu, Cum s'a format conștiința latinității la Aromâni? , Revista istorică, XXIV/ 1-3, București, 1938
- Papahagi Nicolas, Les Roumains de Turquie, Bucarest, 1905
- Papahagi Per(icle), Scriitori Aromâni in secolul al XVIII (Cavalioti, Ucuta, Daniil), București, 1909
- Papahagi Tache, Antologie aromânească, București, 1922
- Papacostea Victor, Memoriul macedoromânilor către Napoleon, Un proiect de autonomie românească în Peninsula Balcanică, Revista Macedo-Română, 1-2, București, 1931
- Pellegrini Battista, Verso la Guerra? Il dissidio fra l'Italia e l'Austria, Roma, 1907
- Пери Данкан, Политиката на теророт, Македонското револуционерно движење во периодот од 1893 до 1903 година, Скопје, 2001
- Peufuss Demeter Max, Die Druckerei von Moschopolis 1731-1769, Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida, Wien-Köln, 1989

- Peyfuss Demeter Max, *Chestiunea aromânească, Evolutia ei de la origini până la pacea de la București 1913 și poziția Austro-Ungariei, București, 1994*
- Piaha Ioan, *Aromânii din ținutul Seres, Lumina, II/5, Bitolia, 1904*
- Picot M.E., *Roumains de la Macédoine, Paris, 1875*
- Platari-Tzima Ghiorghii, *Manuscrisi Armăneshti, Документи, VII/2, Скопје, 2010*
- Popazisi Pericle, *Comuna Poroi de sus, Lumina, IV/5, Bitolia, 1906*
- Поплазаров Ристо, *Востанички и други вооружени акции во Македонија во 1878 г. според грчки конзулски извештаи, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978*
- Поплазаров Ристо, *Грчката политика спрема Македонија во втората половина на XIX и почетокот на XX век (Вооружени, пропагандни, дипломатски и други антимакедонски акции и борбата против неа на теренот), Скопје, 1973*
- Попникола Нико, *Како дојде до прокламирањето на империјалниот акт Ираде, Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005*
- Popnicola Nico, *Muluvishiti, Monografia a hoarâljei, Bituli, 2008*
- Попов Жеко, *Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878-1902, София, 1994*
- Попов Жеко, *Румъния и българската национална кауза в Македония (1902-1903), Зб. 90 години Илинденско-преображенско въстание, София, 1994*
- Попов Жеко, *Румъния и българският национален въпрос (Македония и Добруджа), 1903-1913Г., София, 2004*
- Поповић Д. Ј., *О Цинцарима, Прилози питању постанка нашег грађанског друштва, Друго знатно допуњено издање, Београд, 1937*
- Pouqueville L.H.C.F, *Voyage dans la Grèce, ed. I, t.II, Paris, 1820*
- Preftu Aromân Bitule, *Lumina, I/11, Bitolia, 1903*
- Printa Charles, *Les Koutzovalaques et la question Macédonienne, Questions diplomatiques et coloniales, Tome XXV, Paris, 1908*
- Раз. Стр., *Из споменитѣ на Марко Ивановѣ, Сб. Илинден, София, 1922*
- Революционната дейностъ въ Демирхисарѣ (Битолско), *По спомени на Алексо Стефановѣ (Демирхисарски войвода), Съобщава Боян Мирчевѣ, София, 1931*
- Романски Ст., *Разпространението на Власитѣ между Тимокѣ и Морава и на Цинцаритѣ въ Македония, София, 1917*
- Rotaru Jipa, *Generalii de origine aromână în slujba tricolorului românesc, Perenitatea Vlahilor în Balcani, VI-a, Constanța, 2000*
- Румънският периодичен печат за Македония 1902-1904 (Съставители: Миле Томич, Шефън Годороджа и Жеко Попов), *София, 2001*
- Русински Петров Никола, *Спомени, Предговор, редакција и коментар: Даринка Пачемска-Петреска и Војо Кушевски, Скопје, 1997*
- Ruffini M., *Un centro aromeno d'Albania: Moscopoli, Документи, I/1, Скопје, 2004*
- Săbăreanu Cornilie, *Ăndrepturli-a Armănjlor dit Machidunii ti-ună băsearică natsională, Scopia, 2003*
- Сажкоски Ѓорѓија, *Власите во Кичево во почетокот на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005*
- Сидовски Кочо, *Браќата Манаки и нивната дејност поврзана со Битола, Документи, III/3, Скопје, 2006*
- Сидовски Кочо, *Италија и Македонија од крајот на XIX век до 1909 година, Скопје, 1994*
- Сидовски Кочо, *Мисијата на лазаристите и ароманското прашање во Македонија, Документи, VII/1, Скопје, 2010*
- Сидовски Кочо, *Односот на Италија спрема активноста на романската пропаганда во Македонија (крајот на XIX и почетокот на XX век), ГИНИ, 48/1-2, Скопје, 2004*
- Сидовски Кочо, *Развитокот на ароманското образование во Битола и Битолско во втората половина на XIX и почетокот на XX век, Документи, VI/1, Скопје, 2009*
- Сидовски Кочо, *Романската политика кон Македонија и нејзиниот однос кон Ароманците, Документи, V/3, Скопје, 2008*
- Сидовски Кочо, *Ставот на Италија кон ароманското прашање од крајот на XIX век до крајот на првата светска војна, Документи, V/2, Скопје, 2008*

- Сидовски Кочо, Учеството на Ароманците во Илинденското востание и нивната соработка со македонскиот народ, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
- Силянов Христо, Освободителните борби на Македонија, Том I, (II фототипно изд.), Софија, 1983
- Силянов Христо, Освободителните борби на Македонија, Том II, (II фототипно изд.), Софија, 1983
- Силянов Христо, Писма и изповеди на един четник, Спомени от Странджа, От Витоша до Грамос (Съставителство и редакция Михаил Неделчев), Софија, 1984
- Симовски Тодор, За учеството на малцинствата во Илинденското востание, Илинденски зборник 1903-1953, Скопје, 1953
- Спомени на Михаил Наумов Чеков, Зб. Илинденско-Преображенското востание 1903-1968, Софија, 1968
- Спомени, С. Арсов, П. Кљашев, Л. Џеров, Г.П. Христов, А. Андреев, Г. Папанчев, Л. Димитров, Скопје, 1997
- Stavrijanos Leften, Balkan posle 1453 godine, Beograd, 2005
- Стоичовски Благој, Крушевските афери од 1902 година, Историја, VI/2, Скопје, 1970
- Scrima Leonida, Perivole cuib de vulturi. (Versiune întregită după ediția grecească.) Partea II-a, Monografia comunei aromâne Perivoli – Munții Pindului – Macedonia, București, 1975
- Tanașoa Șerban Nicolae, Aperçus of the history of Balkan romanity, in: Răzvan Theodorescu and Leland Conley Barrows, Politics and culture in Southeastern Europe, Bucharest, 2001
- Тодороска Катерина, Неколку документи за “Ароманското студентско друштво”, Историја XLII/1-2, Скопје, 2006
- Топузовски Кочо, Питу Гули (1865-1903), Живот и потоа, Скопје, 2003
- Трајан Тодор, Ароманите на балканските простори низ XX век- Статистика (Почеток на XX век, почеток на XXI век), Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт ираде, Битола, 2005
- Трајановски Александар, Бугарската Егзархија и македонското националноосвободително движење (1893-1908), Скопје, 1982
- Трајановски Александар и Сидоровска-Чуповска Силвана, Влашките црковно-училишни општини во Македонија и влијанието на романската пропаганда (1856-1905), Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
- Трајановски Александар, Црковно-училишните општини во Битола и нивната улога во системот на образованието, Зб. Воспитанието и образованието во Битола, развој и перспективи, Битола, 1990
- Трајановски Александар, Црковно-училишните општини во Македонија, Скопје, 1988
- Трајановски Тодор, Власите во Охрид, Охрид, 1999
- Трпкоски-Трпку Ј. Вангел, Власите на Балканот, Скопје, 1986
- Thunmann Johann, Untersuchungen über die geschichte der östlichen Europäischen Völker, Leipzig, 1774
- Un document, Lumina, I/11, Bitolia, 1903
- Фавејриал Жан-Клод, Аромански катехезис за потребите на свештениците (Еден необјавен ракопис, Битола, 1891), Скопје, 2008
- Фало Дори, Трагедијата на еден град, Скопје, 2005
- Филиповиќ Миленко, Ароманците во Велес, Документи, III/2, Скопје, 2006
- Филиповиќ Миленко, Номадски Цинцари на Ограждену, Гласник географског друштва, XXIV, Београд, 1938
- Hâciu Anastase, Aromânii, Comerț, Industrie, Arte, Expansiune, Civilizație, Ediția a II-a, Constanța, 2003
- Хачу Анастасе, Апостоли и маченици, Скопје, 2002
- Șanacheu Demetru, Comuna Livezi, Lumina, IV/6, Bitolia, 1906
- Șapidan Th., Un recueil d'homélies (cazanie) en Aroumain, Документи, II/3, Скопје, 2006
- Șaragiani Ioan, Studii istorice asupra Românilor din Peninsula Balcanică, (Фототипно издание), București, 2000
- Șardula M. Ioan, Istoria Armânjlor, Constantsa, 2001
- Целаковски Никола, Власи во солунските затвори (1906-1907), Симпозиум 100 години од прокламирањето на империјалниот акт Ираде, Битола, 2005

Ceremonia înmormântare lui Apostol Mărgărit, Lumina, I/10, Bitolia, 1903
 Cicma N.C., Comuna Turia, Lumina, V/10, Bitolia, 1907
 Ciolache St. Costică, Comuna Beala-de-Jos, Lumina, VI/4, Bitolia, 1908
 Ciupala Alin, Începuturile școlii românești în Macedonia, Epir și Thesalia, 1864-1877, revista Erasmus, VI, București, 1996
 Cordescu Mihail-Virgiliu, 1866-1906, Istoricul școalelor Române din Turcia, Sofia și Turtucaia din Bulgaria și al seminariilor de limba Româna din Lipsca, Viena și Berlin, București, 1906
 Cosmescu I. C., Dimitrie Cosacovicî și aromânismul, Посебен отпечаток од: Analele Academiei Române, Seria II, Tom XXV, Memoriile Secț. Literare, București, 1908
 Cosmulei Demetrie, Memoriu despre starea școlilor romanesci din Macedonia, Bucuresci, 1891
 Cousinéry M.E.M., Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquités de ce pays, vol. I, Paris, 1831
 Cuvata Dina, Scritorii armăneshtsă, Scopia, 2001
 Чаирли Неџати, Македоно-Романско културно друштво, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2002
 Чакарјаневски Ѓорѓи и Аврамовски Стојан, Некои видувања за Власите во Македонија кон крајот на XIX и во почетокот на XX век, Зб. Власите на Балканот, Скопје, 2005
 Чакир Никола, Романија во источната криза 1875-1878 и нејзиниот однос спрема Македонија, Зб. Македонија во источната криза 1875-1881, Скопје, 1978
 Чекаларов Васил, Дневник 1901-1903 г., Съставителство Ива Бурилкова и Цочо Билярски, Софија, 2001
 Чоти Думитру, Сеќавања, Документи, V/1, Скопје, 2008
 Țîrcomnicu Emil, Chestiunea aromânească până la pacea de la București, Perenitatea vlahilor în Balcani, V-a, Constanța, 1999
 Wace A.J.B and Thompson M.S., The nomads of the Balkans, An account of life and customs among the Vlachs of Northern Pindus, London, 1914
 Weigand Gustav, Vlachio-Meglen, Eine ethnographisch-philologische untersuchung, Leipzig, 1892
 Weigand Gustav, Die sprache der Olympo-Walachen, Nebst einer einleitung über land und leute, Leipzig, 1888
 Winnifrith T.J., Власи, Велес, 1999
 Шалдевъ Христо, Изъ революционитѣ борби въ Паякъ планина, Ил. Илинденъ, IV/4 (34), Софија, 1931
 Шапкарев К., За възраждането на българщината в Македония, Неиздадени записки и писма, Съставителство и редакция: Илия Тодоров и Николай Жечев, Софија, 1984
 Šulek Vladimir, Diplomatska historija Centralnih Sila, 1882-1915, Prvi svezak, Zagreb, 1938

Г) Весници:

- Илинденъ, Органъ на бившитѣ македоно-одрински революционери
- London Times